

ॐ

Vedanta vivaranakhedkaro
Pammonil Kanthasya

वेदांतविवरणं रेवउ करो पुष्पानी ल केठस्थ।

33
4 ✓

५५४

२५००

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ पालने निमलसचवृत्तये मन्मकर्मणि रजोऽनुषे लये ॥ तामसा यज गतः परवृत्तद्वैत
 जालवपुषे नमः सते ॥ १ ॥ यस्याः असादमवलंब्य जगद्गुणमप्यसवलद्वद्वगुणाः प्रसरंति वायः ॥ मावेह
 शास्त्रपविनिर्मितकंददेहाभ्यात्समग्रवरदैवसरस्वमीनः ॥ २ ॥ विद्यामितायमपहस्यमदीयकृतसबीजं प्रवृ
 द्मदनुग्रहवर्षपातैः ॥ संप्रार्थितः सितमरोपगणेशमेवुः सितव्रतीष्टफलमंकुरयत्वतोपं ॥ ३ ॥ श्यामोपिथ-
 निकमलावबोधरागः शान्तः सन्नयति तमो विनाशमेतः ॥ गीतूपप्रथयति यो विगोसहस्रैस्तेषां संगमत्तज
 गत्सर्वभानु ॥ ४ ॥ उद्धृत्य वेदपयसः कमला मिवाब्जे वालिगिता खिलजगत्प्रभवैकमूर्तिविद्यामशेषजग
 तं सुखदामहाद्यस्तशंकरं विमलमाप्यकृतं तमामि ॥ ५ ॥ वेदेतमात्मसंबुद्धस्फुरद्ब्रह्मावबोधतः ॥ अर्थतोऽस्मि
 तां प्रैवपोनत्पातु भवोगुरुः ॥ ६ ॥ प्रकाशगत्मापतिः सम्पूज्यामविद्यामुमुत्सया ॥ यथाकृतं यथाशक्ति आ
 रब्धः संपंचयादिकां ॥ ७ ॥ विदितसकलवेद्यैर्न प्रशंसंति लोके ग्रथितगपिमहद्भिः किंपुनर्मादरोऽति विफलं
 समेस्मिन्वाद्ययेहं प्रवृत्तः स्वमतिविमलतायेहं तुमर्हं तिसंतः ॥ प्रारिप्सितस्य ग्रंथस्याविद्येन परिसमाप्ति

प्रचयगमनाभ्योशिष्टाचारपरिपालनायवामिलधितदेवतासूजानमस्कारःकर्तव्यः। शास्त्रार्थश्चतुर्विधः
र्थविधेकोपायतम्यः प्रत्यग्वृत्तणोरेकचलक्षणः संक्षेपतोदर्शनीयः। कृत्स्नस्यताप्यस्यतत्रताप्यकथना
येति तदुभयं कृत्स्नार्थीभ्यां संक्षेपतोदर्शयति। अनाद्यानंदकूटसूजानाने तस्य सात्मने। अमृतद्वैतजालाय
साक्षिणे ब्रह्मणे नम इति। कृत्स्नस्य भाष्यस्य ब्रह्मात्मैकवेता सत्यमत्र दर्शितमुत्तरत्र विभज्यता सत्यं दर्शनात्
वदेवतागुरुविषया सूजानमस्कारा धूपबुधितामन्त्रैव कुपकृपप्रयोजनं संपादित्यपि श्रोत्रणा मधिविद्यां
भावं प्रतिपद्यत इति वाङ्मनः कायप्रणिधानैर्गुरुनमिभ्यः प्रयति। नमः श्रुतिशिरः पञ्चवन्दुमात्र उन्मूर्त्तय इ
त्यादिति स्त्रिभिः श्लोकैः। पकार्यमुद्दिश्य मे भावप्रतिपद्यत इति वाङ्मनः कायप्रणिधानैर्गुरुनमिभ्यः प्रयति। न
मः श्रुतिशिरः पञ्चवन्दुगताचरणं संपादितं तन्निर्दिश्यति॥ यदा दिव्यं तभा रेणेति॥ ननु नेदं भाष्यं व्याख्यात
पदवीमुपायो मर्हति। भाष्यलक्षणाभावात्। सूत्रार्थे विवर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिति॥ स्वपदानि च वार्ण्य
ते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति भाष्यलक्षणे वदति। तत्रार्थातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रे अनुवादपरिहारा यशास्त्रे

पुरुषप्रवृत्तिसिद्धयेवकर्तव्येतिपदमध्यादत्तव्ये। तत्रजिज्ञासापदेनात्रैवविचारसुपलङ्घनानुष्ठानयोप्यसाधनचतु
 ष्ठसंपन्नस्वत्प्राप्तानांयविचारः कर्तव्यइतिस्मृत्वाकास्यश्रौतोर्थःसंपद्यते। अर्थोदधिकारिविशेषणमोहसा
 धनं ब्रह्मज्ञानमिति सिद्धति। सन्निधानाच्चेदं तवाक्यविचारइति श्रुत्यर्थोभ्यांसाधनचतुष्टयसंपन्नस्यमोहसा
 धनं ब्रह्मज्ञानायवेदांतवाक्यविचारः कर्तव्यइतिस्मृत्वाक्यस्य तात्पर्येण प्रतिपाद्योर्थोवगतः। तत्रेदंभाष्यस
 त्त्वार्थकलामपि प्रतिपादयति आतो न व्याख्या नार्हमित्येतं शंकि तं दोषं परिहरत्तमाख्यखंडस्यसूत्रेणार्थादु
 पात्तविषयप्रयोजनप्रतिपादनेतात्पर्यप्रदर्शयति। पुष्पादस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिमाद्यहमिदंममेदमितिनैसर्गि
 कोपलोकव्यवहारइत्यंतमाख्यमस्यानर्थहेतोः प्रहाणायात्मेकप्रविद्याप्रतिपत्तये सर्ववेदांता आरभ्यंतइत्यने
 नभाष्येणपर्यवस्यत्यासुस्वविषयः प्रयोजनं चार्थात्प्रथमसूत्रेण स्रवितेति प्रतिपादयतीति। तत्रनैसर्गिको
 पलोकव्यवहारइत्यंतमाख्यमितिग्रंथः शास्त्रस्यविषयः प्रयोजनं च प्रतिपादयतीत्युक्तेण संबध्यते। ननु कथं
 भाष्यइयमेवविषयप्रयोजनेप्रतिपादयति शास्त्रांभनिमित्तविषयप्रयोजनसिद्धिहेतोरध्यासस्योपस्थापक

चादिति ब्रूमः हेतुवचनं हि प्रतिज्ञातार्थमेव साधयति तथा ह्येतच्छास्त्रमारंभणीयं संभावितविषयप्रयोजनवात्क
ष्याद्यांभुतशास्त्रवसंभावितविषयप्रयोजनमविद्यात्मकबंधप्रत्यनीकत्वात् जाग्रद्वोधवदिति। न देवं शास्त्रस्या
रंभमिमित्रविषयप्रयोजनववेप्रत्यनीकसंबंधस्याविद्यात्मकत्वं निर्दिश्य द्वाप्यद्वयं विषयप्रयोजने प्रतिपादयती
ति। ननु बंधस्याविद्यात्मकत्वं लक्षणो हेतुरसिद्धः। कथमसिद्धमसिद्धेन साध्यत इति तत्राह। सर्वे वेदांता आरंभ्यंत
इत्यनेन भाष्येण पर्यवस्यदिति। विषयादिसिद्धिहेतोरध्यासस्य सिद्धिहेतुभूतानि लक्षणसंज्ञावनासद्भावप्र
माणानि प्रतिपादयता भाष्येण सह लक्षणदिभिः स्वार्थमध्यासं साधयित्वा विषयताप्रयोजने साधयतामर्थः।
अतएव व्यवधानाभ्यवधानाभ्यां विषयादेः साधकत्वादेतदंतमननपर्यवस्यदिति भाष्यस्य विभागेनोपादानं क
तेन ननु तर्हि सर्वलोकप्रत्यक्षइत्यनेन पर्यवस्यदिति वक्तव्यं। सप्तमस्यानर्थहेतोरिति भाष्यस्य विषयप्रतियोजने
यो वेदांतवाक्यसंबंधकश्चनद्वारेण विचारशास्त्रसंबंधप्रतिपादनपरत्वात् विचारशास्त्रीयविषयप्रयोजनसा
धने स व्यवधानवसाम्पेन पूर्वभाष्येण महोपादानं कृतं। नन्वेवमप्यस्य संबन्धिनी विषयप्रयोजने किमिति

प्रतिपाद्यते इत्यत्र आह। विषयः प्रयोगजननं वार्थं त्रयमसूत्रेण सूत्रिते इति तिङ् शिक्वा द्यो हेतो। यस्मात्प्रथम
 सूत्रेणार्थं सूत्रिते न स्मात्प्रतिपादयतीति। के पुनरस्य सूत्रस्य संग इति॥ उच्यते। नित्यनैवात्ययेन विधिना धी
 तस्वाध्यायो वेदांतवाक्ये प्राप्ता तदर्शनेनेदमवगच्छति। आत्मनसत्कामाय सर्वप्रियमित्पक्वगात्सर्वतो विरक्त
 स्यात्प्रयमेशात्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञानमेतावदेतत्त्वमृतमिच्छापसंहरादमृतत्वमाद्यनमाता दर्शन
 दृष्ट्या इत्यन्वयता दर्थे न मनस निदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यगांभ्यां सहश्रुवां नामां गीविधीयते इति सव
 रात्र किमद्विशेषणपर्यंतो धिकारी किं प्रमाणकश्च को वा हो वेदांतवाक्यविचारो मत्ता प्राप्नोः प्राप्नो वाक्यं वा
 न्मज्ञानं मोक्षसाधनं किं प्रमाणकं व किं वा तदात्मन त्वं किं प्रमाणं चेति जिज्ञासते। तं व जिज्ञासुं पुरुषार्थकाममु
 पलभमानो भगवान्वादरायणः साधनचतुष्टयसंपन्नस्य मोक्षसाधनवृत्त्यजानाय वेदांतवाक्यविचारविधौ
 विधेरपेक्षिताधिकारि विषयफलानुबंधप्रयमागमिकमपित्रायेन निर्णेतुं सूत्रयामा माथा जे वसु जिज्ञासेति।
 अतिसूत्रयोरेकन्यावशमात्प्रमननिदिध्यासनयोश्च श्रवणांगवृत्तुतरत्रवसामः। ननु प्रोक्त इति विधिर्मोक्ष

साधनब्रह्मात्मज्ञानायवेदांतवाक्यविचारसाधनचतुष्टयसंपन्नस्यविधातुंनशक्नोति। अथवादीनांविषयावगमं
तत्रयद्यपिरेकसिद्धसाधनत्वात्। नवावद्यानादिवदुभयार्थतासंभवति। दृष्टादृष्टप्रकारद्वयसाध्यासर्ववदिहादृष्टसा
ध्यात्वात्तत्रात्मावगमस्यदृष्टोपायमात्रसाध्यत्वादिति। नैतत्सारं। आत्मतत्वापरोक्षस्यसर्वादृष्टसाध्यत्वस्यव
त्समाणात्वादवद्यानादिवदुभयार्थतयाधानोपपत्तेः। ननुविधिपरत्वेवेदांतानांतन्निष्ठतयाब्रह्मस्वरूपस्यासिद्धादि
दोषप्रसंगात्तस्मिन्प्रवणादिविधानमितिभाष्यकारैरेषेदर्शितं। ससंज्ञानविधिस्तत्रनिर्गुणतो नप्रवणादिविधिः।
तत्रोक्तदोषप्रसंगाभावात्कथंदर्शनविधानेद्ब्रह्मकर्मतयागुणभूतंप्रकल्प्यते। ब्रह्मदर्शनमुद्दिश्यविचारविधाने
तुस्वप्रधानफलभूतदर्शनविशेषणतयाब्रह्मापिचस्वप्रयोजनेभवतिनगुणभूतमिति। वेदांतैर्ब्रह्मणिस्वप्रधानेप्र
तिपाद्यमानेतदर्शनायप्रवणादिविधानेनविरुध्यते। नन्वेवमप्यपक्रमोपसंहारात्सामेकस्मिन्नात्मप्रतिपादनप
रेवाक्येकथमवांतरवाक्यैः। अथवादीनांविषयानेकत्वेनविचिदिष्यतीति। यज्ञादीनांज्ञानसं
योगविधानतदुपरिहिदेवेभ्यस्तत्परिधारणविधानवत्तत्तद्वत्तत्सोब्रतकलापविधानवच्चेतिब्रूमः। अथवातस्माद्वा

ह्यणः पातविधिरेषादिवाक्यं श्रवणदिविधायकमस्तुतस्तत्तत्रात्सूत्रकारेण च वक्ष्यमाणत्वात्सर्वथा तावन्नानन
 निदिध्यासनाभ्यामगमभूताभ्यामहश्रवणविधानमस्त्येव अतः सद्येद्वितानुबंधत्रयं त्रयनिर्णयाय स्यात्सूत्रमारुह्यं क
 त्वेवासिकारिणो मोक्षसाधनब्रह्मात्मज्ञानाय वेदांतवाक्यविचारप्रथमसूत्रेण प्रतिपादिते। स च कर्तव्यो विचारो ज
 न्माहिसूत्रमारम्भप्रवर्तिष्यत इति। तत्र विध्येद्विते बुद्धिकारिविषयफलानुबंधेषु विषयफलयोः फलपादानाय वेध
 समिध्यात्तमत्र वर्णित इति सूत्रसंगतमेवेदं भाष्यं व्याख्येयमिति॥ ननु यद्युच्यते विषयप्रयोजने सूत्रिते तर्हि भाष्य
 कारेण सूत्रस्य तत्र व्यापारं दर्शयित्वा। ते प समाधान पूर्वकं साक्षादेव प्रतिपादनीये विषयप्रयोजनेऽन्यथा सूत्रकार
 भाष्यकारयोस्तत्र तात्पर्यमात्रप्रसंगादिति तत्राह। एतच्च तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासितव्यमित्यादिभाष्येण सूत्रं भाष्यकारे
 णोक्तमिति प्रतिपादयिष्याम इत्युक्त्याहारः। प्रथमं यथोक्तमेवार्थमालेपसमाधानपूर्वकमिति तं स्पष्टीकर्तुं बोद
 यति। अत्राह यदेवमिति तत्त्वस्यानर्थहेतोरिति भाष्यमप्युक्त्याहारः। प्रथमं यथोक्तमेवार्थमालेपसमाधानस
 र्वकमिति तं स्पष्टीकर्तुं बोदयति। अत्राह यदेवमिति तत्त्वस्यानर्थहेतोरिति भाष्यवत्पूर्वभाष्यमपि विषयादि

तम
 ४

कमेवपतिपादयति। कुतस्तत्रपर्यनुयोगइतिनेत्याहः हंमनुष्यइतिदेहेद्रियादिधित्यादिना। अत्रविचारकर्तव्यता
विषयप्रयोजनाद्यामानामुनरोत्तरेण सर्वसर्वस्यसाध्यव्यसूत्रेणैवसूत्रित्वावध्यासमाधनद्वारेणविषय
प्रयोजनेसाध्यित्वाविचारकर्तव्यतासाधनीयेतिकमनियमंविबक्ष्यत्राह॥ अतस्तत्सारम्भवत्सतिचैवदित्यतः
प्राक्तेनमग्रंयेन। ननुब्रह्मज्ञानप्रयोजनंविचारकर्तव्यतां सूत्रयमासूत्रेणकथंबंधनिरुत्तिर्विचारविज्ञानयोः
प्रयोजनवेगसूत्रितेति। अत्राह। ब्रह्मज्ञानं हि स त्रितयं - अनर्थहेतुनिवर्हणमिति विचारसाध्यज्ञानस्य प्रयो
जनमाकांक्षतरविचारविधिरधिकारिविशेषणं सोऽप्रयोजनत्वेन प्रमिमीत इत्यर्थः। न त्वनर्थो न शक्याना
दिल्ले एतन्न एव शरीरः विपत्तिभासुषैस्त्वमिथ्या वसाध्यत इति किं केन स गतमिति तेनान्वयानर्थश्च
अमाहनाममुर्विकृतेवतोऽल्पावमिति निवर्ततां तर्हि ज्ञानेन वत्सुभूतमेव प्रमाह च भोक्तृत्वमिति तेनान्व
हाह ददिवस्तुल्यमिति। तथादिबायद्यविनितीलविशिष्टद्वयज्ञानस्वचिद्वैषयसमैवेतच्चारमादिकं
विरोधिनं वायातिमादिशुणं न निवर्तयति विषयामवबोधरवकीवलात्तेन निवर्तते। स्वाश्रयगमवस्तुज्ञाने

नतिवर्तते इति चेन्न दृष्टान्तेनात्मगतधर्माधर्मादिगुणानिवृत्तेर्नवाश्रयविषयोभयसंबन्धिवस्तुज्ञानेन
 निवर्तते। आत्मनः शरीरविषयज्ञानेन देहात्मसंबन्धाद्यनिवृत्तेरिति। ननु नदृष्टसामर्थ्यात्तज्ज्ञानाद्वद्वनितुति।
 मेनाविद्यात्मकत्वं वर्णेन। किंचागमएवज्ञानाद्वधनितुतिभावयति। ननु श्रुतोपपत्त्यर्थमेव बंधस्याविद्या
 त्मेकत्वं बलमीयमेवाप्रशस्तेऽप्येयादीनां षण्णां यागानामधिकाराद्विषयतया सर्वकरणभावेऽश्रुतेऽपि काला
 तरभाविप्रयानाद्वससाधनत्वोपपत्त्यर्थं क्रमता विभागकर्मजस्यानिमध्यवर्तीत्वं नराद्वर्तीणिकल्प्यते।
 यथा वा श्रुतस्यैव स्वर्गसाधनतयस्योपपत्त्यर्थं सर्वकल्प्यते तवर्तमानमुपोधातः। प्रतिपाद्यं वहिरेव प्रतिसाध
 पश्चात्तसिद्धयहेतुत्ववर्णनप्रतिपादनमिति। ननु तत्र हलिकानां कर्मण्यं कालांतरवर्तिकलसाधनत्वाभावे
 व्याप्तिनीयमाह। त्रैलोक्ये वेदोपस्वर्गस्यैव सिद्धौ मध्येऽर्वाणिकल्प्यं त्रेऽश्रुतोपपत्त्यर्थं तद्विद्वत्पिब्याप्तिनि
 यतिरस्तीत्याह। यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति श्रुतः सूत्रस्यैव बंधस्याविद्यात्मकत्वे व्यापारात्सूत्रार्थवि
 चारकर्तव्यतोपपत्त्यर्थं योजनसाधनायाध्यासोवर्णनीय इत्याह॥ तद्वदीत्यादिना सूत्रार्थोपपत्त्ययोगित

पेतंतेनयंयेनाननुसूत्रेणप्रथमप्रतिपन्नप्रतिपाद्यमर्थमुल्लेख्यकिमितिचरमप्रतिपन्नसार्थिकार्थमेवंभाष्य
कारःप्रथमंवरणयनानितत्राहमकलतत्रापोह्वातइति।प्रतिपाद्यर्थबुद्धौसंगृह्यप्रागेवतदर्थमर्थोतरवरणनमु
पोद्यातःप्रतिपाद्यवहिरेवप्रतिज्ञायपश्चात्तत्सिद्धयेहेतूपवर्णनंप्रतिपादनमिति विभागः।तत्रमिति तत्रार्थोब्रह्मा
त्मैकवमुच्यते।ननुभवतुप्रयोजनसिद्धिहेतुरध्यासःकथं तत्रार्थसिद्धिहेतुरित्याशंक्यतत्रकथनापत्तंत्रार्थप्रथमेक
थयनितथावास्पशसुस्पेतिहेतुपर्वप्रतिपादितमित्यतरेणसंबंधः।तदेवेदंपर्वदर्शयति।सुरेवेकनानेत्यादिनात्र
यमर्थःब्रह्मात्मैकत्वेवेहोताःपर्यवस्यतीति।यदिदंवेदांतशास्त्रस्पेदंपर्वतसूत्रभाष्याभ्यांप्रतिपादितमिति तत्रार्थप्र
दर्शतस्याध्याससिद्धधीनतयाध्यासस्यप्रथमेवर्णनीयतां दर्शयति।तच्चाहं कर्त्तासुखाःखीति॥ननुशास्त्रमेव
प्रत्यक्षाभिमतमपिबुद्धमाभासीह्यसब्रह्मात्मैकवंप्रतिपादयिष्यति किंष्टयगध्यासवर्णनेनेति तत्राहतावज्जरुवा
दिवसिति।ननुशास्त्रार्थसिद्धिरध्यासपराधीनाचेत्स एवतर्ह्यध्यासःसूत्रकारेणमुखतोवर्णनीयः।तस्यावधान्या
तत्रुक्त्या तत्रातात्पर्यप्रसंगादिति तत्राह॥वदतिचेतदिति तर्ह्यपोह्वातवान्प्रथममेवाध्यासविषयंसूत्रप्रणेतव्य

निनिचोदयतियद्येवमिति। अर्थनिर्णयप्रधानवाहादकथालक्षणायां प्रतिपादनप्रक्रियायां प्रवृत्तः सूत्रकारो नोपोह
 नप्रक्रियायामिति परिहरति मेवमर्थविशेषोपपत्तेरिति तर्हि भाष्यकारेणाप्यथा सूत्रक्रमेण मेव प्रवर्तितव्यं ननु सू
 त्रमतिक्रमेति। तत्राह भाष्यकारश्चिन्तिसुरत्तप्रतिपत्त्यर्थप्रवृत्तसंगभावायेत्यर्थः। एवमपि नव्याख्येयमिदं भाष्यं शास्त्रा
 दोसंगलक्षरणाभावात्। विद्योपसंसृष्टतया शास्त्रार्थप्रतिपत्त्यन्यथा प्रतिपत्तिविप्रतिपत्ति संभवाच्छिष्टाचारपरिपा
 लनहीनतद्यावानाप्तप्रणीतवृत्तसंगदिति वादयति। ननु ग्रंथकरणादिकार्यां भवति। ननु शिष्टानां च हीननादिप्र
 वृत्तिः किमन्येनानुसरणीयेति नेत्याह। शिष्टाचारश्च नः प्रमाणमित्याचारो धर्म इत्येवानुष्ठीमानं कर्म प्रमाणं कर्त
 व्यमित्यर्थः। ननु प्रयोजनाभावात् किं संगलक्षणेनेति नेत्याह। प्रसिद्धं संगलक्षणास्येति। नन्वेवं प्रदेष्टव्यं
 तस्पर्शानुपलक्षितद्वत्सर्वस्पर्शहीनं तमः किं तस्यात्। सचित्किरणसंतते वदेशे पदीपा लोकस्य जन्मविनाशयोः प्र
 णभावप्रसंगं साभावे मतराभावेषु तमो बुद्धदर्शनाच्चा लोकाभावमात्रं तमः सर्वा लोकाभावश्चेत्सर्वा लोका संनि
 धाने नहि नमि वत्ते। ब्रह्मलक्षकारसदृता पवरकां च वस्थितसापु रुषस्यापि वही रूपदर्शनेन सह पवरकां तत्तमो

एम
 ६.

अविष्टुष्टनास्तुत्यारंभवादिनिनेत्याह। महतिचेति॥ ननु संभावनामात्राप्रवृत्तिर्विष्टोपशंतये किंतु निश्चयादि
तत्राह। प्रसिद्धं चेति ननु लोकप्रसिद्धिनिर्मुक्तानविष्टुष्टनिश्चये हेतुरित्यत आह विज्ञायते चेति। उपसंहरति। तत्रैव
मिति। सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममंगलं। येषां हृदि ह्यो भगवान्मंगलापननो हरिरिति स्मृतेः विषाचारपरि
पालनाय विष्टोपशंतये च विशिष्टदेवतानुस्मरणलक्षणं मंगलाचरणं कृतमित्याहा बोध्यत इति। किंतु तत्र प्रमा
णमित्यत आह। पुष्पादस्मदित्यादि इत्यतमेव भाष्यप्रमाणमित्यर्थः। मंगलाचरणं वा कथमिदं विशिष्टदेवतानुस्म
रणंगमयतीति तत्राह। सा चापमर्थ इति। ननु नेह विष्टुष्टात्मतत्त्वे देवतानुस्मर्यते किं च ध्यासाभावो वर्ण्यत इति
सत्यं तादर्थ्यं न तत्र मप्यनुस्मर्यते इत्याह॥ तत्रैव चेति। न त्वन्यपरचादेवतानुस्मृतिरविवक्षितानकार्यकरी
तिनेत्याह॥ तदन्यपरादेवेति। अन्यार्थमपि देवतानुस्मरणस्य भावादेव विष्टोपशंतये ध्याति। धर्मार्थ इव वक्षिस्तु एष
दिकमित्यभिप्रायः। आख्येयं च प्रतिपादितमुपसंहरति तस्मादिति। अन्यार्थप्रवृत्तेन पुष्पादस्मदित्यादिपदद्वय
मर्थाद्वारव्या तमुत्तरपदं व्याख्यातुं भाष्यमाह दाति। विषयिणो रित्यादिना। तत्र द्विविधो विरोधो द्विविधाचेतरेतरता

वानुपपत्तिः कथं द्वयोः पदार्थयोरेकदेशकालावस्थानसामर्थ्याभावः पदार्थधर्मी विशेषस्तन्निमित्तोवस्थानलक्षण
 कार्यभावश्च तरेतरभावानुपपत्तिरित्येकः संक्षेपः। अपरस्तु पदार्थयोरितरेतरात्मतासामर्थ्याभावः पदार्थधर्मी विरो
 धः तन्निमित्तश्च तरेतरात्मतालक्षणकार्यभावो नुपपत्तिरित्यतो द्वैविध्यात्पृच्छति को यं विरोध इत्यादिना तत्र प्रथमं
 पक्षे दूषयति यद्विना वदित्वादिना सहावस्थानमुक्तं वेदितव्यमित्यनेन ग्रंथेन। तत्र तमः प्रकाशशब्दाभ्यां द्वाद्या तप
 शीतोद्यहरणमंगीकृत्य तत्रापि सहावस्थानमुक्तमिति दृष्टव्यं। इदानीं द्वितीयं पक्षमवलंबते। उच्यते परस्परानात्मता
 लक्षण इत्यादिना। ननु तमोनामालोकाभावमात्रमिति केचित् रूपदर्शनाभावमात्रमित्यन्ये। तत्र कथं हरणयोर्भा
 वरूपयोरिदं दृष्टान्तं चेन्नोपादीयत इति उच्यते। उपचयापपाद्यवस्थाने विशेषविशिष्टं रूपवत्तमाद्योपलभ्यमानं तमः
 कथं दूषयामभावविधामासीदेतद्वहला लोकविततेपि देशे निमित्तात्तन्नपस्य गोलकात्तर्बन्धितमो दर्शनमंधकारोपल
 क्षिः पिहितकर्णपुरस्यावरणद्वोपलक्षितवत्तु विरुध्यते। आलोकविनाशितस्य च तमस्य पुनर्मूलकारणादेव दिति महावि
 द्वादिजन्मवृत्तसिद्ध्यति। ननु रूपवतो द्रव्यस्य स्पर्शवत्तु निष्पन्नत इति तं तमः कथं रूपवद्द्रव्यमवगम्येत। तैष दोषः।
 वायो रम्यस्पर्शवद्द्रव्यस्य रूपवत्तु निष्पन्नत इति तस्य स्पर्शवतो वायो रम्यपगमात्तद्वदर्शननिष्पन्नो देवस्पर्शहीनस्पर्श

उत्तमसः सिद्धेः। धूमस्य च नृपस्य श्रीवत्ता

दर्शनात् नृपदर्शनाभावमात्रं तम इत्यलमतिप्रसंगेन। ननु दृष्टपयो रितरेतरभावानुपपत्तिः तद्यो विविम^{नि}मि
ततादात्म्यावभासं तनिरुणद्विभुक्तिरजतयोरपि हितादात्म्यहीनयोरेव विभ्रमनिमित्तेनेवाधिकरणमवभा
सते तद्वदिहापि स्यादिति बोध्यतिकथमिति। सत्यमिदं यमात्रस्याधिष्ठानस्य जतस्याध्यस्यमानस्य क्वचिन्नावी
दात्म्यमस्तेव। ततश्चाधिष्ठानसामान्यांशस्याध्यस्यमानविशेषांशस्य क्वचित्सामान्यविशेषभावेन वा गुण
गुणिभावेन वा सामानाधिकृतस्यामत्रात्तरांशवतः पदाधिष्ठानसामान्यांशस्याध्यस्यमानविशेषांशस्य
क्वचित्सामान्यविशेषभावेन वा गुणगुणिभावेन वा स^{र्वा} स्पर्शनादन्यतरांशाध्यासो विभ्रमो दृष्टः तद्वदिहा
धिष्ठानस्य चित्तोध्यस्यमानस्य चानात्मनो नास्तीत्याह। स्वतस्तावद्विषयिणश्चिदेकरसत्वात्तयुष्मदंशसंभव
इत्यादिना। अथमाशयः दुष्टुरचिदंशः स्वाभाविको वा स्यादागंतुको वेति न स्वाभाविक इत्याह। स्वत इति॥
चेमंहिजउंचैतमस्य कर्मकारकतयावभासते तत्कथमेकस्यां क्रियायां कर्तुं विपरीतस्थानगतकर्मकारक
मात्मा स्यादित्यभिप्रायः आगंतु~~र्वा~~^{र्वा} कश्चेत्सहेतुरहेतुवानिर्हेतुश्चेत्तत्राहः परिणामिवादिति। नदि

निश्चयवत्स्वस्वसावयवाकारेण परिणाममानंदष्टमित्यभिप्राया। मम हेतुरित्याह। धैरं मनत्वादिति॥
 न हि निश्चयमाकाशं हेतुपरगात्रपरिणाममानंदष्टमित्यर्थः। न ह्यनात्मैवाविष्णुना मात्मा शात्मकक
 विदष्टमित्येताह। विषयस्यापीति। समवादिभ्यमर्थः। यथा इष्टुर्दुष्टं तानप्रत्यक्षगोचरो नु मे यमेव
 तत्। एवं विषयोऽपि स्यादिति पणोपि नानातातश्चिदाकारपरिणामो जडोपादानस्याधिकार्यस्य जड
 चानातस्यानाचैतन्यमेवानात्मा वां शब्देन स्वाकरोतीति चेत्तत्राह वितेः प्रतिर्वैसक्तमवादिनित्यत्वात्किं
 दपितादात्मादर्शनादस्य तं शदशनेनान्यतरं शास्त्रासो मोयपघतइति। तद्धत्माणां मपिसुतरामिसारभ्य
 भावएवाध्यासस्य युक्तइत्यतः प्राक्तनो ग्रंथः स्य ह्यर्थः। न स्वहंकारादिषु शरीराते यह मितेव प्रत्ययोगै न वि
 दमि निकयमयुष्मात्प्रत्ययगोचरत्वमिति तत्राह। तद्धल निर्भासियति। तस्यास्मात्प्रत्ययगोचरस्य चैतन्य
 स्पवलेन निर्भास्यत्वात् हंकारादेः प्रतिभासतो युष्मदर्थत्वाभावेऽप्येतेन तयावभास्यत्वेन लक्षणेन पुष्प
 दर्शभावोपपत्तइत्यर्थः चैतन्यात्प्रत्ययत्वेनावभासं जइत्यतः कारणरूपपाधौ नानेवावभासं तइत्यर्थः। न

एमे

यो वयवसासात्पसा दृश्याभावादात्मनिकर्तृत्वादेरहंकाराद्युपाधिनिमित्तभ्रमवृत्तिशरीराद्यध्यासस्य सोपाधि
कृत्तमत्राभावाद्दृष्ट्यहंकारादिशरीरांतपदार्थाध्यासस्यासंभवं प्राप्तिं करोति। यद्यप्येवमिति निसपापिक
भ्रमकार्यदर्शनमेव गुणावयवसासात्पसाभावेपिकेतकी गंधसदृशः सख्यगंध इति वतसा दृश्यतरं वा शंखपीति
भावाविवकाशेन तस्मात्कल्पयतीत्याह तस्यापीत्यादिना एवमध्यासस्यापीत्यतिशय इत्यनेनानेनैसगिकशब्दा
र्थमाह। प्रत्यक्तैतस्य सत्तामात्रानुबन्धीति कथमात्मनिकर्तृत्वभोक्तृत्वदोषसंयोग एवाध्यासः। तत्र भोक्तृत्वाध्यासः
कर्तृत्वाध्यासमपेक्षते। अकर्तृत्वगोभावात्कर्तृत्वं च रागद्वेषसंयोगाध्यासमपेक्षते तद्वद्विदित्युक्तत्वाभावा
त्तदोषसंयोगश्च भोक्तृत्वमपेक्षते। अनुपपन्नतज्जातीये वाराणां अनुपपत्तेरेवं वीक्षां कुरवद्धेतुपरंपरायाश्च ना
दिवा दध्यासस्य नैसगिकत्वमिति। लोकव्यवहारशब्दो ध्यासाभिधायीति दर्शयति लोकज्ञानमनुष्यो ह मिसादिना
व्यवहारो भिन्ना भिवदनमुपादानमर्थक्रियेति चतुर्विधोऽतो मनुष्याहमिति ज्ञानाभिधाने व्यवहारशब्दमर्हतीति
भावनाश्च तस्यात्मना वभासो विद्येत्ते श्रुत्वा वदत्तादिप्रत्ययानामिविद्या च प्रसंगो मा भूदिति सत्यं स्पष्टं

नो मिथ्या वस्तु मं मेदावभासो विद्येति स्वसिद्धांतमंगीकृत्य सत्यानृते मिथुनीकृत्येकतन्त्रावधे। सत्यमनिदं चैत
 न्यमित्यादिना। ननु क्वाप्रत्ययोपादानादर्थतः क्रियाभेदः पूर्वापरीभावश्चांगीकर्तव्यः तत्र कथमध्यासमिथुनीक
 रणलोकव्यवहाराणामेकार्थवृत्तिमिति नेत्याहः ध्यस्य मिथुनीकृत्येत्यादिना। ननु किमिति स्वरूपमात्रपर्यवसानं।
 क्रियाभेद एव क्वाप्रत्ययसामर्थ्यादुपादायतामिति नेत्याह उपसंहारे चेति। नहि पदमात्रवैषम्यमप्याह्वयार्थेने
 सार्गिकगुणविशिष्टो विशेषपदार्थो ध्यास उपक्रमोपसंहारयोर्भतुमुक्त इत्यभिप्रायः। किंतर्हि क्वाप्रत्ययमात्रं व
 ममिति। प्रतिपत्तितः क्रियाभेदपूर्वापरीभावाकित्याहातः चैतत्पुरुषस्य स्वरूपमिति वद्वपदेशमात्रमुपचारमा
 त्रमित्यर्थः। कथमेकोपाध्यासोऽसौ न्यो न्यात्मकता। सत्यानृतेह मिदं ममेदमिति च विशेषणप्रवादिविशिष्टो ध्या
 सः परोपाधौ भिद्यते। विशिष्टार्थप्रत्ययाश्च वक्तुंः क्रमेण भवन्तीति प्रतिपत्तितः पूर्वापरीभावविशेषणभेदाववि
 विशिष्टक्रियाभेदवांगीकृत्य क्वाप्रत्यय इति। तत्राज्ञानमित्युक्ते ज्ञानाभावमात्रमुक्तं स्यात्तस्यैकैकैर्भातिजा
 नमिति स्यात्तदुभयव्यावृत्त्यर्थनिरुच्यपदार्थदर्शयति। मिथ्या च तदज्ञानं चेत्यादिना। ननु कथं मिथ्याज्ञानमध्या

एम्

मस्योपादानं तस्मिन्समध्यासोदयादसतिचानुदयारिजिह्वमः। ननु अध्यासस्य प्रतिबंधकं तच्च ज्ञानं तदभावश्चाज्ञा-
नमिति प्रतिबंधकाभावविषयतया ज्ञानस्याभ्यासेनान्वयव्यतिरेकावम्यथा सिद्धौ नैतत्कारणं। पुष्कलकारणे हि स-
ति कार्योत्पादविरोधिप्रतिबंधकं। नवाध्यासपुष्कलकारणे सति तच्च ज्ञानं कार्यप्रतिबंधकतया जायते किंच सस्येवा-
ध्यासकारणे तच्च ज्ञानो वयः तस्मान्नाज्ञानान्वयव्यतिरेको प्रतिबंधकाभावविषयो। तथापि विरोधिसंसर्गाभा-
वविषयाविति चेन्न। कार्यस्य कारणपेक्षा हि प्रथममुच्यते। न विरोधिसंसर्गाभावापेक्षा। तस्मात्प्रथमापेक्षे-
तकारणत्वं सिद्धमेवान्वयव्यतिरेको न्यायसहितौ कुर्वति। ननु कृतं विषयेन्द्रियादिदोषः। कारणमिति सम्पन्नि-
मित्तं तु तदुपादानापेक्षायामज्ञानमनुप्रविशति सर्ववर्तकार्यसोपादानं घटादिवदित्यनुमानात् क्रियागुणादेशपि
साध्यस्यैवोत्पत्तेरुत्पद्यमानाश्रयस्यैवोपादानत्वात्। न ज्ञात्मातः कारणं वा ध्रुवमिति ज्ञानोपादानं भविष्यति॥ ना-
आत्मनोऽपरिणामिचादेतः कारणस्य चेंद्रियसंयोगादिसापेक्षत्वात् निष्कर्षवत्प्रत्ययमात्रविपरिवर्तिनितदयो-
गादधिष्ठानज्ञानेनाश्रयासिद्धत्वाच्च तदवयवव्यतिरेकयोरंतःकरणस्य च जडत्वादज्ञात्त्वादात्मनो ज्ञानवत्प्रसं-

गच्छात्तस्मान्निष्पद्यते तत्तत्तानात्मकं मिथ्याभूतमध्यासमुपादानकारणसापेक्षं प्रत्यक्षानुमानतया कार्वादि
 निमित्तकारणेषु मिथ्यामानेषु मिथ्याभूतस्यैव सर्वकर्मस्वभावात्तु कूलस्य सर्वत्रानुगमादज्ञानस्यात्माश्रयत्वात्
 ध्यातृज्ञानाश्रयकोटिनिमित्तमिच्छावमिथ्याज्ञानमेवाध्यासोपादानं नात्मा तःकरणकाचादिदोषादिति सूक्तं ॥
 आत्माश्रयाध्यासस्य मुक्तिकासंसर्गो विधुमइति वदते एकस्यैवाध्यासस्य नैसर्गिकत्वं नैमित्तिकत्वं च विरुद्ध
 मिति चोदयति । कथं पुनरितितत्र प्रथमे तावदध्यासप्रवाहजनमनोपादानकारणरूपेण नैसर्गिकत्वं कार्यम
 त्तिरूपेण नैमित्तिकत्वं मित्यतिशेधं दर्शयितुमात्मनि भावरूपसंज्ञानं साधयति । अवश्यमेवाविद्याशक्तिरिति ॥
 अवश्यमेवेति प्रमाणद्वयवत्तामाह ॥ प्रत्यक्षं तावद्दृष्टमज्ञोऽसामर्थ्यं च न जानामीत्यपरोक्षावभासदर्शनात् । तत्र
 ज्ञानाभावविषयोऽयमवभासः नापरोक्षावभासश्चादृष्टसुखीति वदभावस्य च षष्ठप्रमाणगोचरत्वात्प्रत्यक्षा
 भावादिनोपि नात्मनि ज्ञानाभावावगमः संभवति । समिज्ञानं नास्तीति प्रतिपन्नावात्मनि धर्मिलिप्रतिपे
 णि निचार्थवगते तत्र ज्ञानसद्भावात्ज्ञानाभावप्रतिपत्त्ययोगादनवगते विधर्म्यादौ सुतरामभावानवगमात्तद्विषय

प्रमाणगोचरे फललिंगभावानुमेधेपि ज्ञानाभावे आत्मादाववगतेन वगतेष्वामनिज्ञानाभावप्रतिपत्त्ययोगादि
हचत्सु दुक्तमर्थसंख्यावाशात् प्रार्थक्यमज्ञानाभीतिविषयव्यावृत्तमज्ञानमनुभूयत छुवणादौ प्रवर्तते भावरूपाज्ञा
नप्रत्यक्षवादे तु सप्तपञ्चाश्रयप्रतिपत्तिरिति ज्ञाने ज्ञानाभावस्येव भावांतरस्याभिमानुपपत्तिर्नियंतुं शक्यते। न चाश्रय
प्रतिपत्तिरिति ज्ञानभूतमपि साहिचैतन्यं भावांतरस्याज्ञानस्य निवर्तकं तस्याज्ञानविषयप्रतिभासत्वात्। तर्हि स्वज्ञाने
नैव स्वयं निवर्तते। नन्वज्ञानस्य व्यावर्तको विषयः कथं साहिचैतन्येनावभास्यते। प्रमाणयत्तवादिष्यमसिद्धेरिति
उच्यते। सर्ववस्तुज्ञाततया ज्ञाततया वा साहिचैतन्यस्य विषय एवातत्र ज्ञाततया विषयः प्रमाणव्यवधानमपेक्ष
ते। अन्यस्तु सामान्याकारेण विशेषाकारेण वा ज्ञानव्यावर्तकतया सदावभास्यते इत्युपपत्तिसहितमज्ञानप्रत्य
क्षभावरूपते वात्मनः ज्ञाने गमयतीति सिद्धं। अनुमानमपि विवादे गोचरापन्नप्रमाणज्ञानं। स्वप्नागभावव्यतिरिक्त
स्तवीषयावरणस्वनिवर्त्य स्वदेशगतवस्त्वतरपूर्वकं भवितुमर्हत्प्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादेव कारेण यमोत्प
न्नप्रदीपप्रभावदिति। न तश्च ज्ञानेन समानाश्रयविषयं भावरूपमज्ञानं सिद्धं। शक्तिरित्यात्मपरतंत्रतद्यात्मनः सर्व

कार्योपादानवृत्त्यनिर्बोद्धव्यमाह। तत्स्वरूपमात्मतत्त्वं तत्सत्तामात्रानुबंधिनीत्यर्थः किं वार्थापत्तिरपि भावरूपाज्ञानस
द्भावे प्रमाणमिच्छाह। अथ यामिथ्या र्थावमासानुपपत्तेरिति। विष्णुद्वयस्मात्तन्निष्क्रुत्तिकायां वाहंकाररजताद्यध्या
सस्यार्थज्ञानात्मकस्य मिथ्याभूतस्य मिथ्याभूतमेव किंचिदुपादानसत्त्वे स्यात्। सत्योपादानत्वे कार्यस्य कारणस्य
भावतया ध्यासस्य विसत्त्वप्रसंगात्। न स्यात्पि मिथ्योपादानस्य सादित्वे तथा विधोपादानान्तरकल्पनाप्रसंगात्
नाद्येव तन्मिथ्योपादानमिति कल्पनीयं। यच्चात्रादिसंयमिथ्यामिथ्योपादानमात्मसंबंधिचतुर्ज्ञानमिति। मिथ्या
ध्यास एव तथा विधाज्ञानोपादानकारणमन्तरेणानुपपद्यमानस्तत्कल्पयतात्पर्यं। ननु पेन पस्यातिशय उत्प
द्यते सतस्य विषयः। नवाज्ञानेनानात्ममीश्वरणातिशयजन्मप्रमाणभावात्। अर्थानुपपत्तेश्च। न तावदवग
तेनातीत्येतेनैवावराणकृत्यमवगंतुं शक्यते। अनवगते तु नतरां। नन्वपगते सर्वमावृतमित्यवगतैर्मन्त्राणां धारा
वाहिकविज्ञानमप्येवैवमवागतस्यापि पश्चादवगमदर्शनात्। न चिदानीमेवावगतचे सर्वमवगती साधय
ति। न। पूर्वावगतिमविज्ञानीमेवावगतमित्यवधारणयोगात् ननु पूर्वापरप्रत्यभिज्ञायां मध्येन वगतिरवगम्य

तद्विचेतानाप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिर्मध्येन वगतिं साधयति धारावाहिकेष्वात्मनिसदावगते तदर्शनात्मध्येज्ञानस्य
तथावादनवगतिरवगम्यत इति चेत्तानावगते विस्मृतिनियमाभावात्। तथापि विषयानवगतिः प्रतीयत इति चेत्स
त्वे विषयेः सहस्रज्ञानस्य साहचर्ये चेतन्येधासात्प्रतिभासः। न बाधस्तस्यावशेषमस्ति हि चंद्रादिवदध्यस्तस्य प्रमाण
गम्यत्वाभावात्तस्मान्नात्मन्यावशेषप्रमाणं। न च स्वयमेव प्रकाशहीनस्य जडस्यावशेषार्थे विसेभवति तस्मा
दतिशयाभावात्तज्ज्ञानविषयो नास्मिन्निति तत्राह सावनदुडेपुवस्तु पुनत्स्वरूपावनासंप्रतिबध्नातीति किंच न्यदेवाना
त्मन्यतिशयकार्यं कृत्वा तद्विषयमज्ञानमिति चेत्तदस्य मिश्रणः। तत्र हेतुः प्रमाणैकल्यादेवेति। अथ वा चैतन्यप्र
काशेन जडानां नित्यवदन्वयान्नित्यवत्प्रकाशे प्राप्ते संभवत्तेषां नात्मन्यावशेषादुक्तमित्याशंका। प्रमाणैकल्या
देवेति। अनात्मप्रमाणस्यैवेतन्नस्यैकल्यादावशेषादेव विषयानवगतिरिति चेन्न विषयेष्टयगावशेषकल्पनाप
त्तिरर्थः। इतश्च नानात्म्यावशेषमिहाह जतप्रतिभासादिनि। यद्यात्मप्रमज्ञानमनात्मावशेषस्यातदाव
शेषविनाशमेतरेण विषयावभासायोगाद्विषयज्ञानेनात्मन्यज्ञाननिवर्तनाः सत्तामेवात्मा विद्यायाविशु

पिकालेषु विषयस्वनपप्रतिभासदर्शनाज्ञानात्मावरणमज्ञानमिति भावः। ननु शुक्तिका विषयमज्ञानमन्यदेवतज्ञ
 तानमिति भावः। ननु शुक्तिका विषये निवर्तते न चात्मविषयमज्ञानमात्मनिदृश्यमानमिति। तत्राऽत्माश्रयमा
 त्मविषयं चाज्ञानमन्तरेणात्मासुप्रतिविषयं भावरूपाज्ञानसद्भावे प्रमाणभावाद्द्विषयाग्रहणस्य प्रमाणवैक
 ल्यादप्यपपत्तेः कंचतर्हीति शयमज्ञानजन्यमाश्रितवाद्याध्यात्मिकेषु वस्तुस्थित्यनात्मविषयमज्ञानं दर्शितमि
 तितदाह। तस्तत्र रूपान्तरावभासहेतुरेवेति न न्वत्राप्यनुपपत्तिः समाना कथं शुक्तिकाज्ञानं हि रूपान्तरावभासं नि
 वर्तयन्ननुपादानमज्ञानमपि निवर्तयतीति ते मते। तत्र कथं शुक्तिकाज्ञानात्सहाज्ञानेनाध्यासे निवर्त्यमाने पुन
 रात्मन्यज्ञानं दृश्येता अतः प्रतिविषयमज्ञानभेदे। ध्यासस्याज्ञानानुपादानत्वं वोपादाननिवृत्तिमन्तरेणाध्यास
 निवृत्तिर्वीसमाश्रयणीयेति। अन्यतेस्मिन्नेषु शुक्तिकादिज्ञानैरज्ज्ञाद्यध्यासानां स्वकारणे प्रविलयमात्रं कि
 यते। मुसलप्रहारेणेव वृष्ट्याऽथवा मूलाज्ञानस्येवावस्थामेवास्मत्ताद्युपादानानि शुक्तिकादिज्ञानैः सहाध्या
 सेन निवर्तत इति कल्पतां। कथं पुनर्नर्त्तके सहाज्ञानेनाध्यासस्य तज्ञानान्निवृत्तेरप्रतिपत्तौ ब्रह्मज्ञानात्सहाज्ञान

नेनाध्यासस्य निवृत्तिर्दृष्टद्वारेण कल्प्यते इति। नैष दोषः। तच्चावभासविरोधि नो ग्रहणमिथ्याज्ञानादेस्तत्त्वज्ञानेन
निवृत्तिरदृष्टादर्शनादिहापितत्वावभासविरोधितथैव भावरूपाज्ञानादेः कल्पमानच्चात। तस्य ब्रह्मज्ञानात्सह
त्रिवृत्तेरुपपत्तेः। नचावराण्यपहोक्तदोषप्रसंगविषयव्यावृत्तस्यातस्त्वभांतिज्ञानेनावगमात्तन्नेवमात्मस्य
प्यज्ञाननिमित्तमावराण्युक्तं नास्ति॥ कथं न तावदावराण्यप्रकाशविलोपः। स्वरूपस्यानपायात्। नापि स एव
प्रकाशस्य कार्यप्रतिबंधज्ञानस्य विषयावभासात्मनो हितस्य स्वकार्यप्रतिबंधप्रतीक्षयो रभावात्तस्माद्वैवात्म्य
न्यविभाव रूपमज्ञानमनुपयोगादिति तत्राह प्रत्यगात्मनि तु चित्तिस्वभावत्वात् त्वमेव काशमान इत्यादिना त
स्यानवभास इत्येतेन गृयेन। अयमर्थः। अस्ति प्रकाशत इत्याद्यभिज्ञादिव्यवहारपुष्कलकारेणे सति नास्ति न प्र
काशेतेवेति यो ममात्मतत्वालंबनो व्यवहारः सभाव रूपेण केन विदात्मन्यावराण्यमंतरेण नोपपद्यते। सति पुष्क
लकारेण्यसति चातरेणे सति हि ते द्वे प्रकाशत इत्यादिव्यवहारदर्शनादतो नास्ति ब्रह्म न प्रकाशतेवेति व्य
वहारेण्यथानुपपत्त्याभाव रूपमज्ञानं गमयतीत्यर्थोपनिर्मुक्तं न वा समुदायार्थः। तत्सिद्ध्यर्थमात्मनि प्रकाशत

इत्यादि व्यवहारे प्रतिपुष्कलकारणैर्नादर्शयति विनिवृत्तभावत्वादिति किंमर्थी ह्यवधारणमिति तत्र
 ह। ब्रह्मस्वरूपानवभासस्येति नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारो न च योग्यव्यवहारकार्यदर्शनादेव
 कल्प्यमानस्येत्यर्थः। मवाधिष्ठानप्रतिबंधमंतरेण तत्र विपर्ययकार्यमुपपद्यतेऽविद्यासंबंधादेवाराण
 स्यान्निवृत्तिताकारतावपुक्तेति भावः। ननु प्रमाणैकल्यादेवात्राणग्रहणमिति तेसाह। नन्यनिमित्तत्वा
 दिति। अतो न च भासानुपुष्कलकारणेति परिशेषादिदमायानमित्याह तदुत निसर्गसिद्धाविद्याशक्तिप्र
 तिबंधादेव तस्यानवभास इति पूर्वोक्तं तस्यासंभवादिति भावः। अतः कार्यदर्शने त्रेयमावराणकृत्य
 विपर्ययं चात्मनिकुर्वीतमज्ञानं भाववृत्तमेवोभयकारणत्वात्पुनस्तत्कल्प्यत इत्याह। ततः साप्रत्यक्षि
 तीति। न च ग्रहणमिष्याज्ञानतत्संस्कारेभ्योऽमदृशं न नात्मै मनपश्यामः त एव तीव्रस्वविषयप्रकाशमपित्र
 ह्यस्वरूपावत्रासं प्रतिबंधंतीति तेसाह। सुगुप्तादौ चेति। तत्राप्यविद्याशक्तिः संस्कारशेषतिष्ठति न संस्का

रादय एवाज्ञानमित्यर्थः। कथं न तावत्सुषुप्तादौ स्वयंप्रकाशब्रह्मस्वरूपानवभासः पुरुषांतरसंवेदनवदष्टुर्मि
त्रवादिनिशक्यं वक्तुमेकवक्त्रतेः। नापिमिथ्याज्ञानप्रतिबंधात् तत्र तस्याभावात्तापितत्संस्कारप्रतिबंधां
तिसंस्काराणां तत्रावभासस्य प्रतिबंधकत्वाभावात् तस्यैव पिरजतभ्रमस्कारेषु शुक्लिकावबोध दर्शनात्। न्याय्यं
हणप्रतिबंधात् स्वरूपग्रहणस्य नित्यतात्स्ये प्रकाशमाने संवेदने तद्विषयकादावित्ताः ग्रहणस्याप्रतिबंधक
त्वात्। नापिकर्मणस्वरूपावभासविरोधिता। सर्वदा तु प्रात्रस्यापि चैतन्यस्यानवभासस्य संगता। अज्ञाने पितुल्य
मिति चेत्। न तस्यैव विषयचैतन्यावभासस्य प्रत्यप्रतिबंधकत्वात्। न वाज्ञानस्यैव कर्मणो नित्यवत्मा हि चैतन्येना
वभास्यता। येन तदभासकतया माहि चैतन्यमप्रतिबद्धं स्वयंप्रकाशेन न वकर्मण्येवाश्रयावभासविरोधी नी
तिप्रमाणमस्ति। संस्कारबाधकर्मणोऽंति संस्कारवदप्रतिबंधकता। तस्मात्सुषुप्तादौ स्वरूपानवभासमव
हारे ग्रहणमिथ्याज्ञानं तत्संस्कारकर्मणोऽन्यदेव किंचित्प्रतिबंधकमज्ञानं कल्पयतीत्यर्थः। तनुद्वयांतरमेव
प्रतिबंधकं कल्पतां किमज्ञानकल्पनयेति चेत्तत्र। ब्रह्मज्ञानान् प्रतिबंधनिवृत्तिमंतरेण स्वविषयावभासा योग

तस्मान्न निवर्त्यस्वात्मानत्वात् उक्तं हि ज्ञेयमेवाभ्यां सर्वसंकरवादी चेदं तार्थगहनं संप्रदायहीनो दुर्जनरमणीयो वा
 चमत्यति। न किलाग्रहणमिष्य। ज्ञानतत्संस्कारादिभ्योऽप्यतः सकलसंसारबीजभूतमवस्थात्रयेऽप्यनपाप्यासंसारवि
 मोक्षादेश्चायमानमज्ञानं नामास्ति। किंतु भ्रान्तिज्ञानमग्रहणे वाऽज्ञानमिति त्रि। अयं प्रष्टव्यः। केयं भ्रान्तिरित्यहंकारा
 दिशरीरपर्यन्तेनात्ममात्मबुद्धिरिति चेदहो विस्मयसाशजता सर्वत्र संकीर्णचेतसः। एवं डोगोरित्यादिमेवाभेदप्रत्यय
 प्रमाणमुपपादयन्नहंमनुष्य इति प्रत्ययं तेदाभेदविषयं किमिह पेक्षसे। नाहंमनुष्यो ब्रह्मास्मीति प्रत्ययसामर्थ्यादिति
 चेत्। तन्न नाप्येवं डोगोः किंतु मुंडो गोरिति प्रत्ययेऽपि एवं मुंडाभ्यां गोत्वस्याभेदवत् शरीरब्रह्मभ्यां जीवस्याभेदप्रत्ययस्या
 विप्रामाण्योपपत्तेः। इदं ज्ञातव्यं। तिरिति चेत् न एवं डोगोरित्यत्रापि तस्याप्रसंगात्। नायस्व डोगोः किंतु मुंड इति व्यक्तं
 तरेखेऽस्य गोत्रोपाधौ निषेधप्रत्ययसामर्थ्यात्तत्र व्यवहारानुच्छेदात्प्रामाण्यमिति चेत् न हंमनुष्य इत्यत्रापि तुल्यमोक्षा
 वस्थायामपि सर्वात्मत्वात्तव सर्वशरीरेऽपि यावन्निमानव्यवहारानुच्छेदात्। जातिव्यक्तिगुणगुणिकार्यकारणविशि
 ष्टस्वरूपशंसि संबंधा यत्र विद्यन्ते। तत्र मेदाभेदो न शरीरात्मनो स्तेषामभावादिति चेत् न हि शरीरशरीरसंबंधोऽपि तु

एगुणपारिवर्तमेदाभेदनिमित्तस्यास्यथात्सर्वसंकरवादितात्त्विककृतिष्यतादिरकालेसमुपाजितावाधेत।
अस्तिचेतेनस्वरूपशरीरयोः कार्यकारणभावःचेतनस्वरूपोऽशेषवत्त्वात्तो नतेध्यातिरस्ति। किंचध्यातिज्ञा
नमंतःकरणपरिणामश्चेत्तदात्माश्रयाविद्यानस्यात्। अतःकरणपरिणामएवात्मस्यधस्तदतिचेतनथाप्यनथाख्या
तिवादिनःसंसर्गस्यअन्यवादात्मन्यविद्यासंबंधोनस्यात्। नचात्मपरिणामोऽध्यातिरपरिणामिज्ञानवद्वानगुणस्य
इत्यस्यपुनर्ज्ञानगुणंतराकारेणपरिणामःसंभवसंवांतरजातीयस्यैकस्मिन्इत्येगुणद्वयस्यगुणपत्समवायायो
गत्। नहिपदेशोक्त्यद्वयंयुगपत्समवैतितस्मादनादितिष्याज्ञानानभ्युपगमेनकाविसर्वसंकरवादितोऽविद्यासं
भवसनादिमिथ्याज्ञानसंबंधोप्यात्मन्यज्ञानवकात्मनिकवादाकाशकास्त्ववदात्मनःकूटस्थतानिविहंतासकम
तिविस्तरेणा॥ अत्रच। अस्मत्तानुमानार्थापत्तयोनादिभावरूपाज्ञानेप्रमाणचेनोपपत्त्याः। तेवैवस्तेनकारण
रूपेणकार्यरूपेणचेनेमितिकत्वेनैसर्गिकेचेनविरुद्धेऽप्यसंहरति। अतो नैसर्गिकोऽप्यहंकारेति। अन्योऽयमर्थः
अस्मादिष्टास्यस्वरूपं दर्शयतीत्येतोग्रंथःसप्तार्थः। निःकलंकचैतन्यैकतानेनिर्गुणतदेकरसेऽज्ञानादिसाक्षिण्य

नादिसिद्धेयज्ञानाध्यासेकादाचित्कमध्यासमाप्तिमाहाहमिति तावत्प्रथमो ध्यास इति । नन्विदं जतमिति वद
ध्यासेद्वैतूप्यमहमित्यत्रापि वक्तव्यमहमिति चैकदूपेणावभासतेतोनाध्यास इति चोदयति । नन्वहमिति निरं
शं चैतन्ममात्रमिति । यथा द्वैतूपेणाध्याससंभवस्तथा वस्तुत इत्याह । यथाऽध्यस्तं शतं तर्भाव इति । नन्वेतः क
रणेदियाणा मात्मनः पृथक् मन्त्रोपलब्धभावादध्यस्ततयेव सिद्धेरात्मतवावबोधेन बल्यनूपतो विलयप्र
वणनस्वरूपेण संस्पृष्टतया वात्मन्यस्ततया सिद्धिरस्तु शरीरं पुनरिदमेरिदं बुद्धितीगृहीतवा केवलसाक्षि
वेद्यत्वाभावादुक्तांतेष्वामनिष्ठयगुपलचेर्भूतेषु लयप्रवणभुनाध्यस्ततया सिद्धमिति चोदयति नन्विदमि
त्यहं कर्तुं इति । शरीरघतिरिक्तं मम बुद्धिगृहीतं सुतरामनध्यस्तमित्याह । ममेदमिति चेति शरीरादिपदार्थस्वरू
पस्य मिथ्या कल्पितकर्तृभोक्तृमात्रदोषसंयुक्तात्मा र्थतमेव कार्यतया भोगतया प्रमेयतया द्वेष्यतया च त
दर्थे नैव स्पृष्टत्वात् स्वरूपेणापि मिथ्या वृत्तप्रवृत्तं दृष्टांतेनानुमातुं शक्यत इत्याह । उच्यते मदेवाहं कर्तेत्यादि
ना । हाहं तिकेदं दर्शयति । एवमहं कर्तृत्वप्रमुखा इति । इष्टरिदं श्यावभासस्याभिद्याध्यासवेशास्वीयविषयप्रपो

जनसिद्धिः कलिष्णतीत्याह। अतस्तादृशस्यात्मानुभवपर्यन्तादिति। तादृशस्यात्मानुभवो बंधनिवृत्तिश्चापपद्यत इत्य
र्थः। विषयप्रयोजनसिद्धौ किमायातमिति शास्त्रारंभकार्तव्यतासिद्धेत्याह। तदर्थं विषयवेदान्तमीमांसारंभ इति। ते ए
व ब्रह्मात्मानुभवबंधनिवृत्ती अर्थप्रयोजनविषयश्च यस्य वेदान्तमीमांसारंभस्येति विग्रहः। सर्वलोकप्रसन्न इत्येत
स्योत्तरभाष्यस्य तात्पर्यमाह॥ आह कोयमिति इदानीं विभज्या वांतरतात्पर्यं कस्यपि। तत्रापीति। लक्षणसंभावना
परं भाष्यमाक्षिपति। यद्येवमिति। किमिति लक्षणसंभावनेनापेक्षेते इति तत्राह॥ न ह्यनित्यतरूपमिति। प्रमाणमे
व हि प्रमेयस्य स्यात्मात्मभावनासमध्यासं व्यवस्थापयत् स्वदेशकालोपाधौ संभावितरूपं सर्वतो व्यावृत्तासाधा
रणरूपं व्यवस्थापयति। किं पृथग्लक्षणसंभावनोपन्यासेन त्वर्थः। न ननु मानादिप्रमाणनैरातीतेषु वस्तुमा
त्रेषु विशेषेण लक्षणसंभावने पृथगपेक्षेते इत्यत आह। दुःसंपादमिति विशेषत इत्यसाधारणकारणकारणकारण
इत्येतेत्यर्थः। तत्र इष्टुरन्यस्पृशेनान्यात्मनावभासो विद्यत इत्येतावतिप्रमाणंवक्ष्यते। न तस्या विद्याध्यास
मिष्यावेतत्तत्प्रमाणेन न सिद्ध्यतीति परिहरति। उच्यते॥ तदेहेंद्रियादिछित्यादिना। न त्वन्यस्यात्मात्मनावभास

प्रमाणेनैव तन्मिथ्यात्वमपि सिद्धमिति प्रमेयेकादिति चोरयति। तत्कस्य हेतोरिति। नानुभवाभावादेवेति परिहरति
 लोक इति। ननु प्रमाणे सति किमिति नुभवाभावः प्रमाणमेवादित्याह। बाधे हि सतीति। बाधानुपपत्तिर्मिथ्या चेत्प्रमा
 णं प्रत्यक्षा नुमानव्यवहारानुपपत्त्या गमाश्चात्मन्यनात्मतावभासे प्रमाणमिति भावः। न विहायि क्व धनिमित्त
 मित्रेतरविवेकमंतरेण तस्या न्यात्मना वभासोपमित्यवगंतुं न शक्यते। न तथा स्वस्यैव स्वेनात्मना वभासः किं
 न स्यादिति नेत्याह। नेह स विद्यत इति यौक्तिकज्ञानादिनापरोक्षविवेकमाश्रित्य परस्परानात्मतावभासनिश्चयोप
 रोक्षवाधस्य प्राप्तिप्रतिभासोच्छेदिनोभावात्तस्यष्टो मिथ्यात्वाध्यवसाय इति भावः। अतो विद्यात्वस्य एकाशरण्य
 लक्षणमेव वक्तव्यमिति साहससाध्यासस्येति। तर्हि लक्षणप्रमाणाभ्यामेव वक्तुं निर्णयसिद्धः प्रमाणेनैव सं
 भावनानिराकरणात् संभावनाद्युक्तं न वक्तव्येति चोदयति। नन्वेवमपीति। सत्यपि प्रमाणसामर्थ्यप्रत्यक्षाव
 भासमप्यसंभाव्यमानतया निराकृतमनुभूयतामित्यनुभवमेवावलंब्य परिहरति। सत्यमेवमिति। चोत्पातिक
 सप्रवृत्त्यतिरिक्तकारणशून्य इत्यर्थः। ननु प्रमाणेनैव क्वचिदसंभावनातिरिक्तं यत्पथाकाशगमनेपक्षिणां क

विदसंभावनायाप्रतिभासोपरोक्षोपिनिरस्यते। मथासचित्पुष्पादौतत्रात्मन्यनात्मवभासः कं पक्वमवलेख
तामिदं संभावनापक्षमेवेति विशेषं दर्शयति। एवमपिषये संगतिः। अविद्यानस्यापि व्यस्यमानेन सहैक
ज्ञानविषयस्यैवं वक्तुं अतदभावात्तादृशसंभवइत्याह विषयइति। उच्यतेतिरिक्तस्यैकत्वं कार्यकारण
सतस्याध्यासात्मवत्त्वे उच्यते वकावादिबोधेष्टानुषंगो वक्तुं अतदभावात्तादृशसंभवइत्याह संगतिः। अवि
द्यानस्या व्यस्यमानेन गुणावयवसोदृश्यवत्त्वं अतदभावात्तादृशसंभवइत्याह। केन विदपिगुणादिनेति। अ
विद्यानयायात्म्यावभासो ध्यासविरोधीतद्वाच्यं न संभवइत्याह निष्कलंकचैतन्यतयेति। नत्वात्मस्य विषया
दिरूपेण वगतेना संभावनावुद्धिः अवगते तु नाध्यास एव तिष्ठति। कुतो संभावनावुद्धिरिति। नैव तस्मात्तन्म
न्यविषयादिरूपेणोपरोक्षावभासो संभवामावुद्धिहेतुरपरोक्षावभासो ध्यासस्य निवृत्तक इत्युक्तं वादुपसंहरति।
तन्माशकीति तदुच्यते। तत्रितयं लक्षणं संभावनाप्रमाणं क्रमेणोच्यते इत्यर्थः। अनेतरभाष्यस्य तात्पर्यमाह॥

आह को यमिति । तत्र एतेति युगपदर्थद्वयविवक्षयेत्यर्थः । उभयस्य चेह संभवादिति । लक्षणप्रश्नसंभावनापेक्षेप
 स्य संभवादित्यर्थः । उभयमत्रैकविवक्षितं चेत्संभावनेव प्रथमं किं - प्रदर्शयत इत्यत आह । तत्रापीति । स्वरू
 पमाख्यायेति प्रथमं हेतुः । न चो हेति परोक्तिकथनं किमर्थमित्यर्थं निर्णयप्रधानत्वाद्वादक्यशास्त्रं । तत्र प्रमाण
 त्वेकेसाधनोपात्मः सिद्धातो विरुद्धः पंचावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद इति । वादिप्रतिवादिभ्यां गुरुशि
 ष्यावापक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण क्रियमाणार्थनिर्णयावसानाद्वादक्याश्च प्रवृत्ततिरर्शयितुं परोक्तिकथनमि
 साह । तत्रैवभूतेष्विषयश्लादिना । तेनाक्षिप्रमाक्षेपनूपमव्यभिचापमनेन शृष्टमेवेति मत्वा प्रत्यक्तं पुनरसावाक्षे
 परूपेण विवृणोतीत्याक्षेपमवतार्येति व्याख्येयः । अनुशास्त्रेषु जल्पवित्तेनाभिप्रायेणापि परोक्तिरस्तीति नेत्या
 ह । सर्वत्रैवं विध इति । ननु लक्षणवाक्ये लक्ष्यानिधायिनः पदस्याभावात् साकांक्षवचनमनेत्येकमित्याशंक्यवा
 क्यं प्रयति । प्रश्नवाक्यस्थितमिति । ननु परस्परतात्मनावभासो ध्यासरतिवद्भ्यति । तत्र कथमेकैकैव परशब्देन ल
 क्षणेणैव तद्वत्तत्वाह । तत्र परत्रैक्यं कति । अत्रोच्यंथः स्पष्टार्थः । ननु यत्रादीनां भावे विधानात्कथं कर्म परतया स्म

निशब्दोक्त्याद्युत इति तत्राह संज्ञायामपीति कर्तव्यतिरिक्तकारकेषु संज्ञायामिवा संज्ञायामपि यो गोभवत्युक्त
तत्रिवकारके संज्ञायामिति सूत्रादिसर्थः ननु स्मर्यते चेदपरादः किमर्थं इत्यस्मर्यमाणे तत्तत्कृपमा समासाय
इत्याह स्मर्यमाण उपमिवेति ननु किमुपमा समासेन स्मर्यते एवेदं रजतमिति नेत्याह नेषुनः स्मर्यते एवेति ननु च
कुरादिप्रमाणाभावात्परिशेषात् स्मृतिरिति नेत्याह स्पष्टपुरोवस्थितत्वावभासनादिति यथा मन्त्रवेदं रजतम
यं च इत्यादावितरेतरसंस्पृष्टौ सामान्यविशेषावरोह्यावभासे तथेहापि पुरोवस्थितत्वावभासः नहि परमार्थे
दं रजतसंवेदनादाकारवभाससूनतामंतरेण संसर्गसंविदंशाभावात् शक्यते वक्तुमर्थं भावेक्यमपरोह्या संविदि
ति चेन्न यथा संविदवभासाधीनत्वादर्थसत्तानिश्चयस्य न ह्यर्थसत्तानिश्चयाधीनः संवित्सत्तानिश्चयार्थसत्तानि
श्चयस्यापि निश्चयांतराधीनव्यसंज्ञा ननु नेदं रजतमित्यत्र संवेदनादर्थभावेति श्रुतः न तत्रापि पूर्वसंवे
दनेन सद्भावविषयेण विशेषादिदं रजताभावसंवेदनानासत्तिवैकल्यानयो रजतानि पिसंसर्गसंवेदनाभा
वः किं न स्यात् अवहारसंवादज्ञानादौ अदुतरज्ञाने संसर्गसंवित्सद्भावश्चेन्नार्थक्रियासंवादज्ञानादर्थसंवि

तद्वावमिश्रयं इति वदतः संवित्पुत्रं वा दहानादर्थक्रिया संविदोपि संविदं तत्राधीनं संप्राप्य निश्चयप्रसंगात् ।
 अनुसंप्रतिपन्नोर्थाभावः । न यथा प्रतिभासमेव मिथ्या रजतस्योत्तरज्ञानेन निरसमयोग्योपगमात् । लोकि
 कपरमार्थदृष्टरजतप्रतिपोकिकामावविषयत्वदुज्जते त्रैकारत्याभावज्ञानस्येति संविद्व्यापुरोधेन व्यवस्थासि
 द्देश्यतरसंविदपद्रवायोगात्तथाचोभयमविद्विषया नुभवो नास्त्यवरजतं मिथ्यवरजतमभादिति । नश्च परे त्रुष्टु
 कित्ताज्ञानाविवेकादुज्जतमपरोक्षतयावभासत इति नेपाह । स्पष्टमिति । केयं स्पष्टं नानाम । विवेकज्ञानसमये
 यतावंतं कालमिदं रजतमित्यतादिति संस्पृष्टावता सत्त्वेन प्रत्यभिज्ञा योग्यतामथ्यासदुज्जतमेवावंतं कालमिति
 विविक्तमिति प्रतीया । दृष्टवातद्वाना तत्र प्रवृत्तिरिति पदार्थी शज्ञानतत्त्ववृत्त्योर्नियमादिहापि संसर्गपवृत्तिनि
 मित्तता संसर्गज्ञानस्य स्पष्टतेति पूर्वदृष्टावभास इति स्पष्टार्थः । यदाज्ञानविशिष्टार्थ एवाध्यातुः । तदा स्मर्यमा
 णसदृशो न्यामना बलास्पमानो योर्थाभ्यास इत्येवं लक्षणपरतया वाक्यं योजितं । यदा पुनरर्थविशिष्टज्ञान
 मेवाध्यासस्तदा स्मृतिस्मानो न्यस्याभ्यासना वता सो ध्यास इत्येव लक्षणपरतया तदेव वाक्यं योजयितुं शक्यत इ

रण
 ३८

साहाय्योर्थात्तदस्यार्थाद्वा कृत्वा समर्थ्यादिसर्थः कथमिह्यादिस्मृतिः। ननु न स्मृतिश्चेद्भ्रंतिः प्रसक्तज्ञानवत्तद्व
बानुतवृत्तन्यत्र मित्याशंक्यसंप्रयोगमात्रज्ञानादत्येवां सर्वेषामविशिष्टं पूर्वप्रमाणजन्यवत्प्रत्ययमितिरेक
सामर्थ्यादिसाहचर्यसंप्रयुक्तावभासिन इति। ननु संस्कारजन्यवत्प्रमाणतवेदन्यसंप्रयुक्ते च ह्यविपरिणतं तन्मन्य
विषयज्ञानमुत्पद्यते सा स्मृतिरेव तद्व्यवधानेन तु यज्ञानमुत्पद्यते तदनुमानादिप्रमाणमिति प्रमाणमिति
इरायमेव विज्ञानस्य न तृतीयमिथ्याज्ञानं नामास्तीत्यस्यातिवादी प्रत्यवतिष्ठते। अपरत्राह सादिना। ननु स्म
तिश्चेद्भव्यादिस्मृतिवत्तद्वार्थं गृह्यमाणं द्विविध्यस्मरामिति दर्शयेदित्यत आह। प्रमोषस्त्विति। ननु शुक्तिका
संप्रयोगे सादृश्यात् जज्ञे किमिति स्मर्यतेति मादृश्यालुक्रिकान्तरमेव स्मर्यतामिति। नेत्याह। इदियादीनामिति।
ननु माहूत्स्मृते प्रमोषात्त्वार्थविवेकिताग्रहणं तु स्वार्थस्मर्यमाणं द्विवेचयेदिति नेत्याह संप्रयुक्तस्येति। ननु
स्मृतिग्रहणं यो यो गपद्याभावात्कमवर्तिवे पूर्वज्ञानव्यवधानानुप्रवृत्तिहेतुः। मन्वसा मात्यमात्रज्ञानाद्विशेष
मात्रज्ञानाद्वा प्रवृत्तिरित्यत आह तेन दर्शनस्मरणयोर्निर्गतो मन्वयो रिति। निरंतरो मन्विरेव प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः।

नचिरेरजतमिसतादितिसंसर्गप्रत्ययः प्रत्यमिज्ञायतुति। नेत्याहनुमन्नैवेकत्वावभासइति। जन्मांतरानुभूतं च न
स्मर्यतइतिताववचनास्मर्यमाणचाञ्चवालस्पतिकस्मृतिः कथमिति बोध्यति। नन्वनास्यादितनिक्रसस्ये
ति। जन्मांतरानुभूततिकस्मृतिः कल्प्यतइत्याह। उच्यतेइति। जन्मांतरानुभवस्योपकारितामाहमयथाननुभूत
एवेति किमिति तर्हि जन्मांतरानुभूतकिंचिदेव स्मर्यते न सर्वमिति दोषवलादित्याह। तस्मात्सिद्धमेवेति। किमिति
तर्हि दोषएव जन्मांतरानुभूतं सर्वेन स्मर्यतीत्यत आह। कार्यगम्यत्वादिति। ननु तत्तेतद्वैज्ञानमिति शेषकारेण
च दर्शितः संसर्गधर्मइति नेत्याह। एतेनान्यसंज्ञयोगइति वक्तव्ये च दृष्टवादिनाप्यपि ते के संसर्गज्ञानकल्पनागौ
वादर्ख्यातिरेवमुक्तेति भावः। उच्यते केयमख्यातिरिति। न तावत्ख्यातभावमात्रं अनभूपगमात्तद्विप्रस
गाच्च। अन्वार्थिनो मत्र प्रवृत्तिहेतुत्वात् नमिति चेद्यत्र तर्हि न प्रवृत्तिरिति वा ध्वस्तत्र कथं भ्रंतिः। अथाविविक्ताने
कपदार्थज्ञानं तर्हि हिसि रित्तरजतमिति वा पुनरुक्तशब्दइयस्मृतिहेतुतया विविक्तावभासना त्रसामान्यवि
शेषयो रविवेकप्रमः संभवति। न च भेदावसरे नैकत्वज्ञानभूपग छतः सामान्यविशेषयो रविवेकः संभवतीति विवि

एव
१६

क्ताकारद्वयावभासनादिरेतराभावमेदद्विवाहिसंख्याविशिष्टज्ञानं विवेक इति चेद्भ्रामास्यदंडेनेति गोदंडयोस्तकार
कत्वयोश्चाविवेकभ्रमस्यात्राप्यानुषंगिकं मेदादिज्ञानमस्तीति चेत्तदमिति श्रुतमिति चेद्वाप्यनुक्तशब्दानु
षक्ताकारद्वयावभासेद्विवाहवतासोविद्यतएवामथासामात्राकारद्विशेषाकारस्याविवेकानवभासादिदमित्येवस्या
तश्च नमित्येव वा। नेदं श्रुतमित्येव वा। नेदं श्रुतमिति। किं व प्रतीयमानाकारयोर्जीविवेकोऽनतउकप्रतिभासादप्रती
यमानाकाराविवेको न प्रमोऽतिप्रसंगात्तस्मान्नाविवेको भ्रमः। किंच त्वंडो गोदिसादिप्रत्ययाश्चाविविक्ता नेकप
दार्थविषया विभ्रमाः प्रसज्येन। न व गृहणस्मरण विवेक एव भ्रमोदंडसमुप्यतिगृह्यमाण विवेकस्य भ्रम इति चेत्
मात्रविशेषादौ संसर्गज्ञानमेवास्तीति चेत्तथाप्यविविक्तानेकपदार्थज्ञानादमत्वमपि स्यात्। न च तत्र संसर्गप्रत्ययो
पि एकस्य तदलंबनस्याभावात्। गुणगुण्यदिसंबंध एवावलंबनमिति चेन्न प्रत्यभिज्ञायामैक्यावलंबनत्वादिसा
पि च सादृश्यसंबंध एवेदं श्रुतमिति संसर्गप्रत्यया लनस्या तश्चि च सामान्यविशेषादीनामिदं श्रुतमयोरिव विवे
कप्रत्ययो वृक्षस्यैक्यमिति विवेकाभ्रममात्र। किंच गृहणमेव स्मरणं तस्मात्किंचिद्विचिंत्यत्तविशेषदर्श

नाभाकारित्वेद्यदि गृहीतमात्रस्य ज्ञानाद्देशोक्तिरदाभेदापेक्षितो विशेषो धर्माकारः प्रतियोग्याकारो वा नात्यश्लिष्टो गृहीत
एव भेदाकारो विविक्तः प्रतीयते। अथ धर्मिप्रतियोग्याकारो गृहीतेपीतरोतरापेक्षया तृतीयमेव ज्ञानं भेदे ग्राह्यतीति॥
तर्हि सर्वपदार्थज्ञानानां भेदग्रहणतत्प्रागविविक्तत्वात् प्रसंगः। अथ गृहीतमात्रस्य ज्ञानाद्देशः तर्ह्येकमेवे
तिसंज्ञाज्ञानस्य सात्त्विकता सिद्धिः॥ किंच स्मृतिर्वागव्यादि स्मृतिवद्बुद्धमाणा त्वार्थकिमिति न विविच्य तस्मिन्
भिमानप्रमोषादिति चेत्तत्राह॥ कोऽस्मरणाभिमान इति न तावत्स्मृतिरेव तस्याः प्रमोषे ज्ञानस्यैवाभावप्रसंगात्।
स्मृतेरत्यश्लिष्टतत्त्वकथमन्यस्य प्रमोषे परिपूर्णमुत्पन्नज्ञानं स्वकार्यमर्थविवेकं न कुर्याच्चाशुः स्मरणाभिमानो दृश्य
तस्मिन्निभावः। ननु पूर्वानुभवतद्देशकालानामन्यतमेन सदृशाकारेण तस्मिन् सत्त्वात् संभेदः स्मरणाभिमान इति न
त्याह न तावत्ज्ञानानुविद्धतया गृह्यमाणमिति सोऽपि मिति अत्र भिन्ना भ्रमे हि सर्वेषामेवैषां सदृशाकारस्य पूर्वानुभव
देशकानां च स्मरामीति पर्यंतानां संभेदावगमोऽपि गृह्यमाणेनाविवेकदर्शनादिति भावः। नच पूर्वानुभवसंभेदः
स्मर्यमाणे संभवतीत्याह न ह्यतिवृत्तस्येति अर्थस्मृति संस्कारस्य जनकं यत्तत्सर्वविज्ञानं तत्त्वयेंग्राह्यविशेष एत

यास्वेनेवविषयीक्रियतेर्यमात्रविषयत्वात्सर्वज्ञानस्यानहि सर्वज्ञानेनाविषयीकृतेविषयेतत्संस्कारभन्मास्मृति
रुत्पद्यतेतस्मादर्थमात्रविषयज्ञानजन्मास्मृतिर्यमात्रमेवविषयीकरोतिन सर्वज्ञानेनाविषयीकृतंज्ञानम
प्यन्यथानीलज्ञानात्पीतेपिस्मृतिः स्यात्। ननुस्मर्यमाणेपूर्वाभुभवसंभेदःस्वाभुभवसिद्धःसत्यतएवपूर्वाभुभव
समयेऽर्थवभासलिंगजन्यमर्थज्ञानसद्भावविषयमनुमानमुत्पन्नं। तदनुमानज्ञानसंस्कारजनितास्मृतिरनुभव
संभिन्नमर्थगमयति। सर्वज्ञानेनाप्यर्थज्ञानविषयेणविशिष्टार्थविषयीकरणात्। यस्मादर्थस्मृतिरमनेतरमनु
भवविशिष्टार्थस्मृत्यंतरजननादर्थस्मृतिरेवाभुभवसंभिन्नेतिविश्रुतः। तस्माद्युद्धमेवार्थमित्युपसंहरति। युद्धमिति
कीज्ञानेनयावन्मात्रंस्मृतात्रंवास्मृतेज्ञानसंभिन्नंभवस्तविषयीकृतंतावन्मात्रमेवावभासयतितत्त्वमूलज्ञानसंभिन्न
मित्यर्थः। नन्वर्थस्मृतिवाज्ञानसंभिन्नार्थविषयस्मृत्यंतरवेत्यत्रकोविवेकइतित्रोदाहरणमाह॥ तथाचपदार्थस्मृत
वितिस्मृतिव्यतिरिक्तकार्यतराभावात्। नचस्मृतिजननसामर्थ्यसंबन्धादेवेवाकार्यप्रत्ययविवक्षयायावदंतपर
द्विस्मरणपर्यविषयाःस्मृतयस्त्यभिहिता न्ययवादिनामद्विताभिधानवादिनावसंभते। ननुकोसोशब्दस्यार्थे

रिसमाप्तिस्तारतम्येणोद्यम्यमाणेषु पदेष्वेकैकस्मात्पदेकैकार्यविषयाणि ज्ञानान्तर्यघते। तान्त्र्यसंबंधिशब्ददर्श
 नात्संबंधोत्तरार्थविषयाः स्मृतयस्तु अभिहितान्वयवादिनामचित्ताभिधानवादिनावसेमतं। ननु को सौ शब्दस्यार्थेन संब
 धो यतः शब्ददर्शनादर्थस्मृतिरुत्पद्यते अर्थबुद्धिजननसामर्थ्यलक्षण इति चेत् किं स्मृतिजननसामर्थ्यलक्षणो न्योवा
 न्वात्यः पदानां पदार्थेषु स्मृतिव्यतिरिक्तकार्योत्तराभावात्। न च स्मृतिजननसामर्थ्यसंबंधादेव स्मृतिजननान्तर
 सादृश्यादि संबंधोत्तरे समन्यतरदर्शनेत्यतस्मिन् स्मृतिदर्शनात्। तस्मान्न शब्दादर्थस्मृतिरिति उच्यते। संबंधज्ञान
 संस्कारः शब्ददर्शनेन च स्मृतिहेतुः नार्थेन संबंधविशिष्टशब्दज्ञानं। येन विशिष्टे स्मृतिसामर्थ्यव्यवस्थापनाद्विशेष
 एभूतसंबंधोत्तरमिष्येता। संबंधविशिष्टा मतरदर्शनाद्यान्यतरस्मृतौ संबंधविशेषणत्वेनान्यतरस्यापि स्मृतिविष
 यस्य प्रागेव बुद्धता स्यात्सादृश्यादिमूलसंबंधानां बुद्धिसामर्थ्यलक्षणत्वाभावात्सामर्थ्यसंबंधादर्थोत्तरवैतनिरुद्धते
 बुद्धिसामर्थ्यसंबंधादुद्धिर्नीयघत इति वस्ववचनविरोधः। तस्मात्पदेभ्यः पदार्थमात्रेषु बुद्धिसामर्थ्यसंबंधात् स्मृतयस्तु
 निसिद्धं। कुतः पुनस्तत्र ज्ञानसंभेदाभाव इति तदाह। ज्ञानस्यापीति। शब्दसामर्थ्यविषयतया संबंधित्वेन स्मृतिविष

षयत्वे ज्ञानस्यापिशब्दार्थप्रसंगादिति॥ तथेष्टभागाविषयेत्यादिस्पष्टार्थः ननु स्मृतिज्ञानस्य विकीर्णत्वादिवत् स्व-
गतः कश्चिद्विशेषो दृश्यते स स्मरणाभिमान इति नेत्याह नापि स्वगतो ज्ञानस्येति॥ ननु निमित्तानुमेयेष्वपि लिंगविशेषा-
देतुविशेषानुमानं पुक्तमिति कोऽसौ लिंगविशेषः॥ न तावद्वाह्यविशेष इत्याह नापि ग्राह्यविशेष निमित्त इति॥ अस्त-
न हि फलविशेषो लिंगविशेष इति नेत्याह नापि फलविशेष निमित्त इति ननु स्मरामीत्यनुभव स्मरणाभिमान इत्य-
त आह॥ यः पुनः क्वचिक्कदादिति॥ यदि स्मृतिस्मार्थस्मर्तृविषयशब्दत्रयानुषक्तोऽयमनुभवविशेषस्तस्मै स्मरामीति
परिवाचितं विषयमनुमानतानांतरमेतदुभयथापिशुद्धादिव्रित्तया स्मरणादिव्रित्तयस्य प्रागेव भेदावगमम-
तरेण शुद्धादिव्रित्तयशब्दव्यतिरिक्तस्मरणादिव्रित्तयशब्दानुमानव्यतिरेकेणानुमाननं संभवति॥ विशिष्ट-
मिषेयावगमनीमित्तत्वाद्विशिष्टशब्दानुस्मरणस्य विशिष्टावगमानुमानस्येति प्रागेव स्मरामीत्यनुभवात्
द्रष्टव्यं स्मरणयोर्भेदोक्त इति भावः॥ ननु स्मृत्यनुभवयोर्भेदार्थमात्रविषयत्वे को भेद इत्यत आह॥ तस्मादिति
कारणविशेषादेव तेद इत्यर्थः॥ कथं बालवस्तु ते ज्ञानानुमानस्य चार्थविशिष्टज्ञानविषयत्वे समाने विभागा-

वगमः। कारणमेवादिति चेदिहा पितृसमानं। स इत्याकारेण स्मृतिज्ञानानुमानात्प्रसिद्धत इति चेत्। को ये स इत्या
 कारः परे देशकालविशिष्टेति चेत्। अनुमानादिस्मृतिप्रसंगः। अर्थात्तु भवसंभिन्नतेति चेत्। ज्ञानानुमाने च
 रुषे यदा क्यज्जन्तानेव प्रसंगः। तस्मात्संस्कारजन्यं स इत्याकार इति अस्मत्तर्हीहामित्याविधेयस्मृतिद्वेरा
 श्यमेव विज्ञानस्य किं नुत्तरी पंध्रांतिज्ञानमपीत्यपसंहरति अतो नास्य संप्रयोग इति। न चेत्स्मृतिः। किं तर्हीदं जत
 मिति न न्वन्यथा रण्यतिरेषा। तथादि। शुक्तिका संप्रयोगे दोषोपहतमिदियं देशांतरादिगतं जतमपि गृह्णाति।
 तच्चरदेशाद्यवस्थितं दोषोपहतं द्रियेण गृह्यमाणं शुक्तिकात्मना गृह्यते। न न्वननुभूतमपि यत्किं विदपि दोषो
 पहतमिदियं किमिति न गृह्णाति। सा दृश्यादिदोषसामर्थ्यादिति वदामः तस्माद्ब्रह्मणा तत्कमन्यथा ज्ञानमम
 थारण्यतिरिति। उच्यते। केयममथारण्यतिः। अत्राकारं ज्ञानमस्या लंबनं वा। वस्तुनो वस्तुतरात्मनावभा सो
 वामथापरिणामेव स्तुतिज्ञानं वा। न तावत्प्रथम कल्प इत्याह। न न्वेव सति वैपरीत्यमिति। कुतो वैपरीत्यमित्यत्र
 ह। नैतत्संविदनुसारिणमिति। सर्वत्र यदाकारं संवेदनं तदेवा लंबनमिति निपमेश्रुताकारसंवेदनविहं शुक्तिका

लेवनत्वमित्यर्थः। ननु न संविदाकारत्वालेवनता सर्वत्र किंतु संवित्प्रपुक्तव्यवहारविषयतेति बोध्यति। ननु भुक्तेः स्वरूपे
णापीति। इदं तावदपुक्तं न हि व्याघ्रसर्पादिज्ञानादंडादिथादीयमानेषु व्याघ्रादिज्ञानस्य दंडाद्यालेवन। न च द्रव्यगु
णविज्ञानप्रमुक्त्याद्व्यगुणधृपादीयमानेषु बुद्ध्यादीनामन्योन्यज्ञानालेवनवंप्रसिद्धं। तस्मात्तदाकारएवालेव
नमिति न साकारज्ञानमन्योन्यलेवनमन्यथाख्यातिरिति बहिरेवोपसंहरन्त्यं। अस्तु तर्हि वस्तुनो वस्तुतरात्मना वभा
सइति। तत्राहाय तथा नूपावभासनमिति। न तावदस्य तमे देवादिनां संसर्गः परमार्थः ततश्चानिर्हीवतीयानभ्यपग
माद्यन्यएव संसर्गप्रकाशे ते त्रयं डोगीरिप्तादिसंसर्गप्रत्ययाः सर्व्व एव विभ्रमोः प्रसज्योरिति। बहिरेवैषयज्ञः प्र
तिवक्तव्यः। अथ भेदाभेदादासंसर्गमस्य ताव्यान्त्राहयदिपारमार्थिकमिति। एवं डोगीरिप्तादिवत् सर्व्वस्य
भेदाभेदाकस्मिदपि भ्रंतिवाधो सर्व्वत्र बातो स्यात्तामित्यर्थः। अस्तु तर्हि न्यथापि एते वस्तु निरव्याप्तिरन्यथा
ख्यातिरिति तत्राहाय भुक्तेरेवेति। भुक्तेः परिणामनिराकरणग्रंथस्यार्थः। अथ पुनर्दुष्टकारणजस्यायाः प्र
तीतरिप्तादिनामन्यथाख्यातावेव परिणामप्रकारमेवोतिराक्रियान्त्राख्यामतरनिराकरणवाक्यमत्रातीह। तस्मात्
निवादी बुद्धेरेव रज्जुताकारानवहिरिति। कुतः संप्रयोगे व्यतिरेकेण परोक्षवानुबुद्धिवत्। कथं विज्ञानस्य रज्जुताकार

२३

प्राप्तिः संस्कारसामर्थ्यादिति वदामः । जया ह्यसंज्ञानसंतते । यदा कदाचित् सर्वज्ञतज्ज्ञानश्रुतमंत्रं तदेव संस्कार उच्यते । न च विज्ञानजन्योऽप्येवाप्रिवृत्त्या ह्यणि को वा न्यः कश्चिदस्य संस्कारो विद्यते विज्ञानमात्रवादात् । स्वानेकज्ञानव्यवहितोपिकदाचित्सजातीयं रजतजानांतरमुत्पादयति । शालिवीजमिवानेकांकुरादिकार्यव्यवधानेन पुनः सजातीयबीजांतरमिति । अथ वा तज्ज्ञानसंतान एव संस्कारः । सवतथाविधज्ञानांतरादित्यनादिवासनाप्रापितं रजतं बुद्ध्याकारो बहिर्वद्वभासत इति सवक्तव्यः किंतु रजतं जायते न वा । न वेज्जायमानज्ञानस्वरूपं न स्यात् । काशवज्जायते चेन्नार्थीतराभावात् । अथ ज्ञानावेव दुष्टकारणजस्या इजतो स्याद इति तदा य पुन दुष्टकारणजस्याः प्रतीतेरेव रजतो स्याद इतीति । जनकप्रतीते रजतो ह्येव कालबाधमद्विषयवात्प्रतीत्यंतरस्या दुष्टकारणस्य तद्विषयचे सर्वप्रतीतिविषयत्वप्रसंगात् दुष्टकारणप्रतीते श्रवणप्रतीते श्रवणरजतसंजन्यतया तदालंबनं वै रजतस्यार्थक्रियावत्तया सत्त्वप्रसंगात् तज्ज्ञानवेतद्विषयवाभावादपतीतमेव रजतं स्यादिति भावः ॥

तुदीतं पत्रमेकं

२४
२५
०४
२६

अन्यथाख्यातिं निराकृत्याख्यातिवादी स्वपक्षमुपसंहरति। तदेवं पारिशेष्यादिति आख्यातिद्वेष
 णामप्युक्तमवुस्मारयति। ननु न स्मृतिर्नापि ग्रहणं वेदलो किकमि दिज्ञानकथमिति वोदयति॥
 कानर्हि गतिरिति। किं सामग्र्यं पृच्छसि किंवा ज्ञानमवधिषयमिति। यदि सामग्र्यं तत्राहनेन्द्रियज्ञा
 नादित्यादिना नन्विन्द्रियसंस्कारो वेत्ता मयी सम्पक्क ज्ञानमेवेदं स्यात् स्मृतिग्रहणवेदिति वो
 दयति कथमेतदिति। दोषसहकृतत्वात् तृतीयमिदं सोमग्रमित्याह। उच्यते। कारणादोष इति। न
 नु दोषः प्राशकार्यस्य प्रतिबंधको नाधिक्यहेतुरिति तत्राह कार्यगम्यत्वादिति। नवानादे कार्यानु
 दयस्य हेतुर्दोषः कृत्वाभावात्। किंतु व्याध्यादिवद्विपर्ययकार्यहेतुर्दोष इति। ननु दोषः संस्का
 रोद्दोषकत्वेन सामग्र्यामंतर्भवतीति न तृतीयमिदं सामग्र्यमिति तत्राहातः संस्कारदुष्टकारण
 संवलितेति। अथ ज्ञानस्यैक्यं बोधते तत्राह सांकेिकमेव ज्ञानमिति। नन्विदमासंख्ययोगादंतः क
 रणपरिणामज्ञानमेकमुत्पद्यते न तद्वज्रतंतत्संसारं वा विषयीकर्तुमीष्टमिति व्यावस्त निदे

विवरण

२६

शातरादिगतेवासंप्रयोगानुपपत्तेश्चतुर्भूमीलनान्वयव्यतिरेकेयोरधिष्ठानज्ञानोपक्षयादन्य
थासिद्धेऽनापिसंस्कारादज्ञतांशावगमः स्मृत्यनभ्युपगमात्। नापि दोषः स्वयमेवकस्यचित्तज्ञानस्य
हेतुर्दृष्टः ज्ञानकारणानामेवकार्यविशेषनिमित्तत्वादतो नरज्ञाततत्संभिन्नशुक्तिविषयमेकंज्ञानम
स्ति। किंत्वविद्यैकवाद्यदोषनिमित्तकारणापेक्षयारज्ञताकारेण सात्त्विकेतन्यस्परज्ञतावहेदज्ञानाभा
साकारेणवपरिणाममाणास्वकार्येणसह सात्त्विकेतन्यस्यविषयभावंप्रतिपद्यतइतितेमतोतत्रकथ
मेकज्ञानत्वमितितत्राह। एकफलमिति। विषयवृद्धिर्नहिफलमवभासतेनज्ञानवृद्धिर्नविषयश्च
सत्यमिथ्यावस्तुनोरन्यान्यात्मतयेकतामापन्नस्तेनकविषयावृद्धिर्नफलेकत्वोपाधौसत्यमिथ्या
ज्ञानद्वयमप्येकमित्युपवर्ततेइतिभावः। अथविषयः कथमिति तदाह तस्यवेति। कतोरज्ञातज्ञा
तस्यमिथ्यात्वमित्यत आह तेनमिथ्यालंवनमिति। भावाभावज्ञानयोर्मिथ्यात्वप्रसिध्यभावादि
दंज्ञानसमवापिमिथ्यात्वमनिर्ववनीयार्थतामेवगमयतीत्यर्थः॥ संप्रयुक्तेर्धसंप्रयोगो निरपेक्षो

२६

३३/२

ज्ञानकारणं संस्कारश्च पूर्वोक्तं भूतं स्मृतं निरपेक्षं ततश्च निरपेक्षकारणद्वयज्ञापत्वात् ज्ञानद्वयमे
तन्निरंतरेत्यत्र मित्यस्यातिवादी बोधयति। भिन्नजातीयज्ञानेति। ज्ञानभेदे हि निरंतरो त्यत्रापि न स्पष्टं
कार्योदयः संभवति। तत्र यथावत् ज्ञानेषु क्रमवर्तिषु ज्ञानकार्योदयान्यथानुपपत्त्या पूर्ववर्णं संस्कार
सहितं नैव वर्णं ज्ञानमेव हेतुत्वेन कल्प्यते कारणयोगपदवाया तथाप्यहं तिकायां नुपपत्तिरेव ज्ञानेकं
कल्पयति किं कारणभेदेनेति परिहरति नैव दोष इति। ननु कारणभेदात् कार्यभेदोऽप्यनुमीयत इति। ने
तुदाहरणमाह दृश्यते हीति। ननु तत्रापि कारणभेदात् ज्ञानमेव इति नेत्याह। उभयत्रापीति। मनुलिंग
दर्शनं व्याप्तिस्मृतिश्च लिंगि ज्ञानकारणं न संस्कार इति नेत्याह। संस्कारानुद्भव इति। ज्ञानद्वययोग
पदवाभावादित्यर्थः। तस्मादित्युपसंहरति। ननु प्रत्यभिज्ञायां संप्रयोगा पूर्वोक्तं भूतं स्मृतिश्च कारणं ज्ञान
द्वययोगपदसंग्रहभावात् संस्कार इति न तत्राहं यमेव वचनाय इति। ज्ञानात् ज्ञानांतरोत्यत्रोक्त्यास्या
द्यभावात् संस्कार एव कारणमित्यर्थः। ननु प्रमाणान्तरेष्वयं निरपेक्षकारणसमाहारेण भिज्ञाप्य

विवरणं

२०

इति। ननु पत्र संस्कारः प्रमाणकारणेन संबध्यते। तत्र स्मृतिगर्भप्रमाणज्ञानमेव दृष्टं नंत्येदं रतज्ञानमिति तत्रास्तस्यैविक
लेऽभिज्ञाप्यत्वं वेदं रजतज्ञानमिति तत्राह। तथा भिन्नजातीयज्ञानहेतुम्पैत्यादिना। किं वज्ञान ज्ञान ५१
द्वयपक्षेऽख्यातावपरोक्षोक्तभासिनः स्मर्यमाणत्वे। सर्वप्रतिपन्नोपाधौ विषयसत्त्वाभावेन यथाख्या
तो प्रतिपन्नस्य संसर्गस्पृश्यत्वेयुरोदेऽप्रतिपन्नस्य रजतस्य देशांतरसत्त्वेवात्मख्यातोऽहिरवभा
सत्त्वांतरत्वेवानुभवविरोधस्यानृत्यास्यत्वं तदुपाह। एवं सति नानुभवविरोध इति। ननु त्वाप्यसी
ति प्रतिपन्नस्यानिर्वचनीयेत्येवमुभवविरोधः समानः तत्राह। इदं ता संसर्गवदज्ञानस्य सुक्तिका सत्ता
संसर्गायमवभासते। नेरजतस्यापरं सत्त्वं। अथवा त्रिविधं सत्त्वं परमार्थसत्त्वं ब्रह्मणः अर्थक्रिया
सामर्थ्यसत्त्वं मायापाधिकमाकाशादेरविद्योपाधिकसत्त्वं रजतादेरिति। परमार्थसत्त्वापेक्षया
निर्वचनीयमिति नावपन्नोयतश्च यत्तां तस्मिन्नुभवविरोधोपतश्च ज्ञानद्वयपक्षेऽस्मृतित्वस्म
रणमिमानस्पृश्योपतश्चेत्यविवेकनिमित्तप्रवृत्तयोजनमांतरानुभूतस्मृतिश्चेत्प्रतिपन्नमपूर्वं २१
वदुक्तकल्पमख्यातोऽन्यथाख्यातो वा न प्रतिपन्नस्याप्यत्र सत्त्वमिंद्रियस्य वज्रमांतरानुभूतदे

शकालव्यवहितार्थयादित्वंदोषस्यवत्तथाविधादृष्टसामर्थ्यं संसर्गस्यवशून्यस्यप्रपन्नतेतिप्रमाण
विरुद्धं वडकल्पनीयं। अतः सर्वदोषपरिहाराय यथा प्रतिपन्नस्य मिथ्यात्वं नोभेदः सुभाबोना
स्तिरज्ञतं मिथ्यारज्ञतं मिथ्येवरजनमभादित्युभनसिद्धः समाश्रयणीयोऽविद्योपादानकल्पनाया
श्चान्वयव्यतिरेकसिद्धेर्वादिताह। अतोमायामयमिति। सत्यस्यवस्तुनो मिथ्यावस्तुसंभेदोऽवभा
समानोमायामिथ्यानिर्यसिद्धिर्वनीयव्यतिरिक्तासंवायमित्यर्थः॥ ॥ अत्र केचिदाहुः। अतोवि
द्यामयमिति वक्तव्यं नमामयमिति। विधमाणात्तत्त्वज्ञाननिराकार्यतयाऽविद्यात्मकत्वा न्याया
विद्ययोर्भेदात्तथाहि। मायात्वाश्रयमव्यामोहयंती कर्तुरिच्छामनुवर्ततेन तथाऽविद्यात्मकाया
त्मायाविप्रसिद्धश्चमायाविद्ययोर्भेदोलौकिकानां। नहिमायाविनिर्मितहस्यश्चरद्वादावविद्य
शब्दप्रयुज्यतइति। उच्यते॥ लक्षणभेदाल्लौकिकव्यवहारसामर्थ्याद्भेदः कथ्यते। नतावल्लक्षण
णभेदोऽनिर्वचनीयतया तत्त्वसंगतिवन्धविपर्ययावभासलक्षणस्याविशेषात्तन्वुमंत्रोषवदि

विवर-

२८

सत्यं वस्तुवैवमायाना निर्ववनीया। न परिदृश्यमानमिथ्या वस्तुनैव माया शब्दप्रयोगाभावाच्च॥
मंत्रादेश्चकावादिनिमित्तकारणत्वात्। अथासोपादानाविद्यात्कृशिवत्कादविक्रमायोपादा
नानिर्ववनीयानादिवस्तुकल्पनात्॥ तत्रवमायां तु प्रकृतिमिति श्रुतौ माया शब्दप्रयोगात्प्रक
तिभूतयोर्मायाविद्ययोर्विकारस्योच्चाध्यासमापयोर्लक्षणाभेदादेकमेव गम्यते। ननु स्वाश्रयमा
मोहायामोहहेतुत्वाभ्यां लक्षणभेदो दर्शितः यद्याश्रयोदृष्टाव्यामुद्यत्तेव पार्श्वस्थो मायां प
श्यन्नथ कर्तानेतस्य मायावित्वाद्यामोहाभावः। किंत्वाधनिश्चयप्रतीकारज्ञानाभ्यां॥ अथ
पार्श्वस्थवत्कर्तापि व्यापुह्ये देवा। अथैवमाकर्तुं शक्यते मायानतथा विद्येति। नतदपि मंत्रोप
धादौ निमित्तकारणकर्तृः स्वातंत्र्यान्नमायायामविद्यायामप्यंगुल्यवष्टंभादिनादिवंदकेशोद
कादिभ्रमाः मंत्रोपधादिनिषेवणात्स्वप्नभ्रमाः। तत्त्वज्ञानेष्वुद्धतपतिमासाश्चकर्तुरिच्छयानि
व्याधते। नवशास्त्रवद्वारा मायाविद्याभेदस्तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूषांतेविश्व

२८

४१

मायानिबृत्तिरित्यादिश्रुतौ सम्पन्नज्ञाननिवर्त्तय विद्यायां मायाशब्दयोगात्। तत्त्वविद्यावि
ततां हृदियामि त्रिवेशिते। योगी मायाममेयायतस्मै विद्यात्मने नम इत्यादि स्मृतौ मायाविद्य
योः सामानाधिकरण्येन तत्त्वज्ञानेन तत्त्वत्वाभिधानात्। मायामात्रं तु कास्मिन् नानभि
क्तत्वरूपेण त्वदिति सूत्रे सूत्रकारेण त्वन्निमायाशब्दयोगात्। भाष्यकारेण विद्यामा
याविद्यात्मिका मायाशक्तिरिति तत्र तत्र निर्देशात् टीकाकारेण विद्यामायात्वरं इत्युक्त्वा
त्वात्प्रसङ्गसिद्धिकारेण वैतमेवेयमविद्यामायामिच्छाप्रत्यय इत्युक्तत्वात्। तस्मात्तत्र तत्र
क्या इह व्यवहारं वैकल्या वगमादेकस्मिन्नपि वस्तुनि विज्ञेयप्राधान्येन मायाच्छादनप्राधा
न्येन विद्येति व्यवहारमेव। इच्छाधीनत्वात्तद्वैपरीत्येन वा व्यवहारभेद इति युक्तं मायामय
मिति। अस्तु तद्विज्ञेयपन्नोपाधावेव यथा प्रतिपत्तिपरमाथ सत्त्वं कल्पना गौरवादिदोषप
रिहाणदिति नेत्याह। अथ पुनरिति। ननु कारणादोषवतामेव तददृश्यमिति नेत्याह यतो न ही

वि.

२१७

तितदभावेनतत्रोति सर्वत्रपरमार्थरजतइत्यर्था। आत्माश्रयाविद्यात्मकत्वेपि सर्वेख्ये
तिनेत्याहमायामात्रत्वेइतिप्रसिद्धमायावदितिभावः। इदमाकारवच्छिन्नसाक्षित्वेनस
माश्रितस्परजतस्यश्रुक्तिकासंभरोप्यविद्यात्मकइतिसुखादिवदनस्यवेद्यत्वमितिभावः
। ज्ञानस्येवश्रुतित्वप्रसिद्धनुपपत्तिः। कल्पनालाघवानुभवाभ्यामनुगृहीतामिथ्यार्थज्ञान
तांगमयतीत्युक्तमिदानींवाधकप्रत्यक्षत्वमेवजतस्यमिथ्यात्वप्रतिपादयतीत्याह। किं
वनेदंरजतमितीति। ननुप्रतिपन्नोपाधौरजतादेरभावाधोवोधपत्तिरनुस्यमिथ्यात्वमि
तिबोदयतिकथमिति। प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगितयावभासतइतिप्रत्यक्षमितिपाहतेन
हितस्येति। वाधकज्ञानसिद्धस्यप्रतिपन्नोपाधावभावप्रतिपन्नोपाधस्यभावप्रतियोगित्वेन
तृणस्यमिथ्यात्वस्यपुनः स्वशब्देनपरामर्शववाधविषयोमिथ्यात्वमित्याह। नेदंरजत
मित्येवेति। ननुदेशकालांतरबुद्धिश्रुत्यादपिरजतस्यैववाधः संपत्स्यतइतिनेत्याह

पु

२१७

२३

वतत्केनविद्वेषेणेतिनेदंरजतंकिंतुतद्रजतंवुद्धिर्वेतिस्पात्परमर्शानमिथ्येवेतिस्मृतिर
ग्रहणाविवेकात्वाद्भवयादाविवेकमिप्रायः। ननुकोयंवाधोनामपद्यन्वाधिर्नोन्यत्रप्रवृत्ति
निरोधस्तद्वियत्ररजतादोपरिब्राजकादेःपृष्ठत्वेरेवानुदयस्तत्रवाधप्रसिद्धिस्तस्मात्प्रसिद्धश्च
तत्रापिवाधःनप्रवृत्तिविच्छेदेवाधःकिंतुप्रवृत्तियोग्यताविच्छेदश्चेन्नपुनरपितत्रैवरजताविवेका
दन्वदापृष्ठत्तिदर्शनाद्योग्यताविच्छेदोदुक्कज्ञानाद्यप्रवृत्तमानस्यसर्पचोरादिदर्शनेनप्रवृ
त्तिनिरोधेसर्पादिज्ञानादुदंकज्ञानस्यवाधप्रसिद्धिःस्पादविविक्ततयाप्रतिपन्नस्यविवेकोवा
धप्रतिवेत्त। सर्वपदार्थेष्वुपपन्नममविविक्ततयाप्रतिपन्नेषुपञ्चादितरेतरभावापेक्षपामेदज्ञा
नंसर्वप्रवाधःस्पातनवपदार्थज्ञानमेवभेदज्ञानंगृहीतमात्रस्यसतिभेदेऽविवेकाभावप्रसंगा
दित्युक्तं॥ अन्वात्मनाप्रतिपन्नस्येतराभावप्रतिपत्तिर्वाधश्चिनेत्॥ शुक्लोद्यद्विप्रति
प्रतिपद्यद्यदस्यशोक्तंनद्रव्यगुणइतिज्ञानंसर्वत्रवाधःस्पाततथाप्रसिद्धिरस्ति। समानोव

विवरः

३०

सर्वत्रभेदाभेदावित्पेक्यं प्रतिपद्यभेदप्रतिपत्तिः सर्वत्रबाधः स्मृतनवज्ञानस्यप्रसिद्धिर
स्मिधं सोबाधः स्वपञ्चाणिकत्वात्। अर्थस्य वसं विद्विष्यस्यामस्यवाज्ञानेनप्रधुंसायोगा
त्। बाधस्यवलोकप्रसिद्धत्वात्। तस्मान्नबाधं पश्यामः। अयमेतत्। अज्ञानस्य स्वकार्येणवत्त
मानेनप्रविलीनेनवासहज्ञानेननिवृत्तिर्बाधस्तथाविधानवबोधनिवृत्तौबाधप्रसिद्धेरिति।
स्मृतिरूपशब्देनकारणवित्तयाजन्यत्वमुक्तं। तत्रकारणवित्तयजन्योन्यस्यान्यात्मनव
भासोलक्षणंतदिहलक्षणंनवाप्रातीतिवोदयति। ननुनव्यापकमिति। कथंलक्षणंशस्या
भावइति तत्राह नहिस्वप्नइति तदाहातएवेति। तत्रवासजन्यस्मृतिमानत्वेभ्रान्तिषप्रसिद्धिर्ग
व्यादिस्मृतिवन्नस्यादितिपरिहरति। नतस्मत्स्मृतित्वमिति। ननुकारणवित्तयाभावान्नज्ञा
नातरमपीत्याह। ननुस्मृतिरूपत्वमपिनेति। कारणवित्तयजन्यत्वमन्यस्यान्यात्मनवभा
५ शोकाराविति। संप्रयोगस्यकारणशस्याधिष्ठानंशस्यदाभावादित्यर्थः। कस्तर्हिस्वप्न५५३

३०

१४

संवसंपादयामीत्याह अत्रोच्यत इति। संप्रयोमावादपरे सावभासित्वाद्ग्रहणस्मृतिमात्रत्वेऽप्य
तुक्तेर्न नीयमिदं विज्ञानं स्वयमवोक्ताध्यासलक्षणं गमपितुं समर्थमिति वदितुं प्रकाशतरं प
र्युक्ष्यति। उक्तमेतदिति स्वप्नप्रपञ्चाविपरीतप्रमात्रादिविज्ञानसाधनस्यांतःकरणस्य निद्रा
दिदोषपूर्वानुभवसंस्कारसाहितस्य संप्रतिपन्नकारणावितेयत्वाद्युक्तस्मृतिरूपभ्रातिज्ञा
नमित्याहतदिह निद्रादिदोषोपलुप्तमिति कथं परत्र परावभास इति तदाह तस्य वेति। निद्रा
दिदोषसंस्कारोपलुप्तनोतःकरणे न मिथ्याध्यासनिमित्तकारणे भावश्चिन्नवेतनस्थविद्या
शक्तिपुष्कलनिमित्तकारणसंसर्गादध्याससंप्रतिपुष्कलकारणतामापद्यमाना मिथ्यार्थानि
वनाकारेण विवर्तत इति वेतनं मेव स्वाविद्यया विवर्तते अतः सत्यस्य वस्तुनो मिथ्यावस्तु
संघट्टांतःकरणावच्छिन्नेतया वाद्याधिष्ठानसंघट्टांतःकरणावच्छिन्नतया वाद्याधिष्ठान
मेव भासलक्षणः परत्र परावभासो विद्यत इति भावः। तथा जागरणेपि वाद्याधिष्ठानां शसं

विवरः ३१ सृष्टांतः करणावच्छिन्नतया वाद्याविधानसंसृष्टवेतन्यस्याविद्याशक्तिर्वाद्याविधानसं
 सृष्टरजताद्याकारेण विवर्तत इति युक्तिकावच्छिन्नवेतन्यं रजताद्यालवनमिति वाद्यालं
 वनं रजतादिकथ्यते। सर्वत्र तु वेतन्यमेव साक्षाद्वाद्यावच्छिन्नतया वाविधुर्मालवनमिति
 युक्तः परत्र परावभास इत्यर्थः। आकाशवत्सर्वविषयो परकृतया सर्वत्रावभासमान
 मात्मानमनादृत्याहमिति चेत्वावच्छिन्नमात्मानमुपादाय बोधयति। नत्वेवं सत्पुं तरेवेति॥
 आत्मैवाधिष्ठानं वेदोदं रजतमिति वदहं नीलमिति चेत्स्वप्नपुं बोभायादित्यर्थः। निष्कृष्ट
 हंकारं वेतन्यमात्रमात्मानमादाप्येव तस्यैव वित्साभानाधिकरणपावभासं सर्वत्रांगीकृ
 त्पपरिहरतिकोवाब्रूते इति। पुनरप्यहंकारावच्छिन्नमात्मानमादाप्येव बोधयति। ननु विच्छिन्न
 देश इति। इहमिति पृथक् क्रमेण तस्यार्थः। पृथक्क्रान्तावभासोऽप्यंतरवेत्याह। ननु देशोऽपीति। अन
 वच्छिन्नवेतन्यसंसृष्टतपेव भेदावभासोऽपीति भावः। पुनरप्यहंकारावच्छिन्नमादायाहं भेद

इत्यपि प्रतीयादित्याह। अथ मपीति निगूढाभि संधिरेव पूर्वमुत्तरसुक्तेदानीं सर्वतो वि
प्रसृतवैतन्यं सर्वात्मना प्रकाशमानमात्मानं स्पष्टीकृतं ब्रूमाह। न दोषो जागरेपीति वातिभा
सिकभेदमंतरेणाप्रमाणतो न भिद्यत इत्यर्थः। नन्वहमावच्छिन्नवैतन्यादन्यान्येव विषयगत
वैतन्यानि किं न स्युरित्यत आहान्यथा ज्ञेय इत्येति। स्वयं वैतन्यहीना विषया आत्मावगतिप्रका
शेनापि न संसृज्यते वैतन्ययावता इति संबंधावभासो न स्यादित्यर्थः। सर्ववैतन्यावगुणं न
पि अहमिदमिति वात्मानात्मानो विभक्ताविति प्रतिभासंकथमिति तत्राह। अथऽनुरिति। न
मुच्येत न्यमेव सर्वत्रां त्वर्वादिभेदादिरूपेणावभासते वैतन्यं तस्याखंडाद्वितीयतेति। वैतन्यभेदोप
रान्निमित्तभेदमन्तरेणात्वरूपेभेदानवगमादित्याह। तस्यैव निरंशरस्येति। निरंश इव स्यात्
त्वमनंतत्वं वा स्यान्मध्यमपरिमाणं वेदं वैतन्यं सर्वत्रावभासते न व निरंशमध्यमपरिमाण
मिति परोपाधिपरिमाणं वैतन्यमित्यर्थः। जागरणे येषां किं सुवक्तव्यं स्वप्नस्य वैतन्याविष्ठा

विव

३२

नात्वर्थः केवलस्य मनसो वहिः प्रत्यक्षसाधनत्वाभावात्। अथवेत्पंगीकरणावादेऽव्याप्तिं
परिहृत्येदानीं मिथ्याभासधांत्यविद्याप्रसिद्धाभावेण सस्यान्वावभासो विद्यत इति लक्षणास्या
तिव्याप्तिमाह। कथं तर्हि नामादिश्रुति। अन्यस्या न्यात्मना ज्ञानमभ्यासस्य लक्षणाभियंतव्य
स्या न्यत्र मानसी कियेति व्याप्तिपरिहरति। सत्यं अतएव बोधनावशादिति। ननु ज्ञानमेव
तत्र विधीयत इति नेत्याह न हि ज्ञानमिति। विविज्जन्यपुरुषेच्छाप्रयत्ननिरपेक्षमेव सर्वज्ञान
मेव तत्र विधीयत इति नेत्याह न हि ज्ञानमिति। विविज्जन्यपुरुषेच्छाप्रयत्ननिरपेक्षमेव सर्व
ज्ञानस्य प्रकलकारणमनिष्कलोपनिष्ठज्ञानदर्शनादतो विधानान्मानसी कियेति भावः।
ननु स्मृतिज्ञानमित्यारभ्य तं के विदित्यतः शक्तनो ग्रंथः स्पष्टार्थः। नन्वध्यासेवादिविप्रतिपत्तिः
दर्शनानेकरूपेण लक्षणं व्यवस्थापयितुं शक्यत इत्याशंक्या विद्वानाद्युपमानयोः स्वरू
पतात्त्वदेशकालविशेषेष्वेववादिनां विप्रतिरन्यस्या न्यात्मनावभासमात्रलक्षणेन विप्रतिपत्तिः।

३२

तच्च लक्षणं लोकोक्तं सामान्यविशेषादिसंसर्गप्रत्ययानां धर्मत्वप्राप्तिपरिहाराय सत्यस्य मिथ्या
वस्तुसंभेदावभास इति वलादापततीत्यंगी कृत्यमन्तरा एष पक्षस्तत्तत्कोविदितादिना प्रथम
स्वाभाव्यात्पक्षे व्याप्तिविशेषयोर्द्वितीयस्वख्याते स्मृतीयस्तुक्तेः स्वाभासज्ञातमना
व्याप्तिरिति शून्यव्यात्पक्षे व्याप्तिविशेषयोर्दृष्टमासः कल्पनामित्यस्य व्याख्या विद्यमानस्य
वैवभासमानतामिति। यत्तु लक्षणमवादिष्येति पूर्वलक्षणशब्देन यच्छब्दस्य संबंधः। अख्यातिवा
दिता विमानसंसर्गज्ञानसंसर्गा विमानोवावक्तव्य इत्यभिप्रायः। ननु स्मृतिरूपतया कारणानि
तपजन्पत्वमुपेक्षितमिति नेत्याह पूर्वदृष्टत्वेति। नन्वविद्यादिदोषपूर्वधर्मसंस्कारभ्यामेव
पदार्थमात्रज्ञाना निजायमानानि विवक्षितमिति शून्यवादी मन्यते। तत्राह स्मृतिरूपः पूर्वदृष्टा
वभास इति। न पदार्थमात्रज्ञानं विधर्मः शून्यज्ञानस्यापि तथात्वप्रसंगात्। किं त्वन्यत्रान्यज्ञानं
धर्मः। न सत्त्वं सत्तत्त्वं प्रयोगादिप्रमाणाकारणं वापेक्षते विधर्म इति परत्रेति पदमवि ५५३

विव-
३३

ततश्चाविभ्रमोपि पदार्थज्ञाने लक्षणत्वात्तेनिरूपयन्ति तावमिति। कथं निरूपयन्ति कोपमित्या-
दियं धः स्पष्टार्थः। ननु संविद्भूतयो रितरेतराधिष्ठानत्वेन साधिष्ठानभ्रमे संभवति न तृती-
यस्य सत्पक्षे नोधिष्ठानत्वकल्पनायुक्तं निबोधयति। ननु रजते संविदिति। न त्वयस्य मानव्य-
तिरेकेणाधिष्ठानस्य सिद्धिर्वक्तव्या तत्रेतराधिष्ठानत्वे सति इतरेतरापस्य सिद्धिकत्वादसमंजसं स्यादिति
तत्राह बीजांशजरादिवदिति न बीजांशजरादिष्वितरेतराश्रयता किं तु कारणपरंपर्यान्वयस्येति परिहरति।
नेतस्मादिति। नन्विहापि कारणपरंपरेति नेत्याह। इह युनयं स्यामिति। नन्विहापि तर्हि रजते संविद्भूतं
च पूर्वस्यां संविदि सावस्वविषये च पूर्वस्यां संविदीति परंपरामेव कल्पयामीति चेत् यदि तावत्पूर्वपूर्वमुत्तरो-
त्तरस्यान्वितत्वेनाधिष्ठानं स्यात्ततः पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरस्मिन्नध्यासे युगपदवस्थानात् सगोकावहानिः
ननु बीजांशजरादावन्धो नोपादानन्त्वेपि ने युगपदवस्थानं दृश्यते इति तत्राह। बीजांशजरादिष्वपीति अ-
भिमतवशु सिद्धिश्च न्वपि कारणत्वसिद्धिः अत्रान्वितेषु बीजादिष्वन्वपि कारणत्वाकांक्षायाश्च निवृत्त-

३३

नादित्यर्थः। अतो न्वयि इवमेव तत्राप्पुपादानं बीजादेरन्यान्पनिमित्ततेति भावः। इहापि तर्हि पूर्व
सोत्तरं प्रत्यनन्वपित्तेनेवाध्यासनिमित्तता बीजवदिति नेन्या इकत इदमेवमिति पर्यन्ययोगे दृष्टत्वाद
वमिति त्रयं भावः। बीजां करयोः कार्यकारणभावस्पृष्टत्वादृष्टत्वेपितयोरेव कार्यकारणपरंप
रादृष्टिपरंपरात्वात्तावस्थादोषमावहति संविद्गतयोरधिष्ठानाधिष्ठेयतयानिमित्तनेमित्तिकभा
वस्पृष्टममेव कल्पत्वात्तयोरेवं पूर्वनिमित्तमेमित्तिकभावल्पनान्वधपरंपरेव स्यादिति दृष्टिपरं
परामेव दर्शयति दृष्टत्वादिवमिति तत्रैव हरं वेति। नानवस्थादोषमतिवर्तत इत्यंशपरंपरामेवोत्पत्त्य
द्वाकारवभासत्वात्सर्वश्रमाणां परस्परवभास एव श्रमश्च क्लेशांतिज्ञानप्रतिपन्नविषये ध्यानां
शांतराभावविशिष्टां शांतरज्ञानस्पर्धाधकात्वाच्चसाधिष्ठानोक्तमत्पादापिवनकविदिनिनन्व
नुमानाप्रवचनाभ्यां सर्पाभावमात्रमपि कदाचिदुत्पत्तेन तदभावविशिष्टमंशांतरमिति तत्राह य
त्राप्यनुमानादिति तत्राप्यभावविशिष्टं पुमात्रं गृह्यते विशेषाकांक्षादर्शनादिति भावः मनुष्य

धानं नास्तीत्यादौ न तदभावशिष्टं वस्तु तदंगं ह्यते तेषामन्यत्रानधमस्तत्वादिति तत्राह। प्रथमादिषु
 ति। अथ वा सर्वधमावभासेषु वाधवभासेषु वसाहतिवैतन्यस्यालंबनस्य विद्यमानत्वात्। शंकरमा
 ननिरधिष्ठाननिरवधिकधमबाधेपिसाहोवाधिष्ठानमवधिस्य विद्यत इत्याह। अथ वा सर्वलोक
 साहिकमिति न वर्थवाधया ज्ञानस्यापि बाधाद्रमबाधेतदवभासिसाहतिवैतन्यमपि बोध्योत नितत्रा
 हा तद्बाधेतदनुसंग एवेति। अधिष्ठानत्वेनापि परिशेषादिति भावः। अत इत्थं पसंहारः तदेव प्रपञ्च्य
 तितेन तन्मात्रस्येति साधिष्ठानधमसाधनसंगेनाधस्तस्यापि शून्यता निरावृत्तेनाधस्तमप्यसदिति
 तत्तत्तत्तत्तमिति विशेष्यति भासायोगप्रसंगादिति भावः प्रतिभासमात्रनिराकरणे शून्यं न भासत
 इति वाक्यस्याबोधकत्वप्रसंगात्तत्त्वधस्तसर्वं शून्यमेवेति ते मतमिति बोद्धव्यं नित्यं नित्यं
 हतिरपि धमं स्पष्टयिते वेत्याह। कएवमाहति। सद्यः हतिमात्रं धमस्यासत्त्वं नाम न शून्यत्वं निषेधयति
 योगिवादिति भावः। ननु धमस्य स्वकाले अनिर्वचनीयेति बाधार्हं शून्यत्वमविशिष्टमिति शंकरो

अथ पुनरिति सर्वेषां दिनां सर्वं सुखकाले कर्तमानमपि विना शास्त्रं शून्यमेवेति संमतमतो न दो
ष इत्याह काममिमि। ननु भवतु नाम सर्वं स्वस्तु नो विना शास्त्रं शून्यतान्त्रमगृहीतं वस्तु बाधाह
द्वं शून्यं भवतौ किं उद्देशांतरादिगातमिति चेत्॥ तत्र किं बाधकज्ञानमेव रजतादेर्देशान्तरे सत्त्वंगमयति
किं वेदवाच्यपपत्तिरिति। न तावद्बाधकज्ञानमिषाह। तथा च बाधकज्ञानमिति नेदं रजतं किं उद्देशांतरे
बुद्धौ वै न्यूनवगममिति भावः। यावदिभिधानं सामर्थ्यं हि वाक्यमर्थं प्रतिपादयति देशांतरवर्तित्वमन
भिहितं न वाक्यार्थ इत्यर्थः। एवं सति प्रतिपन्नं स्वस्तु नो नामा न्यूनसत्त्वमंतरंगा नुपपन्न इत्यर्थाप
त्ता वाक्यंगमपि सतीति नेत्याह। नार्थापत्तेति। अन्यथा स्यात्तौ निषिद्धस्य संसर्गस्यात्मख्यातौ बहि
ष्पृष्टवान्पत्रसत्त्वमंतरंगा निषेधदर्शनादख्यातावपि विविक्तेरेव सर्वस्वदानकर्तव्यता बुद्धाद्यतिग
विक्तेरांतरनिमित्तादक्षिणयागसमाप्तिविज्ञानबाधितायां न सर्वस्वदानकर्तव्यता प्रतिपन्नान्यत्र
सतीति कल्पने प्रवृत्तिरेव तत्र निरुद्धांतरति चेत्तत्र न प्रवृत्तिनिरोधेन बाध इत्युक्तत्वात्त्यागादिषु

(वि.व.
३५)

अप्रवर्तमानस्पर्शजोरोरादिप्रतिबंधनिश्चयात्प्रवृत्तिनिरोधेपियागादिबुद्धिबाधप्रसिद्धमावाप्त
न्यावावाधितकर्तृमतोबुद्धौमदाकवावित्प्रवृत्तिसिद्धेः किंवलोकपिप्रतिपन्नोपाधवेवयस्यनिषेधस्य
स्पतिषेधोपाधिसजातीयोपाध्यतरेसत्त्वंनकल्प्यतइत्याह। इहमग्रवृत्ताभाववदिति। यथाप्रतिपन्ने
शेनिषिद्धस्पष्टस्यनवेशातरेसत्त्वमेवंप्रतिपन्नदेशकालवस्तुसर्वापाधेनिषिद्धस्यनप्रतियोगित्वे
नाप्रतिपन्नसर्वापाधोसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः। ननुकथं सर्वत्रशून्यस्पतिप्रतिपत्तिरितितत्राह। तन्मात्रे
णापितसिद्धेरिति। अत्रैवानिर्वचनीयमिष्टावस्तुसद्भावमात्रेणापितस्याः प्रतीतेः सिद्धेरित्यर्थः
। ननुतर्हिपूर्वरजतमभूदिदानींनेतिवृत्तकालभेदेननिषेधंस्यान्नलोकि कथंरमार्थंरजस्यात्रका
त्रयेपिशून्यत्वात्तदपेक्षयानिरुपाधिकनिषेधसिद्धेर्निरुपाधिकनिषेधसिद्धेर्निरुपाधिकविषेधसा
मर्थविप्रतिपन्नमिष्टारजतमितिवाक्यनंतरंपराश्रयतेमिष्टेवरजतमभादिति। अन्यथाकालभे
देस्यरजतमेवस्यान्नायंसर्पस्यभावमात्रनिषयादिप्रत्यक्षप्रतिपत्तिर्नदेशांतरेसर्पसत्त्वंगमयति ३५

किमुवक्तव्यं रज्जुरियमिन्पविष्टतिप्रववसिताप्रतीतिर्न कल्पयतीति दर्शयति मत्रापि सूर्यबाधपूर्वक इति
तत्त्वे मिन्पाद्यपसंहाराद्यद्येवं परचेत्पादि स्पष्टार्थः सन्पविस्पष्टार्थमित्यस्यायमर्थः स्मृतिरुपशब्दे मकिं
संस्कारजन्यसत्त्वं पूर्वानुभवे संभेदो वा स्मृत्या सादृश्यभ्रान्तेरभिधीयत इति विषये संस्कारजन्यत्वमेवेति।
स्पष्टीकरणार्थं पूर्वदृष्टस्यावभासो न दर्शनस्येत्फक्तमिति पूर्वदृष्टसजातीयस्फेपर्थो निर्ववनीयरजन
भ्यपगमात् भ्रान्तिश्चेन्न स्यवस्तुनो मिथ्यावस्तु संभेदावभासो न्यथातिप्रसंगादिनाद्याया मुक्तिरभि
हितालोकानुभावसिद्धत्वादवभासस्य नथापि युक्त्या न प्रयोजनमिमादृतथा त्वलोके तु भवद्वयादिना न
नुशुक्तिकारजनतवदिति ववनं न भ्रान्तिपेक्षयोपपद्यते इदं रजनमित्येवावभासनात्र बाधापेक्षया तत्रवत्कार
णाभावादिति बोदयति ननुशुक्तिकेति बाधकज्ञानोपेक्षया श्रुतिकारजनतमवभासत इति लक्षणाप्रदर्श
नं बाधकज्ञानविषयतया वा तत्रा मर्थेन वा सिद्धस्यावभासमिथ्यात्वस्य लक्षस्य वच्छेदो मिथ्या नमितिल
क्षलक्षणा संगतिरनमवभासत इति लक्षणाप्रदर्शनं बाधकज्ञानविषयतया वा तत्रा मर्थेन वा सिद्धस्या

वि. २.

३६

ध्यामिथ्यात्वसलक्षस्पवच्छेदेनाभिधानमिति लक्षलक्षणसंगतिरनवाक्येन तत्र प्रदर्शयत इत्याह
उच्यते शुक्तिकायहणमिति। ननु मिथ्यारजतमिति विशेषणादन्यत्र सत्परतत्वं वक्तव्यमिति ने सलक्ष
णसंगतिरनेनवाक्येन तत्र प्रत्याह मिथ्यात्वमपिरजतस्येति स्वरूपपरं विशेषणं नाप्यव्याहृतिपर
मित्यर्थः। ननु रजतस्य पिथ्यात्वे तद्धर्मत्वादित्याया अपि मिथ्यात्वात् सर्वमिथ्यात्वेन निरधिष्ठानता
प्रसंग इति तेत्याह तत्रासंयुक्तत्वादितिकथं तस्यासंयुक्तस्परजतस्यापरोक्षतत्पत आह अपरोक्ष
वभासस्त्विति। उदाहरणद्वयस्य तात्पर्यमाह तत्र शुक्तिकोदाहरणेनेत्यादिना स्मदर्थे हेमिनिप्र
तिभास इत्यर्थः। प्रतिभासते युष्मदर्थत्वाभावेपि विद्वद्भासत्वं नाम युष्मदर्थलक्षणमस्तीत्याह त
द्वद्भासत्वेनेति। अहिनीयेवैतन्यमकाशात्मनि द्रष्टव्यं हंकारादि संवातस्याधस्तत्वादधस्यमान
व्यतिरिक्तमधिष्ठानं अथासाधिष्ठानयाथात्म्यविषयं प्रमाणज्ञानं दृष्टव्येति तत्र यमात्मैवेति वक्त
व्यं ततश्चाधिष्ठानगतदोषोद्भूतो दोषः प्रमाणकारणागतदोषो वा सर्वदोषजातमात्मन्येवेति वक्तव्यं।

३६

तदभावश्चेतनस्याध्यासविषयज्ञानस्य जन्पत्वात् कारणात् तत्र यजन्पस्य विज्ञानस्यात्मन्यनात्मा ध्या
से संभवादगृहीतविशेषस्य सामान्यग्रहणस्याधिष्ठानत्वं निमित्तस्यात्मन्यसंभवाच्च परत्रेन्ययोगात्ना ध्या
सत्तत्त्वावहिरुक्तमप्यात्मनि संभवतीति बोध्यति। ननु बहिरर्थ इत्यादि नोद्यत इति तत्राप्रोक्तनेन ग्रंथे
न न त्विहापि बहिरर्थवदगृहीतविशेषत्वमर्थत्वसामान्यादनुमीयतामिति नेत्याह। न त्विह कारणात्
रूपत्वेरिति। ननु स्वभावावभासेऽपि संवेदनवदगृहीतविशेषांशोऽपि स्यादिति नेत्याह। निरंशस्येति। म
ध्यमपरिमाणमिहाकरणादणुरनंतौवात्मातिरंश इति ननु निरंशोऽप्याकाशादिवत्तत्त्वात् स्वभावावभास
त इति तत्राह। स्वयं ज्योतिष इति यावत्तत्त्वमवभासभावादि त्वर्थः। उक्तोत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्येवा
स्य ज्योतिरित्यादि श्रुतेः। ननु ज्योतिरिति प्रकाशगुणमात्रं नाभिधीयते। आत्मनो गुणत्वप्रसंगादत एव
काशगुणवद्व्यंज्योतिरिति ज्ञानज्ञानेनापि प्रकाशेनात्मा प्रकाशगुण इति रज्योतिरात्येति न विरु
द्धं तत्रैतत्सारं सर्वभावानामन्यनिमित्तप्रकाशसंसर्गित्वादात्मन्यपि तत्त्वसंगशेषां किनु स्यात्तज्ज्यो

विव.
३

तिष्ठस्येवविशेष्यत्वात्तत्रकारकत्वस्यविशेष्यतयाप्रतिभासात्किंचज्ञानजन्यप्रयुक्तत्वात्कारकापे
क्षायाःतदभावेपेक्षेवनास्ति॥ननुज्ञानप्रयुक्तंजनमापिविद्यतेनप्रकाशगुणप्रयुक्तमेवद्वयजन्यमिति
रेकेणस्वद्वयोपाधोजन्माभावस्यप्रतीपादिषुदृष्टत्वादत्रापिड्योतिःशब्दादात्मतिप्रकाशगुणास्पन्न
न्माभावनिश्चयान्नवोक्तःकरणेपिप्रकाशगुणोदयोज्ञानपरिणामः।स्वभावमणवप्रकाशगुणवदंतः
करणद्वयस्येवविशेषपरिणामस्यज्ञानत्वाभ्युपगमात्तत्रवज्ञानमपिकविज्ञानमवदृष्टंष्टमंत
ःकरणेइतिवैतनाज्ञात्तरर्थप्रकाशस्यज्ञानत्वात्तस्यवात्माश्रयत्वादंतःकरणपरिणामेज्ञानोप
चारान्नवज्ञानमात्माश्रयंद्वयमितिमुक्तंतस्येवप्रकाशगुणत्वेनात्मनोड्योतिर्दृष्टानाज्जडप्रकाशगु
णोत्तम्यइतिवैतनप्रकाशत्वप्रयुक्तावास्वरूपोपाधोजन्माभावस्यदर्पणादौविद्यमानप्रकाशस्यैव
निरोधननिराकरणंक्रियतेप्रदीपादिषुज्ज्वलमेवजायते।प्रकाशगुणःप्रज्ञानवनशब्दाववैतन्यड्यो
तिरात्मानज्जड्योतिरितिगम्यतेविज्ञानमात्रंदेवस्यप्रज्ञानंप्रज्ञेत्पादिवचनाच्चज्ञातमितिज्ञातव्य

मुच्यते। तमावार्थ इति चेन्न भावेऽसिद्धि विरोध उग्रस्य किंच प्रतिज्ञां प्रकाशगुणकल्पनां दूरमेकस्य
वगुणस्य स्थायित्वकल्पनं प्रात्मनि प्रकाशगुणव्यतिरेकाभावाच्च नागं उक्त्वा प्रमाणमिति नन्वात्मन्यगृह्य
माणविशेषत्वमनुभवसिद्धमिति बोद्धव्यं। ननु ब्रह्मस्वरूपमिति तर्हि श्रुतिकायामिव ब्रह्मण्येवानव
भासविपर्ययोऽस्मात्तज्जीव इत्याहुः। न तदवभासनादिति। ननु कार्यकारणभावहीनयोर्देवयोः सामा
नाधिकरण्येणैकद्वयनिष्ठं सोऽयं देव इति वदतोऽयमेकत्वाज्जीवगतावेवानवभासविपर्ययाविति बोद्धव्यं
ति। ननु ब्रह्मणोऽन्य इति तर्हि ज्ञानप्रकाशविरोध इत्ययं विषयभेदाभावाच्च नाज्ञातता ब्रह्मण इत्याहुः
तर्हि तत्राद्वितीयाधिष्ठानब्रह्मात्मनि प्रमाणस्यैतन्न्यस्याविद्याकारणत्वादेव संसर्गप्रथमं दर्शयति
उच्यते विद्यत एवेति। अतश्चानुमानार्थापत्तिप्रदर्शनाज्ञानस्पृशतितर्थापत्तिभ्यां प्रदर्शनं क्रियते
ति स्म। अदिति सुषुप्ते मिथ्याज्ञानाभावात् तत्तत्स्वरूपवापत्तिवन्धकत्वात्कादाचित्ककल्पहरणाभावस्य
स्वतः सिद्धग्रहणाविरोधित्वाभावाच्च रूपवैतन्येनैकब्रह्मस्वरूपावभासेऽप्येतदवभासप्रतिबंधनिमित्त

मन्त्रं दर्शयति। अन्तेन हि प्रपूढाः तस्मै सन्ताकामा अन्तनापिधान इति। ततश्च मिथ्या ज्ञानत संस्कार
ग्रहणकर्मभ्योतिरिक्तमनवभासनिमित्तमन्त्रं मिथ्या वस्तु सिद्धं। अनीशया शोषयति मुह्यमान इति
खभावसिद्धेश्वरस्यानीश्वरत्वं तद्भाषति पतिरेव श्रुतोनपायात्ततश्चेश्वरभावाप्रतिपत्तेः शोकस्पवनि
मित्तं मोहं दर्शयति। आदिशद्वा तत्तं विदाथ यद्मा ज्ञानाघाक तपधुमंतरं बभूवनी हारेणाप्राप्ता जल्प
वासुतपउक्थशासश्चरंतीति नीहोरंतमो ज्ञानमित्यनर्थान्तरं तेन प्राप्ता त्वमेव जीवानां ब्रह्मापरि
ज्ञाने जल्पत्वा घासा सेवनिमित्तं दर्शयति तथा विद्यायामंतरं स्वर्तमानानान्यश्रेयो वेदयंत इति श्रेयोरु
पब्रह्मापरिज्ञाने क्रियाकास्का घासा सेवनिमित्तं भूतामविद्यां दर्शयतीत्याद्या अज्ञाने वदंत ज्ञाने तेन
मुह्यंतीत्याद्याः स्मृतयोपि दृष्ट्याः अर्थापत्तिरपि प्रमाणं ब्रह्मज्ञानोद्धं धनिहतिश्रयमाणा ब्रह्मणि प्रा
गनवबोधे अध्यासबन्धहेतुरस्तीति कल्पयतीति फलश्रुत्यनुपपत्तिरथवा दृष्टव्य इत्यादि दर्शनवि
धानानुपपत्तिप्रागनवगममंतरेणोती जीवस्वब्रह्मरूपानवभासनिमित्तं जीवाश्याध्यासबन्धहेतुरज्ञा

नदीषो विद्यत इत्युक्तं अत्र वसाहिषेद्यस्या ज्ञानस्य प्रमाणैरभावव्याहतिः प्रदर्शयति न तस्य प्रमाण
वेद्यत्वसंग इति तत्र बोध्यति ननु न जीवो ब्रह्मणो न्य इति किमत्र जीवब्रह्मणोरैकात्वा तस्य नु युज्यते ॥
किमेकत्वादाश्रयविषयभेदानुपपत्तिः किं वा वित्त्वभावस्या विद्याश्रयत्वविरोधे ब्रह्मणो वा सर्वज्ञावा
हिहानिरिति न तावदज्ञानमाश्रयविषयभेदापेक्षां किंचेकास्मिन्नेव शुद्धाश्रितत्वमाकरणवेति कृत्य द्वयं
संपादयति । स्वाश्रयापवरकप्रदेशे द्वयसंपादितमेव दक्षिणात्मकात्वादावरणात्वाच्च न हितमेव शुद्धया
पेक्षमवभासतेऽज्ञानमिति वदयापेक्षज्ञानपर्युदासेनाभिधानात् तस्य सापेक्षवदवभासते यथा स्थितिर
गमनशब्देनाभिधीयमाना कस्य किं विषयमनमिति कर्मसापेक्षवद्वा तित इत्तमो वच्च स्वाश्रयावरणम
ज्ञानं स्वायैकत्वेन न विरुध्यते नापि स्वाश्रयवित्त्वकाशेन विरुध्यते ज्ञानं स्वावभासकेन संवेदनेन वि
त्त्वकाशेनाज्ञानस्याविरुद्धत्वासाहित्वे तस्य स्याज्ज्ञानावभासकात्वाद्दतो न विदाश्रयत्वविरोधः किंच ज
न्यज्ञानेनात्मन्यवस्थात्रयेव भासमान एव स्वपरविषयज्ञानाश्रयत्वं सर्वत्रोपगतव्यमिति नावभासमा

तेऽज्ञानाश्रयत्वविरोधः। नवप्रकाशमात्रमज्ञानविरोधिस्त्वज्ञानिभावात् नवस्वयंप्रकाशमानेज्ञानसं
 सर्गविरोधकविदष्टविषयाणां परप्रकाशमानमेव तत्संसर्गविरोधां संवेदनस्यात्मरूपत्वादेव तदाश्र
 याज्ञानोपगमात्तदुदाहरणं अथ ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वविरोधादेक्ये सति नाज्ञानमुपपद्यत इति। नञी
 वाश्रयत्वोपगमात्तत्वेवमुक्तं सन्त्यसत्पथे क्येऽपि विवात्मन्यस्य श्रयामत्वादेव विवेकदर्शनात्। अकदा
 ततायाश्चाविरोधदर्शनादेवं सर्वज्ञत्वाविद्याश्रयत्वया सन्त्येक्ये विरोधस्तस्यात्रैक्यविरुध्यतेऽविद्या
 श्रयत्वेन किंत्वविद्यामेवोपपादयतीत्याह। बाह्यमत एवार्थादिति ऐक्ये स्वयंप्रकाशत्वे ज्ञत्वेव सत्त्वेवानव
 भासदर्शनादाह। दिवाविद्याकल्पतेऽन्यथा भेदज्ञाद्य किं विरुद्धत्वेऽहं भावमात्रमवस्थात्तत्त्वद्व
 तनीहाराज्ञानाद्यतत्वादिशङ्काऽनवभासाभ्यासनिमित्तं - वरुपाज्ञानप्रतिपादकाबाधेरनिति नन्दे
 क इत्यत्वे सति जीवब्रह्मविभागः। किं निवन्धनोक्तः सर्वज्ञत्वाविद्याश्रयत्वव्यवस्थाप्येतेऽत्यंतकारणा
 वच्छेदात्काश्चिद्देवत्किं। अन्यस्वतिरेकादपरस्तु स्वभावादेवांशां शिभावात्। सर्वव्यापकतेयति। अतो

नादिसिद्धाविद्यावच्छिन्नेति। आत्मवरणमात्माज्ञानमेवजीवब्रह्मविभागाध्यासोपादानंपतोऽतोऽजीवच्छे
दनिमित्तमज्ञानमिच्छावच्छेदस्यापिप्राप्तिभासिकाध्यासस्यतदुपादानन्वाअन्यतोनिखयवस्यद्वेधीभावायोगा
त्कार्यभोक्तृत्वदोषसंयोगानीवीज्ञांक्रुस्वदनादिप्रवाहस्यदर्शितत्वात्तदुपादानमप्यज्ञानमनादीन्याह। अ
नादिसिद्धेति। अनादिजीवविभागाध्यासप्रवाहस्यानाद्यविद्यैवकारणंनान्तःकरणंतीत्याह। अविद्यावच्छि
न्नेति। नवाकरणमवच्छेदकमर्थतोविदारणाभावादवच्छेदस्यविभ्रममात्रत्वादज्ञानस्येवतदुपादानन्वाह
तःकरणस्यवसम्पक्कज्ञाननिरस्यतयाऽविद्याध्यासत्वात्स्वकारणावच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्वसंभवात्तत्
त्वेपिसादेरनाद्यवच्छेदेयावित्वाभावात्। सुषुप्तादौवांतःकरणभावादवच्छेदप्रसंगात्तदापिशूत्मावस्थ
मतःकरणमवच्छेदकमितिचेतासत्रिरवयवत्वापत्तिः। सूक्ष्मतासौवयस्यावयवाभावेस्वरूपनाशादथावय
वापवयमानं सूक्ष्मता। नवस्थितावयविनोकार्यत्वप्रसंगात्करणत्वास्थितिरितिवेत्तिकारणमेवावस्थितं
तामिच्छा। कार्यमपीतिवा। श्वस्मिन्नंतःकरणभावउत्तरस्मिस्थित्यवस्थातो नविशेषः तस्मात्कार्यसंस्का

विवरः
४०

रविशिष्टशक्तिमाकारणावस्थावश्रुतापत्तिः अतोनांतःकरणमवच्छेदकमस्मितस्मृत्तत्वाविद्यासाम
र्थवक्त्रविभागसिद्धोतातिरेककवकाशो जीवस्पृश्यरूपविद्योविद्यापूर्वमेवविभागमपेक्षतत्पवेत्त॥
कस्यकस्मादतरेकइतिरेकस्यापिविभागपुरःसरत्वप्रतितेर्त्वाभेदानोपिधर्मिप्रतियोगेभावोभेदेनोपर
उपते। कस्यकस्माद्वेदइत्येधर्मवरेकधीनोपि जीववक्त्रविभागस्तस्मिन्नुपर्यते जीवाद्द्रष्टृणोतिरेकइतिवेद
विद्यायामपिउत्पमेतत्। निरंशान्वात्रांशोसिभावेनभेदःसंभवति। तस्मादविद्येवभेदाभ्यासनिमित्तमिति
। नन्वविद्याकिं संबंधिनीभेदनिमित्तं। ननु दर्पणादिद्रव्यं वा किं संबंधिविवप्रतिपक्षवभेदनिमित्तं सुखमा
त्रसंबंधीवेत्। इहापि विश्वतपमात्रसंबंधज्ञानंतत्र जीववक्त्रव्यवहारमेवंप्रवर्तयतिकथ्यप्रनः स्वरूप
मात्रसंबंधिनो ज्ञानस्पृश्यस्वरूपपरिहृत्य जीवभागेकपक्षपातितो। दर्पणावरादे सुखाकाशभेदे हेतु
तया सुखादि संसर्गिणोपिविंवाकाशोपरिहृत्यप्रतिविंबवराकाशादिपक्षपातिवदतिवदामः। ननु कि
माश्रयेयमदिवा नतावदंतःकरणाविशिष्टस्वरूपाश्रयाप्रमाणाभावात्॥ नन्वहमज्ञइतिप्रतिभासएव

विशिष्टाश्रयत्वे प्रमाणान्ताद्भुवनमवसीत्यनुभवस्यापि वेतन्य प्रकाशस्य विशिष्टाश्रयत्वं प्रसंगान्न ननु य
 धाश्रयोदहतीति गृह्यत्वाय सोरेकाग्रिसंबंधात्परस्परसंबंधवभासात्तथा नुभवांतःकरणयोरेकात्मसंब
 धावभासात्तथा नुभवांतःकरणयोरेकात्मसंबंधमत्रथावभासो नांतःकरणस्यानुभवाश्रयत्वादिति चेद
 वमज्ञानांतःकरणयोरेकात्मसंबंधाद्भुवनमज्ञानवभासो नांतःकरणस्याज्ञानसंबंधमिति तुल्यं प्रती
 तेरन्यथा सिद्धौ परस्परसंबंधकल्पनायोगादात्मन्यविद्यासंबंधस्य सुष्ठु प्रेपि संप्रतिपत्तया च। अथ स्वरूपमा
 नायात्वा नुपपत्तेर्विशिष्टाश्रयत्वं कल्पत इति चेत्तत्र न विशिष्टे स्वरूपसंबंधस्य विद्यामानत्वाज्ज्ञाना
 श्रयत्वे प्राप्तिरसंज्ञानयोरपि तदाश्रयत्वं प्रसंगान्न ननु स्वरूपेपि त्रहण्यनुपपत्तिस्तुल्या सत्यं अनुपपन्नद्वया
 श्रयत्वं कल्पनाद्भुवनं संप्रतिपत्तस्वरूपाश्रयत्वं चोपादानं मोहात्कल्प्यं संबन्धिन एव संबंधाश्रयत्वादत्तकश्चि
 दंतःकरणस्यैवाज्ञानमिति जल्पति सवक्तव्यः किमात्मा सदा सर्वज्ञः किं विज्ञावेति किं विज्ञात्वे कदाचि
 त्किं विज्ञानातीति विषयानवबोधस्वयैवात्मनो दर्शितः। अथाप्यहं मिथ्याज्ञानयोरात्माश्रयत्वेपि भा

विवर
४१

वरुपाज्ञानंमंतःकरणाश्रयमिति। किं तदज्ञानादन्यच्चैदंज्ञानंकाचकामलादीनामप्यज्ञानत्वाच्चवि
वादा। अथज्ञानविरोधीति नमित्राश्रययोज्ञानाज्ञानयोरकविषययोरपि विरोधित्वादज्ञानात्करणाश्र
यमज्ञानं कत्राश्रयज्ञानेन विरुद्धत इति चेन्न। प्रमाणाभावात्। पुरुषात्स्वप्नसौवर्तदीपेनांतकरणेन
लीयमानेन करणाश्रयेन तत्रिमित्तकमनुमानेपितदीयांतःकरणज्ञाननिवृत्त्यदर्शनाद्वा। निमित्तहो
षन्वात्कावादिभूत्करणाश्रयमज्ञानमिति चेन्न। वस्तुरादावपि प्रसंगाद्वा त्वेवमनायज्ञानाश्रय
त्वावप्यपत्तिरिति चेत्। अतःकरणेपितुल्यं सत्कार्यं वादाश्रयणात्तस्माद्यंतकारणमिति चेत्। चक्षुरादा
वपितुल्यं। अतो न तदनाद्यज्ञानाश्रय इति नृत्तनिहारादिशब्दैश्च प्रज्ञानानामग्रहणवतो वेतनाना
मेवाहतत्वाभिधानात्ततःकरणश्रयमज्ञानं किं कुर्वेत्तन्याश्रयमित्यलमिति विस्तरेण तदेतदाहा विधाव
द्धि ज्ञानं तज्जीवेति न्यायः पदर्शितः। अतिल्वन्याद्युष्माकमंतरंबभूवनीद्वारेणाप्यहताजल्य इति व्यवधा
यकमज्ञानं श्रयति विभेदजनकोऽज्ञानेनासमास्यं तिकंगति आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतकः करिष्यति

४१

इति स्मृतिः ननु ब्रह्मव्यतिरिक्तमानादिवसुनास्तीति तत्राह। तथावस्मृतिरिति। अतश्च पसंहारः स्पष्टा
र्थः। स्वयंप्रकाशस्याविद्याश्रयत्वमुपपन्नमिदं किं मिदानी प्रकाशमानस्याविद्याविषयभावो नोपपद्य
तस्याह्यपि ननु प्रमाणविरोध इति ननु त्वदुक्तं मयं न जानामीति प्रतिभासमानमेवाज्ञानस्य व्यावर्त
कं अवभासते ननु तत्र विशेषाकारस्यानवगातस्य व्यावर्तकतानानवभासमानस्य व्यावर्तकतया प्रति
भासानुपपत्तेः नन्ववभासमानस्यापि तद्व्यावर्तकत्वमनुपपन्नमेव न अज्ञानसंबन्धस्य प्रतिभासमान
शरीरत्वादनुपपत्तेरलंकारत्वात् प्रतिभासस्तु विद्यत एव न तत्र कथं प्रतीयमानस्याविद्याविषयत्वा अनुपपत्ति
रित्याह्यपि। किं तत्प्रमाणमिति निरंशस्येति परिहारः संविदभेदोपरोक्षप्रकाशमानतानामाशरीरात्
भेदश्च स्वयं ज्योतिषात्मप्रकाशेनाभिन्नस्ततश्चेवापरोक्ष एव न तथापि न प्रकाशत इति सिद्धं नो परिहृतं
ननु भोक्तुरिति ननु न भोक्तेत्यादि स्पष्टार्थः। यदर्थज्ञानमेवाभेदज्ञानमतो दोषः। मित्यात्मपुदाद्यप्र
ज्ञानमेव भेदोपि प्रत्यक्षमिति मीमांसकं मन्यथोदयति। कथं पुनर्भोक्तेति संसर्गस्यासौ हि भेदानवगम

विवर.
४२

निमि त्रं इति सर्वम्भा नमिति परिहरति । मनुष्यो ह्यमिति पदार्थप्रत्यक्षेणैव मेदेपि प्रत्यक्षे सामानाधिक
रणपंगोणावभासनमिति बोद्धव्यत्वापरिहरति ॥ ननु गौण इत्यादिनाऽहंगौणादीनन्वहमिति यदीति ।
ननु प्रत्यक्षमात्रं बाधित्वा आगमाद्युमान्यामेव व्यतिरेको गृह्यतामिति । नेत्याह । आगमाद्युमान्योरपीति ।
ननु मिथ्यात्वात् प्रत्यक्षमात्रं बाधित्वा वभासस्यैव ताभ्यामेव बाधित्वो दयति । मिथ्यात्वात् तस्ये
तियत्रा विकारपुरःसरमेव प्रत्यक्षमात्रं बाधित्वमुमानादिनारदिति बाधितमुद्धिन्नव्यवहारं भवति । त
त्र तथा भवत्यत्र पुनर्विचारपदवीषु पारुढयोर्ज्ञानयोर्बलावलम्बितया बाधनिश्चयः तत्र नानुमानादि
नादिना प्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वसिद्धिरिति मत्वा ह्युक्तस्तद्गौणाना उच्यते तत्पक्षः प्राक्तनेन यथेन स्य
प्रार्थो ग्रंथः किं अर्थतो व्यतिरिक्तात्मविषयो हंकार उच्यते किं वा प्रतिभासतः । अर्थतश्चेत्तत्राह । य
द्यपि देहादिव्यतिरिक्त इति व्यतिरेकप्रतिभास एवाध्यासविरोधितया सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वमा
वहति न त्वर्थमात्रमिति भावानुसामान्येन गृहीतस्य विशेषाय ह्यहंकारस्य सर्गावभासो भवत्या

४२

मानु विशेषरूपेणागृहीतः कथं तत्राध्यासस्तत्रादृश्यते वेति॥ अथ प्रतिभासत एवाहं प्रत्ययो विविक्षा
त्मविषय इति शिं कतो अथ पुनरेकांत इति परिहरति॥ ततस्तद्वद्भाव इति॥ यौक्तिकज्ञानसहकृतेनाहं प्रत्य
यस्मात्मानि विविक्षेति पक्षे पुनः सामानाधिकरण्यगौरागेन आमान्यात्पूर्वमपि तद्गौरागेनैव त्वमिषे
त्याह॥ जिज्ञासोत्तरकालंतद्हीति विवारेणापि नाहं प्रत्ययस्य व्यतिरिक्तात्मविषयात्तथापादितं किं उच्यते
हारूपमात्रविषयोहं प्रत्ययो यौक्तिकज्ञानलक्ष्यव्यतिरेको दध्यास इति बोधतस्तस्याननुसंधाने पूर्वव
दध्यस एवेति परिहरति॥ तद्युक्त इति तत्रापि नाध्यास इति बोधमनुभवविरोध इति परिहारः॥ अकारस्य व्य
तिरेकेऽपि द्रव्यादेरव्यतिरेकादध्यास इति बोधयति नन्वनुमद इति अन्यतरव्यतिरेकेऽप्येव कत्वाद्दद
स्येतरतरव्यतिरेकः सिध्यति तत्रेति॥ ननु महदेतदिं जिज्ञासमिन्पादिवोद्यपरिहारोऽप्येव किं विवेकानं
तरमध्यासोहं प्रत्ययमात्रेण विरुद्धत इत्युच्यते॥ किंवा यौक्तिकाज्ञानेन तावदहं प्रत्ययमात्रेणोपाहा
तथाह्यहं प्रत्ययस्येतादिना ननु पूर्वमात्ममात्रविषयोऽपि युक्ते ज्ञानसंनिधानाद्व्यतिरिक्तविषयोहं प्रत्य

विक्र.

४३

यइति ते ताह्य। अतो युक्त्वा विषयविवेचनेपीति न हि यत्पक्षज्ञानं ज्ञानांतरसंनिधानाश्च विषयादधिकवि
षयं भवतीति भावः। विचारजन्यज्ञानस्याननुसंधानादननुसंधानेपि परे ज्ञात्वान्नापरोक्षाध्यासः प्रागवस्था
तोभिद्यत इत्यपसंहरन्यातो मायतइति। ननु प्रत्यक्षेदेहात्मैक्याध्यासे किमत्रैक्यप्रत्ययमपवाधमतिरेके
प्रमाणमुक्तमिति उच्यते प्रुक्तिरहिततागमाद्युमानाहं प्रत्ययो द्विवंदवाधयेकत्वतत्त्वमतिरेकः सिध्यती
त्युक्तं भवति। तदेवं स्वयं ज्योतिषइति दृष्टं तानुवादेन दार्ष्टान्तिककथनपरो ग्रंथः। स्पष्टार्थः। स्वयंप्रका
शत्वेऽप्यविद्यया गृह्यमाणविशेषत्वादात्मनो विष्टानयो गप्यकथनेन परत्र परावभापइति लक्षणं दशे
दशितः कारणत्रेतयेऽप्यद्वितीयावसासिवैतन्यप्रमाणातङ्गताविद्याकारणावोषोलब्धौ संस्कारमि
दाती लंभयत्यज्ञानादित्येति। नन्वध्यस्यमाना विष्टानविषयं कारणवितयत्र न्यमेकमेव ज्ञानं वक्त
व्यं। तदभावान्नाध्यासहत्याशंक्याह। इत्येकभोक्तृविषयानुभवफलाभावादित्यात्मवैतन्यमेवात्माना
त्मरंसंभेदावभासिखरूपेणाजन्यत्वेपि विशिष्टविषयोपरत्वाकारेणाजन्यतेऽंति त्वावविषयिसौ

४३

रेकस्मिन्प्रत्यये संभेदावभासः संभवतीति कारणं त्रितयजन्यमात्मन्यपनात्मावभासि ज्ञानमध्याससिद्ध
इति॥ ॥ कथं पुनरित्यादिभाष्यस्य तात्पर्यमाह कोयमध्यासो नामेति किं दत्तस्येति। पृष्ठमेवानेना।
क्षिप्तमपि मयेत्फभयत्रैवकारापिशद्वेषयोक्तव्यो॥ अथ स्पृशानेन्द्रियविज्ञानविषयत्वमेवाधिष्ठानस्य
दृष्टं इह तदभावात्ताव्याससंभवइत्याहोपयथा र्थाः तत्रैकस्मिन्विज्ञाने तयोः संभिन्नतयावभासण्यप
त्यते विषयतयावभासइति विशेषणायो गादिति मन्वानपिरिहरति। न तावदयमेकांतेनाविषयइ
त्यस्मात्प्रत्ययशब्देनात्मविषयं ज्ञानमुक्तमिति मन्वानव्योदयति। नेन विषयिण इत्येकस्याप्यतत्त्वदर्श
नक्रियायामेकस्यैव कर्तृस्थाने तदेव तद्विपरीतकर्मकारकस्थाने वावस्थानमनुपपन्नमिति भावोक्त
तदंशाभ्यां तद्भावइति नेत्याह। तत्कथमेकस्येति। तत्र सर्वतो विषयतस्य सवितृ प्रकाशस्याकाशवि
शेषाभिपत्तिनिमित्तदर्पणादिवदात्मैतन्प्रत्ययस्य सविकल्पकतया स्फुटीकरणमवहारनिमित्तं भा
स्वरूपमात्मन्यधस्तमंतःकरणमस्मात्प्रत्ययइत्याह। अस्मात्प्रत्ययत्वाभिमतोऽङ्कारइति नन्वि

विवर.
४४

दंरजातमिति वदध्यस्तत्वे ह मिति द्वैरुपावभासो वक्तव्य इत्यत आह। स वेदमतिरमित्ययो दहतीति
दाधृत्वविशिष्टस्याग्नेऽयसश्च द्वैरुपावभासवदहसूपलभ इत्फपलबत्वविशिष्टस्यात्मनोत्कर
णस्पवास्त्येव द्वैरुपावभासो साधारणक्रियोपरक्तमात्मादिद्रव्यमेव वस्तुंतरविशिष्टमवभासतः
तिभावदुविषेमास्पदरूपेण परिणामितदागमापायदृष्टरूपेणाहंकारविषयादिष्ववस्थूतवेत
न्यरूपेणाहमिति व्यावृत्तरूपेणोव सर्वलोकसाक्षिकं द्वैरुपमित्याहो सर्वलोकसाक्षिक इति ननु
विषयसंविदाय यथा तत्ताहं जानामीति संविदाय यकोटिनिक्षिप्ततया अहंकारस्यावभा
सा संभवतीति पूर्वावादिनं सिद्धंतीति बोध्यति। कथमिति अयः पिंडव्यतिरेकेण वक्तेर्दहनक्रियाया
यत्वं दर्शनवदहं व्यतिरेकेणात्मनो ज्ञानक्रियादर्शनदहमवभासत्वमिफत्तरेण यथेन प्रतिपादय ४४
ति। तत्र सांख्येयविदात्मन्यंतःकरणे विदाकारप्रतिविंबावभासस्तथा विवविंबांतरसुरः सरुप्रतिविं
५ यमत्वेनावभासमानोहंकारः। कथमिदं शस्यादिति बोध्यति॥ ननु किमत्र ववितव्यमिति नन्वयोदहनीत्यादावयः पिंडादिवदकर्तृत्वे ५
५ पिदर्शनक्रियायम ५४

बद्धं तद्दर्पणेषु खप्रतिबिंबवदिति बिंबभूतमात्मानमनुमिमतो नियायिकां वेशधिकां चैकदयो
गुणाः श्रुतिवादिमहाभूतत्वावतिरिक्तस्यैव इत्याप्यविशेषगुणाहीनत्वात्परिशेषादिच्छादियुगा
वत्तद्व्यमन्यदेवात्मन्यनुमिमतो तथा संवेदनेषु विषयाकारप्रतिविबाधभासस्तथा विधिविबसं
निधानपुनः समरोऽतस्मिन् सद्वभासात् तदर्पणोऽस्फटिकागतपुखरक्तत्वादिति नित्यानुमेया विष
या इति सोत्रांतिकाः कल्पयन्ति। तादृशत्वात्। प्रमादप्रमेयप्रमितपस्तावत्परोऽह इति। यदि सांख्या
याः प्रत्यक्षसिद्धस्यैवात्मनोऽनुमानानि स्फुटीकरणार्थानीति मन्येरंस्तदानकाश्चिद्विरोधादिमि
त्यानुमेयमात्मानमितीह्येसदा विषयवदहमित्यपरोऽहवभासविरोधाः। सोत्रांतिकस्यापि यदवि
षयानुमानज्ञाने साक्षाद्विषया एवावभासैरन्यत्पक्षेऽप्यवभासंतो कस्तत्रापराधः। सोऽहत्पत्तुमा
नज्ञाने विषयस्यैवावभासनादनेकांतिको हेतुः। तवेदनुमानज्ञानेऽपि बिंबभूतविषयावभास
ः प्रतिज्ञातार्थस्य बिंबपुरःसरत्वात्प्रतिभासादनुमानाबुद्धयः स्यादपरोऽहव्यवहारयोग्यविषया

विवर
४५

वमासविरुद्धवानुमानमिति अत्र विज्ञानवादिनस्तु विज्ञानाभेदनिमित्त एव विषयस्यापरोक्षत्व
भास इत्याहुः तं विरुद्धं केशेति। प्रमेयं कर्मत्वेनापरोक्षमिति दंप्रपामीत्यनुमानमिति अत्र विज्ञान
वादिनस्तु विज्ञानाभेदनिमित्त एव विषयस्यापरोक्षत्वभावविज्ञानाभेदादिवापरोक्षत्वमवभासते बहि
ष्पस्यापि रज्जात्तादेरापरोक्षत्वादपि ज्ञानमिति चेन्नारजतवद्धावाभावप्रसंगज्ज्ञात्वात् तस्मादवधानेन
संविदुपाधितापरोक्षताविषयस्येति तत्रात्ममनःसंयोगजन्यप्रत्यक्षेणापरोक्ष इति वार्तिककार
न्यायवेशोषिकानुसारिणः कल्पयन्ति। प्रमितिस्त्वात्मनिसंयुक्तसमवायनिमित्तज्ञानानंतरादपरो
क्षेति न्यायवेशोषिको प्रमेयगता प्रमितिः संयुक्ततादात्म्यात् ज्ञानानंतराणापरोक्षेति वार्तिककारीया
स्तान्यन्त्याह। प्रमात् प्रमिती पुनरपरोक्षे एव केवलमिति। न तावदात्मविषयप्रत्यक्षज्ञानानंतरं
नोऽन्यमिति प्रमाणमस्ति सति मनस्यात्मदर्शनात्। असति पुनरुपपत्तेरुद्दर्शनादन्वयव्यतिरे
को प्रमाणमिति चेन्न। विषयास्त्वभेदेनैवावस्थासिद्धिर्विषयानुभवसंबन्धदेव विषयवदांसिद्धावा

४५

त्तर

तमिज्ञावांतरंपरिकल्पमनसोन्ययव्यतिरेककल्पनायोगात्तस्माद्विषयत्वमंतरेणात्मापरोक्ष
एव। नवसंयुक्तसमवायादात्मनिविषयेवानुभवस्पज्ञानांतरविषयतयाः परोक्षतापक्षस्यवत्त
मानविषयापेक्षित्वेनयुगापत्फलद्वयावस्थानप्रसंगात्। संयुक्तसंबंधादनुभवावभासेतद्वत्परि
माणरसादीनांवतेनैवज्ञानेनापरोक्षताप्रसंगात्। अनुभवस्यवस्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकाद
र्शनाच्चज्ञानांतरागम्यतासिद्धिनवात्मव्यापाराद्विषयेऽनुभवफलजन्मसंभवति। सर्वगतस्पृक्त
ठारादिवत्परिस्पर्शदाभावात्परिणामफलस्यवच्चटादिवत्क्रियैकाग्र्ययत्वेवानुभवस्यमयेदंविदितमि
तिसंबंधावभासः। स्वात्मविज्ञानक्रियावुमानंवनस्यादनुभवस्यात्मसंबंधाभावात्तस्मात्तद्वयोः
कर्मतयापरोक्षताननुष्ठभयोः स्वयंप्रकाशत्वकल्पनानयुक्ता। अतएव स्वयंप्रकाशत्वेऽप्यत्रैव
स्वयंप्रकाशइतिनेत्याह। प्रमितिरनुभवइतिअथवाह। नोपादानोपेक्षाः प्रमाणफलमितिकेवित्।
तत्राह। प्रमितिरनुभवइति। नहिहानादीनामितरेतरव्यभिचारिणामानफलतायुक्ता। अव्यभिचा

विवर.
४६

शिपुनुभवे सतीत्यर्थः। ननु संवेदनमेवार्थसारुथेण प्रमाणं प्रमीयते अनेनार्थ इति कल्पते रथो
पलब्धात्मना तदेव प्रमाणफलमिति सुगतमनुसारिण सिद्धावर्तयति। प्रमाणत्विति। प्रमात्वा
पारश्चल्यसंनिकर्षणवेति प्रामाण्यक रजन्वह मिदं ज्ञानमीति। ननु त्वात्मानात्मविषया ननु भवो
मेदेन प्रत्यक्ष सिद्धाविति तेन्याह। तत्राह मिदं ज्ञानमीति। ननु यदवभासने तद्ज्ञानकर्मतयेव भास
तद्विषयेषु नियमादात्माप्यवभासते चेत्कर्मतयेव नाश्रयमात्रतयेति बोद्धव्यं। चत्थाह। तत्र
ननु नायं विषया नुभवानि मित्त इति। ननु प्रत्यक्ष ज्ञानस्य विषयजन्यत्वात्कारकतापि विषयस्य व
क्तव्या। तत्र कथमेकस्यां क्रियायामेकस्यैव कर्तृत्वेन कर्मत्वेन विरुद्धरूपद्वयान्वयः। कर्तुं
गुणमौवात्। कर्मणा श्रद्धायादेकस्यैव रूपस्यैव रूपस्यैव संगच्छेति। तत्राह। तस्मिंश्चैव रूप
त्वेनेति। तत्रासामांशस्यात्मनात्मसाधरण्यदात्मत्वायोगाद्विशेषांशस्य निरंशत्वात्तत्र कर्तृक
मवस्थेति परिहृति। तेनेतद्युक्तमिति निरवयवस्य युगापाकार्यद्वयपरिणामायोगाच्च न्याह। च

४६

परिणामित्वादिति किंवा। यादृक्कस्यपि विषयतया सिद्धिरस्ति वानवानवेत्ययं प्रकाशत्वसंवि
दाश्रयत्वसिद्धौ रनभ्यपगमादसिद्धिश्चेत्तत्राह। प्रमेयस्यवेति तस्मात्संविद्वलदेवप्रितयसिद्धौ संवि
दाश्रयपक्षपातिनयाहमः। सिद्धेर्नैदमंशो हंकार इत्यपसंहरति। तस्मान्नीलादिज्ञानफलमिति च
हंकारस्यात्मव्यतिरिक्तत्वं साधयितुमात्मनः स्वयंप्रकाशत्वसाधनाय विकल्पयति। त्वेदंभवानि
ति। उत सोऽप्यनुभवोपीत्यर्थः। तत्रात्मानि स्वभावश्चलुभवो जः प्रकाशति। पक्षो नोपपद्यत इत्याह। न
रावदिति। नन्वप्रकाशमानमेव प्रमाणा फलं वक्षुरादिवद्विषयमवभासयेदिति। कुतो विश्वस्यानव
भासो न विषयप्रकाशजननेन वक्षुषः प्रकाशकत्वात्संविद्वलक्षणात्संवेदनं च स्वयमर्थप्रकाश एव
न प्रकाशांतरदेवुरतश्च हुरादिवैलक्षण्यात्पदीपवद्वभासमान एवानुभवोऽर्थप्रकाशयति। न
च पदीया लोकस्याप्यर्थानुभवजनेनैव वक्षुरादिवद्वर्थस्य प्रकाशकता किंलघुयमेवातथा हि ज्ञानप्रका
शत्वावज्ञानप्रकाशत्वादज्ञानविरोधिनोऽप्यदेवा लोकप्रकाशत्वं तमो विशेषितया प्रसिद्धं। तदव

विवरः
४७

धानेनालोकेनक्रियतेनतदुभयंकरेतिवहुरज्ञानमादनालोकत्वात्तस्मादनुभवः सजातीयप्रकाशात्तरपेक्षः प्रकाशमान एव विषये प्रकाशादिव्यवहारनिमित्तं भविषुमर्हत्यवधानेन विषये प्रकाशादिव्यवहारनिमित्तत्वात्प्रदीपालोकावात् नवहृषासजातीयप्रकाशेन प्रदीपस्थालोकेनैव दृश्यप्रकाशपताख्यमेव प्रकाशगुणात्वात्तद्विषयज्ञानप्रकाशजनयतिवहुरितिचेत्तथापि विजातीयज्ञानेनैव प्रदीयस्य प्रकाशपतेति न समानजातीयालोकापेक्षा तस्माद्व्यवहितप्रदीयस्य वागुभवस्याप्यप्रकाशमानत्वे प्रदीपप्रकाशस्येव वविश्वस्यानवभाससंग इति ॥ ननु प्रमातृवेतन्यामवज्जडानुभवबलादात्मानं विषयं वावभासयतीति बोध्यति मैवं प्रमाता वेतन इति तत्रयदिवैतन्यस्य विषयो परागदेहुरस्य भवः पराभ्यपगतबुद्धिपरिणामवदिष्यते तच्च उपते विदात्मप्रकाशस्य बुज्जडानुभवाधीनतानुपपत्तेरपाहात्तत्र स्वयां वेतन्यस्वभावोपि सन्निति वेतयति क्रियापि पूर्वानुभवफलवज्जडरूपा अनुभवफलं वेतस्यापि प्रदीयस्थानीयात्वाच्चेतयति क्रियानवस्थेति

४७

दर्शयति। किं वप्रमाणफलेनेति। उभयावेतन्यस्वभावपक्षे पुरुषद्वयवन्नान्योन्याधीनसिद्धिताना
पिसंविदात्मसंबंधावगमइत्याह। द्वितीयोपिकल्पइति। ननु विदुणामपि पुरुषांतरसंवेदनं न पुरुषांत
रसंवेदनं न पुरुषांतरस्वयंप्रकाशं तथा त्मावैतन्यगुणोपिन स्वयंप्रकाशइति शंकते अथै
तन्यस्वभावत्वेपीति परिहरति। विशेषेहेतुर्वाच्यइति अनुभवोपि नहि न स्वयंप्रकाशः स्यात् पुरुषा
ंतरसंवेदनवत् अथ वक्ष्यमानेति चेत्। आत्मन्यपि तस्मानमिति भावः किंवेति स्पष्टार्थः अक्षुतहि
जडात्मनः स्वयंप्रकाशाबुभवाश्रयतया सिद्धिरिति नेत्याह। तृतीयेपीत्ययमर्थः संवेदनं नाम गुणो
त्पन्नं कर्मादिभवति। कर्मात्त्वप्रकाशात्त्वफलयोरूपपपत्तिर्दमेत्वेप्पणुमध्यमानंतपरिणानामणुपरि
माणत्वे विषयोपि तावन्मात्रावभासः स्यात्। नहि माद्योतप्रकाशमात्रसंसृष्टस्य दृष्टस्य सर्वात्मनाव
भासः महापरिमाणत्वे तदाश्रयतया तमनोपि सर्वात्मवभासप्रसंगः। मध्यमपरिमाणत्वे सावयत्वे नाव
यमापरतत्रत्वादात्मपरतंत्रतानस्यान्तगुणान्वेसत्यात्मेव प्रकाशगुणइति प्रदीपवदात्मा स्वयंप्रकाशः

विवर.
४८

शः स्पात्। स्वप्रकाशगुणः स्वाश्रयोपाधौ न जायते। प्रकाशगुणत्वादात्मन्यव्यभिचारश्चादित्यादि
प्रकाशगुणवदिति त्र्यात्मैव स्वयं प्रकाश इति। तदितराह। अनिच्छतोऽप्यात्मैव विति प्रकाश इति। ननु
मध्यमपरिमाणमेव स्वाक्यवाश्रयं फलमसु त्र्यात्मपरत्वं ततोऽवत स्पेव भूतत्वं तत्त्वतेति नेत्याह। ननु
दितिरिक्ततया विधुफलसद्भाव इति। प्रदीपेन प्रकाशितमिति वन्मयाद्यगतमित्यनुभावादात्मैव वि
ति प्रकाशो न्योकाष्टेन प्रकाशितमिति वदुपचारप्रसंगादिति भावः। प्रमाणांतरापेक्षया प्रच्छन्निक
थमिति। संवेदनस्य भेदावभासस्यून्यत्वाद् अनुभवाधीनसिद्धि कस्य च विषयवदनीतत्वादिकः स्थाप्या
तैवानुभव इत्याह। तस्माच्चि स्वभाव एवेति। ननु स्वयं प्रकाशमानात्मवैतन्यप्रमाणाज्जन्यश्चेदनुभव
इति। सामान्यविशेषभेदकल्पनागौरवादात्मैक एवानुभव इत्याह। सर्वानुभवसुगतं वेति। स्वगतभे
दश्चिभासस्यून्यनामेव प्रपंचयति। नवनीलानुभव इति। ननु नीलसंवित्स्थितिकालेपीतसंवि
दोऽवभावात्। स्थिति विनाशे दष्टौ धर्मभेदकल्पयत इति बोध्यमुद्धा व्यपपरिहरति। ननु विनष्टावि

४८

त्यादिना ननु साधनसंनिधानादुक्तस्य संवेदनस्य जातत्वात् अविद्यया योगपद्यायोगाद्विनष्टा पूर्वा संवि
दित्वेति नेतरेतराशयादिसाह। सावजन्यात्वं इति सिद्धं स्यैव संवेदनस्य विषयो परागनिमित्तं साधन
मिति। कल्पनं लब्धीयः विषयो परं तं सविज्ञानसाधनत्वकल्पनादिति भावः। सत्यपि संविदां स्वगत
भेदेऽपि सादृश्यात् ज्वालायामिव परेषां धिमंतरेण भोदानभासते इति सुगतकल्पयंति। तत्रिण
करोति। एतेनापि सादृश्यादिति किं। ज्ञानांतरगम्यत्वे भेदस्यापि सादृश्याद्विनेष्य भेदप्रमज्जन्मस्य
तत्त्वयं प्रकाशस्य नु भेदप्रकाशाभिन्न इति प्रकाशमानते वयुक्तेत्याह। न हि वित्प्रकाशस्येति। न च
यथा जीवस्येति स्पष्टार्थः। एकत्वेन पुष्कलप्रकाशस्याप्यविधापतिबंधे प्रमाणमुक्तमिदं त्वप्रतिबद्ध
पुष्कलकारणात्वाद्भिदप्रकाशेन भवितव्यमिति साह। अभिहितं तत्रेति ननु संविदः सादृश्यप्रतिबद्धभे
दावभासाः स्थायिप्रकाशबुद्धितेयत्वात्। ज्वालावदित्यनुमातुं शक्यत इत्यत्राह। न हि सामान्यतो ह
ष्टमिति पूर्वापरैकरूपानुभवो भेदस्यैव प्रकाशेन भवितव्यमित्यनुभवयुक्तीकं यं पुनरुक्तं वेतन्य

विव.
४७

स्यविषयानुभवत्वमिति तदाह। तस्माद्विषयभाव एवेति। ननु स्वयंप्रकाशमानात्मवैतन्यविषयानु
भवत्वेपिविषयानुभवमेवनिमित्तीकन्याहमिति दृष्टपरामर्शदात्मैवाहंकारः संवृत्त इति बोध्य
ति बाढमत एवेति। दृष्टरूपेण परामर्शस्यविषयानुभवो हि निमित्तमन्यथा दृष्टादिविभागश्च न्यधि
न्मात्रावभासस्यादिति भावः। मेवं सुषुप्तावात्मन्यवभासमानेऽप्यनवभासमानत्वादिति पतिरेकपद
शनेन परिहरति सत्यमेवमिति ननु विषयानुभवनिमित्तो दृष्टरूपावभासो ह सुल्लेखनस्तदहि
ते सुषुप्ते कथमस्य संग इति बोध्यति। कथमिति। विषयानुभवनिमित्तो विषयो वभासः स्यात्। ज
डत्वात्। नतनिमित्तं सिद्धात्मपरामर्श इति परिहरति नीलानुष्णगोयश्चेतन्यस्येति। ननु सुषुप्ते दृ
ष्टरूपाभावे कथमहमिति तद्वपपरामर्शः नेत्याह। तत्रा यदि नामेति दृष्टत्वं सप्रतियोगिरूपं सवेद
हमर्थो नात्मैवाहंकारः स्यादिति भावः ननु परागव्यावृत्तदृष्टरूपं भोक्तृत्वमेव सुषुप्तावनुभूयते
इति बोध्यति। नन्वहमिति नाहंकारस्यैव यानि प्रतियोगिकात्ममात्रत्वाभ्यपगमादिति परिह

४७

रति। नेत आरमिति। ननु स्वरूपमपि विषयानुभवादेवाहमिति व्यञ्जनामिति नेत्याह। नेत इत्यमि
ति। ततश्च विषयो परक्तः अथ नैव योगिकस्वभावस्याहंकारस्यात्मत्वं सुषुप्तावबुभुवविरुद्धमिदमाप
त्स्यत इत्याह। ततश्च विषयो परमा इति। आत्मनस्तु सर्वात्मकत्वात्। परागव्यावृत्तता। अहमुपरा
गादेव व्यावृत्त्येव भासत इत्यर्थः॥ भवत्येवेत्यादि स्पष्टार्थः। यथा पूर्वस्मिन् दिने अहमित्यभिमान्य
मान एवासमेव भवन् भूते स्मृतिनियमाभावेऽपि स्मर्यमाणात्ममात्रत्वाद् अहंकारस्य सुषुप्तेऽपि स्मृतिः
स्यादित्यर्थः। आहंकार इति भासस्य नित्यत्वे तन्मरूपस्याविनाशात् तज्जन्य संस्कार प्रसूता स्मृति
रनुपपन्न इति बोधयति। अविनाशिनः संस्काराभावादिति। परिहाराद्यस्तनोपीति। ननु सिद्धान्ते
पि कथमहंकारस्य स्मृतिस्तदवभासि सात्त्विके तन्मरूपस्य नित्यत्वात्॥ ॥ उच्यते॥ ॥ अहं ह्यव
च्छिन्नमेवांतःकराणां वैतन्यस्य विषयभावमापद्यतीति तद्वृत्ति संस्कारजन्य स्मरणवच्छिन्नमेतत्क
राणां पुनः स्मृत्यनुभवावच्छेदकमिति स्मरणोपपत्तिः ननु सुषुप्तावबुभुववैतन्यस्य विषयजन्या

विवरः
५०

सुखत्वस्याप्याश्रयपक्षपातितया अहमुल्लेखवादस्यैव सुषुप्ते ह मनुभव इत्याह नन्वस्यैव सु
षुप्त इति ननु सुखमनुभूतं वेत्तस्य विषयजन्यत्वात् विषयानुभवनिमित्त एव तत्राप्यहमनुल्लेख
स्यादिति तत्पाह। नात्मनो न्यस्येति सत्यमस्तीत्यादिस्य द्वाथः॥ छ॥ ननु स्वाववमर्शस्य सुख
सुखारलवनत्वेपरित्यजकथं विरोधि दुःखाभावविषयतयोपवारकल्प्यते। शब्दे हि ज्ञानेन ल
क्षणस्यात्मनः सुखवमर्शानलक्षणमर्हति बोधयति। कथमिति सुखसुखाभावा दुःखाभा
वस्य लक्ष्यस्य प्रतिपन्नत्वादिति परिहरति स्वप्ने तावदित्यादिना ननु परामर्शसामर्थ्यादेव सुखम
वसुखं कल्प्यतामिति नेत्पाह। यदि पुनः सुखसुखमिति विशेषत इति विषयविशेषोपरेक्तात
येवेत्यर्थः। दुःखाभाव एव परामर्शसामर्थ्यविषय इत्यत्र लिङ्गमाह। व्यपदेशोपीति। ननु सुखा
नुभवस्यापि लिङ्गमस्ति प्रसन्नं इत्येवाहति। तत्राह यत्पुनः सुखोत्थितस्येति तद्वदिति स्पष्टार्थः
उत्तरे बोधपरिहारं यथोपपन्नार्थः। तस्मान्न सुषुप्तो भोक्तृतायाप्यहमुल्लेखो नुसमर्थत इति नन्व

५०

नुभूतेपिनस्मृतिनियमः सत्यमात्मन्यनु स्मर्यमाणे तावन्मात्रस्याहंकारस्याहमित्येव स्मृतिनि
यमः स्यादित्यक्तं ननु दुःखाभावो विद्यमानोपि नानुभवितुं शक्यते प्रतियोगिस्मरणाभावाग्रंभव
तिमुत्पन्नस्वरूपानंदानुभवः ननु तदापि सुखमविद्यावृत्तं न प्रकाशमर्हति नानावृत्तसाक्षिवैतन्य
मुखं शस्यप्रकाशोपपत्तेः जागरणे तर्हि किमिति नावभासते भासत एव परचेमास्पदं कलत्रं
मुखं तीव्रवायुविह्वलप्रदीपप्रभावनिष्ठो ज्ञानविह्वलप्रयत्नस्पष्टमवभासते सुषुप्तौ तु तदभावा
दधिकं व्यपतति। ननु स्थितस्पृहाभावमर्थपत्त्यागमयन् नुभूतं चेत्तमर्थोपि विद्यते सकथं
प्रतियोगिज्ञानाभावादननुभूतः परास्मृत्पतेत्युच्यते। अनुभूतमेव सुखमुत्थितस्यानुस्मर्यमा
णांतत्र विरोधिदुःखाभावमर्थपत्त्यागमयन् नुभूतं चेत्सुखं नास्ति दुःखमित्यतो दुःखाभावो ना
नुस्मर्यते किंतु प्रमीयते इति एवमुत्थितस्पृहाभावपरमर्थोपि ज्ञानं विरोधिनो ज्ञानस्यानु
भूततया स्मर्यमाणास्यानुपपत्त्येव प्रमीयते नानुस्मर्यते। ननु जागरणेप्यनुभूयमानमज्ञानं क

विवरः
५१

यं ज्ञानविशेषिस्पात्रावस्थाविशेषविशेषविशिष्टस्पाज्ञानस्य सुषुप्तेऽनुभवात्तस्य वजागरणे
पिबटादिज्ञानविशेषितादर्शनात्पटावगमसमयेन न्वस्मर्यमाणत्वादेव ज्ञानं सुषुप्तेऽज्ञानाभावे
नुमीयतां नातिष्ठत्तज्ज्ञानानामपि सतामस्मर्यमाणत्वात्। प्रातर्गतीभावोपीदानीमनुस्मर्यमाणत्वाद्
जविशेषिष्यदार्थादर्थोपत्त्या प्रमीयते। न गजविषयस्मृत्युदयमात्राद्व्यभिचारित्वात्। तस्माद्वि
शिष्टाज्ञानसुखानुभवानुपपत्तिगम्यो ज्ञानाभावदुःखाभावाविति मंतव्यं। न न्वज्ञानसुखानुभव
योः सात्त्विकैतन्यस्य वा विनाशिनः संस्काराभावे कथमुत्थितस्य त्रयाणामनुस्मरणं स्यादुच्यते। अ
ज्ञानगतवैतन्याभासजन्यो धित्वादज्ञानसुखसात्त्विकल्पानुभवस्याज्ञानावस्थाभेदेन न्व
तन्याभासानां मित्रत्वात्तद्विनाशसंस्कारजस्मरणमज्ञानसुखसात्त्विकैतन्याकारमज्ञानविशि
ष्टात्माश्रयमेव संभाव्यते। नातः करणाश्रयमिति सर्वथापि सुषुप्तेऽज्ञानसुखानुभवसंभवाद् संव
द्धमिदं दीकाकारणोक्तमिति मत्तं परमतमाश्रित्येदमुक्तं न स्वमतमिति न दोषः स्वयं प्रकाशत्वाद् इति

५१

रभेदां बुक्तावुपसंहरति ते देवं नायं नीलादि प्रत्ययादिति। अहंकारभेदस्याप्युपलक्षणा र्थयस्माद
त्मनो हंकारे मिह ते तस्मादगममूलं भाष्यवचनमुपपन्नमिति। तस्माद्वैदविदा मिति। कश्चा सा
वागमः स एवाधस्तात्सं उपरिष्ठादिति भूमाख्यवक्षणाः सर्वात्मत्वमभिधायो तो हंकारादेश इति
तस्यापि सर्वात्मत्वमुक्त्वा यात आत्मादेश इत्यात्मानमहंकाराद्भेदेन निर्दिशति तनु जीववक्षणा स
र्वात्म्यपादशोभया एकत्वसिद्ध्यर्थमेवमहंकारस्याप्यात्मैकत्वसिद्ध्यर्थोत्पदेशः स्यान्न तद्वयोः
सर्वात्म्यायोगात्तत्रमुक्तं भेदेन प्रतिपन्नयोर्जीववक्षणा रेकत्वसिद्ध्यर्थस्तदुपदेशो हंकारस्य नुस्त्व
मेकत्व प्रतिपत्तेः पृथगुपदेशो भेदसिद्ध्यर्थ इति गम्यते वक्षणाः परे त्वस्य प्रत्ययकृत्वसिद्ध्यर्थमात्मत्वमु
पदिश्य पुनस्तद्वक्ष्यते नमुखात्मत्वमुपदिशतीत्यर्थः। महाभूतान्यहंकार इति वस्मृतिः। तद्वयम
हंकारः किमुपादानः किनिमित्तः किस्वरुपाः किप्रमाणकः किं कार्यः मिति। सुषुप्ते न भवतीति व
वोदिते सत्कल्पन इत्यादि परिहाराः। ययमित्याद्युपादानसंकीर्तनमविद्याकर्मश्वपज्ञेति धांतिक

विवर
५२

मपूर्वानुभवसंस्कारादित्यर्थः। तस्याऽतिनिमित्तकारणानिर्देशः। विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयात्प्र
यत्तिस्वरूपं दर्शयति। कर्तृत्वभोक्तृत्वेति कार्यप्रदर्शनं कर्तृस्थयेतन्प्राप्तिप्रमाणोपन्यासः यत्
भेदादित्यात्मनि सर्वतदारोपनिमित्तकार्यान्तरमाह किमिति तर्हि सुषुप्तेन स्यादित्यत आह। स्वसु
षुप्तं इति अज्ञानकार्यं लिङ्गशरीरप्रविलयो हि सुप्तिरित्यर्थः। ननु सति प्राणो क्रियात्मनिकथम
हंकारस्य क्रियाशक्तौ प्रविलयः॥ उच्यते॥ नाहंकारमात्रं प्राणस्योच्यते। किंवा प्राणस्यैव
कृतसतः पञ्चधा व्यापारहेतोरहंकारस्य क्रियाशक्तिरस्तीत्येतावदुच्यते। मनोधीनतादर्शनात्
। प्राणलक्षणा क्रियाशक्त्यंशवा विहस्य विज्ञानशक्त्यंशस्य लयः कल्पतां सांशत्वादन्तःकरणस्य
स्वप्नादिवदृष्टिसृष्टिमाश्रित्य वा सुषुप्तपुरुषदृष्टाभिप्रायेणा सर्वस्य तत्र लयोदर्शितः सुषुप्ताण्यशरी
रादिदर्शनस्य पुरुषान्तरविधमत्वादिति॥ ॥ अत्र सांख्यामन्येते यद्येतेन न मायादिशब्दात्मनो
तः करणाद्युपादानमिष्टं स्यात्तदहंकारनिर्भासे सा हिणितस्तु कित्वेन वा तदप्रयत्नेन वा
दा

५२

तदधिष्ठेयत्वेनवानंतर्भूतमेवपयानंस्वनंमेवधर्मलक्षणवस्था मेदोविधापरिणामतइतितत्र
धर्मपरिणामोनाममहदादिहृत्कार्यरूपेणावस्थानंतस्येवधर्मस्यानीतानागतवर्तमानलक्ष
णपरिणामस्तथाहिकार्यमनागतलक्षणपन्नंतत्परित्यज्यवर्तमानलक्षणमापद्यते पुनस्तत्परि
न्यस्यातीतलक्षणपन्नंभवति पुनस्तदेवागामिलक्षणपन्नंभवतीति अवस्थापरिणामस्वतीत
मतीततरमतीततममनागतमनागततरमनागततममिति तत्रैवन्तननविरंतनाद्यवस्थापन्निरतो
नवेतनोपादनेनकृत्यमितिनेत्याह नवेवंमंतव्यमिति कृतइतितदाह। तथासत्यपाकतादंकृति
संसर्गइति। अहमिति कृतिः करणायस्मिन्नससाहृदकृतिरयमाशयश्चेतनस्यानात्मसंभेदाव
भासोनाख्यातिर्नाप्यन्यथाख्यातिर्नापियात्मव्यतिरिति उक्तमिदानीं चेतन्यस्यैवस्वाविधयाविव
र्तमानमिथ्यावस्तुसंभेदावभासलक्षणविनिर्व्वेनीयस्यातेरन्वभ्यपगमेवेतनावेतनयोरत्यंत
विविक्तावभासएवस्यान्नसंभेदावभासइत्यत्रनैयायकामन्यते आत्मेदियविषयेषुसम्बद्धितेषुकदा

विवर
५३

वित्तज्ञानोदयसामर्थ्यादात्माश्रयज्ञानादिवृत्तीनां क्रमजननेकरणाभूतं किं विन्नमनः कल्पितं त
त्र तदतिरेकेणांतःकरणं नाम ज्ञानसुखदुःखेच्छाप्रयत्नादिविज्ञानक्रियावृत्त्याश्रयमया पिंडव
दग्रेण दर्शवत्सुखस्यापात्रवच्चं प्रस्यात्मायच्छेदकतया तस्मिन्वतदारोपोपाधिभूतं किं विन्नमनः
कल्पितं तत्र तदतिरेकेणांतःकरणं नाम ज्ञानसुखदुःखेच्छाप्रयत्नादिविज्ञानक्रियावृत्त्याश्रयप्र
यत्नपश्यामः बुद्धिरिति वेत्ता न बुद्धिरूपलब्धिज्ञानमित्यनर्थोत्तरमित्यत्र पादत्रयवचनाज्ञाना
तिबुद्धिरात्मोपलभत इति वेत्तप्रतिधात्वर्थधर्मिभेदप्रसंगात् तस्माद्बुद्धिर्नित्यमंतःकरणं नास्ती
ति तत्राह। सर्वपरिणामविशेष इत्ययमाशयः बुद्धेर्गुणोनात्मगुणेनैवैव आरम्यमानो ह्यवरोपि
दृष्ट इति श्रुतोपरिमाणगुणवत्तया इत्यमित्यपगता बुद्धिः तथाप्यदाप्येवलीयंते ज्ञानानि मनसा
सह बुद्धिस्तु नंगते तत्र परमात्मानमश्रुत इति चेष्टा प्रयत्नेन इत्यमित्यपगता बुद्धिस्तथा विज्ञानं
यज्ञंतगुत इत्यानंदमयस्यात्मनः पृथगभिधानाद्विज्ञानं बुद्धिरित्यर्थोत्तरत्वाद्बुद्धिः क्रियाश्र
न

५३

यत्वेन इह मित्यवा तातथा विज्ञानेन वा रुग्वेदं विज्ञानाति मनसा ह्येव पश्यतीति च करणपक्षपाति
नो विज्ञानमनसो रेकात्वात्। मनसश्च कामसंकल्पादिवृत्तिमत्त्वश्रवणादेकमंतःकरणं विज्ञानक्रि
याशक्तिमत्तमनश्चादिशब्दायं श्रुतिलिङ्गोभ्यः प्रसिद्धं तथा बुद्धेर्गुणानामगुणो न वैवसधीः स्वप्नो
भूत्वे मंलोकमनु संवरंति। विज्ञानमयो मनो मय इत्यादिविश्रुतावात्मनो बद्धेदकतया च गुणारोप
गमनागमनादिति निमित्तं न्वं वावगतं युगपदपाविद्वया योजनथा कस्मिन्नहं सुक्रांतो भविष्यामीति
श्रुतं। बुक्क्रांत्याद्युपाधेः श्रवणास्याप्यंतःकरणं शब्दमवगतं युगपदपाविद्वया योगात्ततश्च वर्तितमं
तःकरणं श्रुतिलिङ्गसिद्धमिति नन्वर्थवादलिङ्गानां न्यायापेक्षा विद्याति स न्य निरंश सर्वगता सं
गस्याकाशस्यैव निरुपाधगमनपरिच्छेदाद्यनुपपत्तिरेव न्याय इत्यलं प्रसंगेन नत्वात्मन एव विज्ञा
नक्रियापरिणामशक्ती किं न स्यातामिति निरवयवसर्वगता संगस्य परिणामानुपपत्तेः परिणामा
नुपपत्तेः परिणाम्यतः करणसंनिधानाच्च प्रतिभासस्यान्यथा सिद्धेरिति सहस्रान्तमाहते नांतः क

विवर
५४

एषा संनिधानाच्च प्रतिभासस्यान्यथा सिद्धेरिति सहृष्टांतमाह योपरागानि मित्रमिति मिथ्या
त्वं स्फटिकलोहित्यस्य च सप्रतीति सन्नयोः कारणाभावादि तिभावस्तदभयभावमुक्त्यर्थे
न साक्ष्यति। तत्राख्यातिवादीनस्फटिकगतं मिथ्यालोहित्यमवभासते। किञ्जया कुसुमगत
मेव गृह्यमाणं स्फटिकादविविक्तमेवावभासत इति बोध्यति। यः पुनः स्फटिक इति वेतदित्या
ह्यदि स्फटिकं प्रति स्फलिता इति ननु दोषबलादिद्रियस्य कुसुमसंयोगाभावात् सन्निवेशयद्
णमिति नेत्याह। न हि रूपमात्रं निष्ठ इति संयुक्त समवाया संयोगाद्वा गुणाय हणान्द्वयमेव सं
युक्तमेवेति भावः। अन्यथा ख्यातिवादी रूपमात्रं प्रति विविक्तं स्फटिकात्मना भातीति वक्तितत्रे
त्याह॥ नापि स्वाश्रयमिति तर्हि स्फटिके देहे लोहित्यं सवभासते। किञ्जया कुसुमगतमेव गृह्य
माणं स्फटिक इवमेवाविविक्तं स्फटिकात्मना वा गृह्यत इति बोध्यति। नन्वभिज्ञातस्य वेतनं
थाप्यन्यथा ख्यातो संसर्गमिथ्यात्वमित्याह तथापि स्वयमलोहित इत्याख्यातिवादिनो मतं ददान्य ५४

यप्रभवे लोहितेति तर्हि स्फटिकग्रहणे संयुक्त समवायकारणपोक्षत्पादप्रतिबद्धसंयोगाद्धारु
पयहणमपि स्यादित्याह शौक्ल्यमपि तर्ह्येति विरोधिगुणयाप्रभवा विरोधिगुणस्यापसारयति बंधो
दाकृतत्वाशंकनेऽप्रमायापसारितं तदित्यपसारणे ह्येषा माह। सतही निरुपडति प्रतिबंधस्तु इत्य
स्यापि समानो गुणद्वारविरोधसाम्यादित्यर्थो रूपहीनमपि इदं रूपि प्रभासंयोगाच्च लघुं स्यादि
त्पाशं कयाह। न रूपि संयोगादिति। तर्हि शौक्ल्यमपसार्य लोहितं स्यात्तत्राह पवत्रयावा लघुं स्फ
टिक इति ते त्वाह न प्रभानिमित्तमिति त्र्यम्भकगम्पप्रभामित्यादि स्पष्टार्थः ततश्चोपरकाहंकारनिमि
तमात्मनिकर्तृत्वोद्धारोपयामित्याह तदेवमिति न च हंकारधर्मस्यात्मन्यारोपमात्रं क्रियते किं वा मि
थ्यैव धर्मांतरसुत्पद्यत इति पूर्वस्मिन्नायं दृष्टांतो न्यथारयति च स्यादुत्तरस्मिन् सत्यमिथ्या कर्तृत्वाव
भासः स्यादुच्यतेऽहंकारस्य स्वधर्मसहितत्वे वात्मन्यभ्यस्तनयामिथ्यात्वान्नान्यथा स्याति प्रसंगोऽन्य
संनिधानादन्यस्मिन्मिथ्याधर्मावभास इति एतावति दृष्टांतोऽथवा कर्तृद्वयोपि धर्मिणो रेकतापन्या

विवर.
५५

धर्मभेदानवभास इत्यविरोधः ननु भिद्यते हृदयं यथिरित्पादो हृदयं यथिरात्मन्यनर्थद्वैत इति गम्य
तेतत्कथमहंकारस्योच्यते इति तत्राह ततः संभिन्नोभयरूपत्वादिति नत्वा त्मात्मात्मन्यपरत्वाहंकार
तद्वर्मादिनावभासायुडपरक्तत्वसोम्यात्स्फटिकाद्विदितितवहजवत्तडरूपत्वादिति जायवेतने
त्ववभासकत्वानवभासकत्वयो निर्मितेनोपरक्तत्वा नुपरक्तत्वे इत्यर्थः। ननु साक्षिस्वरूपवत्त्वा
नक्रियाव्यवधानमंतरेणाहंकारस्य सिद्धौ कथमिदमंशतेति तत्राह तेन लक्षणा इत्यर्थस्वभा
वत इत्यर्थः। अर्थतस्तु विस्वभावता निदमंशता चेत्तस्य कर्म ते वेवेदमंशतान ज्ञानक्रियाद्यव
धानेनेत्यर्थः। व्यवहारतः पुनः कथं भूतस्येदमंशतेति तदाह व्यवहारतः पुनरिति र्यदुपरागादित्य
स्याहंकारस्योपरागादित्यर्थः। तदात्मतामहंकारात्मतामापन्नस्येत्यर्थः। तद्यापरेणाहंकारयापरेण
तिष्ठति व्यवधानसिद्धिरेव शरेद्रियाणां मिदमिति प्रतिभासितानामा व्यवधानसिद्धिरेवानिदं प्र
तिभासितेति भावः। नन्वज्ञानव्यवहितोहंकारः कथं व्यवधानाद्देहेतव्यभासाभावः स्यादि

५५

त्यत्राह। अतएवाहमिति। अनिदंताप्रतिभासादेवाज्ञानमात्रव्यवधानादेवेत्यर्थः। नन्वथीतयुष्मदर्थ
त्वेतथाप्रतिभासाभावो न युक्त इत्यत्राह। दृष्टश्चलक्षणत इति ननु तत्र विमर्शोऽपि मृन्मयी व्यवहारो न
जायते इह उ विमर्शो युष्मदर्थताद्युवहियतेतो नायं हृष्टांत इत्यत आह। कल्पन्नमतयास्त्विति अ
तएव फलपुण्यतरमभिधीयेत्यादि स्पष्टार्थः॥ ॥ यदि स्फटिकोदाहरणे नैवात्मन्यनात्माध्यासः सिद्ध
नतर्हि द्योराजलाद्यदाहरणे न वेदांतविहितेन कल्पमिति तत्राह। यत्सु न दर्पेण जलादि ध्विति ननु
प्रत्यक्षं सुखताभेदावभासाभ्यां वस्त्वन्तरे विवात्यति विवेकप्रत्यक्षे कथमेकत्वप्रमाणमन्तरेण तदेव तदि
ति बोध्यति कथं पुनस्तदेव तदिति व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानादिति परिहरति एकस्वलक्षणत्वावगममादिति
नन्वभिज्ञायां भेदप्रतिभासः कथं प्रत्यभिज्ञाया बाधने इत्यत्राह। नतद्वस्त्वन्तर इति ननु मन्त्रिगत
योरेकभेदावभासयोः केन किं बाधमिति विशये व्यक्तिभेदस्तत्रोपपत्तिश्च न्यत्वात् बाधत इत्याह।
पिवा र्थाद्वस्त्वन्तरत्व इति दर्पणावयवाण्यव्यक्त्यन्तराकारेण परिणता इति वाच्यमन्यथा व्यक्त्युपा

विवर
५६

यामावादितिभावः। ननुमुखलांछितप्रतिषेधेनपरिणामइतिनेत्याहविरुद्धपरिमाणत्वदितिच
स्तुतर्हिपरिणामइतिनेत्याह। तथासतीति। ननुदृश्यतएवसर्वज्ञानेवंपर्पणस्पतिर्यकुनिरीक्षणोष्टर्वात्
ननुमुखदर्शनाभावाच्चुनिमित्तकारणापायेपिकार्यमपेति यथावेशेष्मिकाणामपेक्षाबुद्धिविनाशे
द्वित्वादिनाशो हस्तसंयोगापायेयकटविवरणापायइतिनेत्याह। नखलसंवेष्टितइतिसर्वत्राग्निसंयु
क्तेषुनतात्रादाविवप्रफलकारणेनविरुद्धकार्योदयादेवशर्ककार्यविनाशो वेशेष्मिकाणावप्रक्रिया
मात्रंतद्विनाशेर्वसुसहभावित्वादितिभावः। ननुसंस्कारजन्यकार्यांतरोदयात्पूर्वकार्यविनाशोननि
मित्तकारणापायादितिकुतइतिनचाह। तथावयावदितिनिमित्तापायमात्राद्विवरणापायः संस्का
राभावेपिसंवेष्टेतेतिभावइहापितर्हिपूर्वसंस्थानस्पविरकालसंस्थानसंस्कारवलादिरुद्धकार्योद
येप्रतिविंबापायइतिवेत्तोत्पत्तेर्नदर्पणमात्रेविरकालावस्थितमुखपरिणामसंस्कारेपिविंबापाय
मात्रात्प्रतिविंबापगमदर्शनादित्याह॥ पक्षंविरकालंइतिननुविरकालावस्थितविक्रशपरिणाम

५६

संस्कारप्रवयेपिसविन्दकिरणापयेविकाशापापदर्शनवधिरकालावस्थितप्रतिविंवापायोपिविंवापायेसा
दितिनेत्याहयः पुनः कमलमुकुलस्येति ननु निमित्तकारणापाय एव तत्रापि निमित्तं न पार्थिवाद्यवयवज
न्मन्मासुलगेति तत्राह तदुपरमश्रुति आदर्शे पितर्हि सुखविपरीतकार्यपरिणामहेतुः कल्पतामिति नेत्या
हमादर्शेषु नरितिकारु कर्मपेक्षं वा दर्शतलजन्मेति भावः कित्समन्पि विवसं निधाने दर्पण इयं सुखा
कारं कर्तुं दाहच्छेदादिबुद्धयन्त दर्शनात् । स्पर्शगोचरताभावाच्च वयवव्यवधाने वा ह्युषत्वमपिन स्यादि
त्यम्भयः तत्रायं प्रयोगः न दर्पणादौ सुखव्यक्त्युत्तरमास्ति तज्जन्मकारणा शून्यत्वाच्च शमस्तुके विधौ
एव दिति तर्हि शुक्तिकारजतवन्मिथ्यात्वोपपत्तेर्न सुखेकत्वमिति बोध्यतत्राहेति ननु प्रत्यभिज्ञेयैक
त्वमवगतमिति नेत्याह शुक्तिकारजतस्येति मिथ्या रजतेऽपि प्रत्यभिज्ञादृश्यते मदीयमिदं रजतमिनी
त्यर्थः । उत्तरमाह मेवंतत्रहीति तत्र न दं रजतमिति रजतस्वरूपमेव बाध्यते नात्र रजतं किञ्च तदिदं रज
तमिति दिशमात्रबाधया सत्यं रजते नैकतयानप्रत्यभिज्ञायते तत्र रजते मिज्ञा बाधा शून्यमिज्ञापिवि

विवर.
५७

ध्रुम इत्यर्थः इह नुनेदं मुखमिति न स्वरूपेण वा ध्यते किञ्च नात्र मुखं मदीयमेवेति प्रत्यभिज्ञायते न च
सा बाध्यते व्यक्तं तत्र त्वेव नात्र मुखमस्तीति न बाधः स्यादित्यर्थः। यत्पुनरिति स्पष्टार्थः ननु स्वमुखा
वयवनामवत्तुषत्वात् कथं प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानं कतिपयावयवदर्शनादपि लोकवदवयविनश्चात्तुषन्वो
पपत्तेस्तवत्वमसिवाक्यं त्वंपदार्थबाधनिमित्तं संसृष्टिगोविना शर्मतरेण मोक्षानुपपत्तेरतो नायं ह
ष्टांत इति बोध्यति न ननु तत्वमसिवाक्यादिति सोयं देवदत्त इति वत्त्वादात्म्यपरं न पदार्थबाधपरमिति प
रिहरति मेवमिति किंच शास्त्रीयोपीति स्पष्टार्थः। न वा विस्थमित्यादित्यस्य वा विस्थितोपजीव्यते ख्याति
वादी न विंवादत्वेन प्रतिविबं नाम दर्पणागतमवभासते किञ्चु विंबमेव दर्पणादविविक्तं प्रकाशत इति व
दति तदति तत्तु वदति। यच्च मन्मत इति स्पष्टप्रत्यक्षमुखावभासदर्पणात्तरनुप्रविष्टमिव स्वमात्मानं पुरु
षांतरवन्निरीक्ष्यमाणमिवेदं तथा दृश्यमानं मुखं तथा नावभासत इति वदत्युक्तमाश्रयः स्यादित्याहुः ५७
मनुभव एवेति ननु सूक्ष्मं द्रव्यस्य युगपत्कास्मिन् देशे यवति त्वं लोकेनैकविदपि दृष्टमिति बोध्यतिक

यंपुनपरिच्छिन्नमिति एकमेव देशस्थमेव मुख्यं भिन्नादिभिरदेशस्थं वावभासत इति तादृशं न वयमि
ति किंपुनरिदमेकस्मिन् एकदेशे वस्तुनिभेदमिन्नदेशत्वलक्षणं वस्त्विति तदाह विच्छेदस्त्विति ननु
माययापि प्रमाणविरुद्धं कथमवभासात्तत्त्वत आह न हि मायायामिति ननु विच्छेदावभासः कथ
मविद्याविजृम्भितो यावतोर्द्धायेपि स्पष्टमवभासमाने चेत्तद्वैद्यो योजने प्रतीयते न वतत्राज्ञानमस्तीति
उच्यते न वविषयावरणमज्ञानमध्यास इति तत्कृतं तत्रोपाधिकभ्रमेष्टपाधिरेवात्मा विद्यापरिणा
मेष्टुक्कलकारणं न वाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानं सोपाधिकभ्रमेष्टपाधिसविशेषि किञ्च निरुपाधिकभ्र
मेष्टिति इत्यं ननु सोपाधिकभ्रमत्वे भेदकर्तृत्वाध्यासस्य न तत्त्वज्ञानादध्यासनिवृत्तिः किट्पाधि
मात्रनिवृत्त्येति बोध्यति। ननु सत्येव विवेकतावगम इति बोधितदोषं परिहर्तुमाशंकातरं यथम
निवर्तयति कथं जीवप्रतिबिम्बश्चेन्न विवात्मतामवगच्छन्मलप्रतिबिम्बत्वादतिपात्रगतदेवदत्तप्रतिबि
म्बवदित्येतन्निरावृत्ते देवदत्तस्याचेतनाशयेति अनेन तत्त्वप्रयुक्ताज्ञानवगतिर्निवृत्तिवि

विवर-
५८

वत्त्वप्रमुक्ताद्यदादिभूतथादर्शनादिति भावः ननु शरीरे केवेतनमिति लोकायतपक्षे वाहस्येवेतनां
शस्येवेति दर्पणजादौ न प्रतिबिम्बात्त्वभावजायावेत्यर्थः दिक्दन्तु प्रतिबिम्बस्यावेतनत्वे हेतुं तत्र माह
तथाहानुभव इति कदाचित् तस्यापि वेतनत्वे स्वातंत्र्यात् तत्रेष्टया विनापीदं वेष्टतामिति भावः ननु देव
दन्तस्येव विब्वस्य भ्रमनिवर्तकतत्त्वज्ञानाश्रयत्वं दृष्टमव विब्वत्वात् ब्रह्मण्येव भ्रमनि रसितत्त्वज्ञा
नाश्रयत्वं सादिति नेत्याह्यस्य हि सांतिरिति न विब्वत्त्वकृतं तत्त्वज्ञानाश्रयत्वं किंच भ्रान्तत्वं कृतं
दृष्टत्वं कृतं न दपि जीवत्त्वनिमित्तमिति भावः ननु जीवलक्षणा प्रतिबिम्बात्मतामात्मनो ब्रह्मज्ञाना
तिनवानवेत्यवज्ञाताहानिर्ज्ञानातिवेद्ब्रह्मस्वात्मन्येव संसारं पश्येदिति नेत्याह्यस्युजानीते देवद
त्तो हि स्वात्मा तमहि पावेत्यत्वादिगुणमवगच्छन्नपि तत्त्वज्ञानप्रतिद्वन्वात्रावुशावति एवं ब्रह्मापि स्वा
त्मनि जीवेति विवेकं संसारं पश्यदपि तत्त्वज्ञानित्वा नानुशावति तत्त्वज्ञानसंसारोवावदानं श्रुत्वा
त्वादिवन्नेतरेतरं व्यवतिष्ठेति भावः नन्वेकतावगमेपि न तत्र विच्छेदभ्रमो निवर्तते सत्यं न विब्व

५८

तिविवक्तंतकिचूपाधेरज्ञानाज्ञान्यत्वात्ज्ञानानिवर्त्यत्वकृतमित्याहनापिज्ञानमात्रादितिजीव
स्यापितर्हयाविजाद्येनास्कंदनसंभवात्तथांतिसम्पकृज्ञानाश्रयत्वमप्रतिबिंबतावातदाश्रयत्वेत्यादिति
नेत्याह। जीवपुनरिति रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव एकधा बद्धधा वैवदृश्यते जलचंद्रवत्। अत एवोपमासू
र्यकादिवदितिवश्रुतिस्मृतिसूत्रे जीवस्य प्रतिबिंबभावस्य दर्शितत्वादसूत्रस्य वाकाशस्य साधनत्वं तत्र स
जले प्रतिबिंबवदसूत्रे स्पष्टज्ञानोपि प्रतिबिंबत्वं विद्रूपत्वं वशात्प्रतिपन्नं प्रत्यक्षं प्रतिपन्नं पक्ष्यं तत्र प्रति
वनिराकर्तुं शक्यत इति भावः। ननु वृत्तकाशवदुपाधवद्विज्ञो जीवः किं वस्यान्न सामान्यविशेषाभ्यामु
पाधिमिरंजितवर्तिवत्त्वमः सर्वात्मना जीवे भवेनावच्छिन्नस्य ब्रह्मणोऽहं हिरेव सत्त्वावप्रसंगान्न
त्र सर्वोपादानत्वसर्वनियंतृत्वादिवत्त्वमस्योदवच्छिन्नं च देशे घनवच्छिन्नस्य द्विगुणीकृतमहत्त
योगाश्चरूपापेक्षया तत्सर्वं न वहिः स्थितवत्त्वापेक्षया निवेद्यो विज्ञानेति घृतिन्याहो जीववतिरि
क्तस्यैव ब्रह्मणो जीवसंनिधानेन विकारंतरङ्गान्त्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिबिंबाकाशदर्शना

विवरः
५७

देवैवद्विगुणीकृत्यहत्पुपपत्तेजीवावच्छेदेन नवहाराणोपिनियन्तृत्वादिरूपेणावस्थानमुपपद्यत इ
तिप्रतिबिम्बपक्षएव श्रेयानिति ॥ मिथ्यातत्त्वज्ञानाश्रयात्वेन तत्त्वज्ञानेन मिथ्याहसवाहंकर्तृत्वमि
तिउपाधिस्वरूपमपि भ्रंसेवावभासत इत्यर्थ आतस्तत्त्वज्ञानेनोपाधिनिरुद्धेर्विच्छेदापाय इत्याह अतो
युक्त इति तत्त्वज्ञानं जीवावच्छेदोपाधिरिति पुरस्तादुक्तं तत्त्वज्ञानमहंकारेणाधिता जीवस्याभिधीयत इ
ति नैष दोषश्चेतन्यस्यावच्छेदकविकल्पतारितम्येन व्यवहारविकल्पतारतम्यात्तथा हि निर्विकल्पकेतन्य
मात्रेकरसमविधासंबन्धादीषद्विकल्पव्यवहारात्वं न भवति सुषुप्तेतस्तदुपाः। दानां कर्तृकरणावच्छे
दात्तदेव स्थूलतरव्यवहारात्वं न भवति स्वप्ने पुनरन्तःकरणा संस्पृष्टस्थूलशरीरोपरागात् स्थूलतम
भवति जागरणे नवोपाधिभेदा जीवभेदसंगः पूर्वपूर्वापायवच्छिन्नस्यैवोत्तरेत्तरेणावच्छेदा निरूपेत्तो
पाधिभेदे हि जीवभेदः ननु स्थूलशरीरोपादानभूतश्च ह्यसहितेन। लिंगशरीरसंस्कारेणापरत्वे
मज्ञानं सुषुप्तेन जीवमवच्छेत्तुमर्हति तत्र भ्रंसेभावात् तत्त्वज्ञानत्वाच्च विभागस्याथ भ्रंतिज्ञानमनप

५८

येवार्थगतएवविभागःकल्पोत्तत्रविभागस्यकार्यात्सु शिष्यलयादावभावाद्ब्रह्मण्येवाविद्यादिसांक्यस्या
नादित्वादविद्यानिमित्तत्वंनस्यादुच्यतेब्रह्मण्यविद्यासांक्यपरिहारायसुश्यादावप्यस्येवजीवब्रह्मविभा
गइतिकल्पतेनन्वर्थगतएवोतर्हि विभागोनविभ्रमगतसत्यं सुश्यादिगतदिभागादन्यत्रजीवब्रह्मविभा
गाविभ्रममात्रतयाऽविद्योपादानउच्यतेनत्वर्थगतो विभागस्तर्हिनाविद्योपादानोनादित्वादविभ्रमत्वा
च्चसत्यंतथापिअविद्यातंत्रो विभागोऽनादित्वेपिइतिहूमः। यथाह्यान्माविद्यासंबंधोविद्यातंत्रोनाविद्यो
पादानः संबंधजननात्साकृत्स्वातंत्र्येणावस्थानानुपपत्तेरज्ञानस्यानादित्वाच्चात्माविद्यासंबंधस्पना
विद्योपादानताननुजीवब्रह्माश्रयोविभावाः कथमविद्यातंत्रः स्यादुच्यतेऽनाद्यविद्याविशिष्टं वैतन्यम
नादिजीवभावेनकाल्पनिकानादिभेदस्याश्रयोनस्वरूपेणतस्यैकत्वादतोविशिष्टाश्रयोविभागः सु
रूपेसुपरस्परमानेविशेषणाविद्यातंत्रोविशिष्टइत्यविद्याकृतो विभागउच्यते। अविद्यातंत्राणांवा निर्व
नीयत्वमनादित्ववाविद्यासंबंधवन्नविरुद्धतेतो केवदर्पणावृतादिविशिष्ट्योरेकसुखाकाशयोर्मिया

भेदावभासोनस्वरूपे सोत्फपाधितंत्रताभेदस्योत्पत्तेरस्मादनाद्यविद्याप्रतिविवर्तनविभागस्यैवजीवस्य
 तदुपपन्नाहंकारादिविशेषणोपस्थूलप्रतिविवेचुनावस्तुत्वमिष्यते। भेदविपर्यासादीनामवस्तुत्वाभ्यपग
 मोपिनस्तुखिवेतनयोः कावित्तिः मुखविश्वरूपयोश्च विवात्मतां प्रमिमीमहेमिमीमहेमि म्यांशपर्युदासेन
 नवमिथ्यांशस्यबंधमौक्तोक्तिस्वरूपस्यैवपस्वरूपगतस्यापि सांकार्यपरिहारायैवोपाधिभेदोदर्शितः। तस्मा
 त्सिद्धांतापरिज्ञानविलासितोयं सर्वसंकरवादिनोविश्रमोऽवस्तुत्वाभ्यपगमाविति। अहंकारोपाधिनिमि
 त्तोजीवस्यविभागेनात्माभ्यासश्चदृष्टांतद्वयेनसिद्धस्तत्रकिंरज्जुसर्पादाहरणेनैवद्वानविहितेनोतिबोद्धिने
 तस्यप्रयोजनमाशंकांतरनिवृत्तिरित्याह॥ ननुतत्रविश्राम्यतेइतिनिरुपाधिकाभ्यासपरिनिष्पत्त्यापेक्षया
 सर्वेषामुपाधित्वंनविरुद्धते। अत्रसर्वसंकरवादीप्रतिविवस्पावस्तुत्वाभ्यपगमात्रजीवप्रतिविवमितिज्ञ
 त्यतितत्रमुखविश्वरूपयोःप्रतिविष्ट अहंकारोपाधिकः कर्तृत्वाद्यभ्यासइतिकथयितुमित्यर्थः॥
 ननु सर्वत्राधिष्ठानाध्यसमानप्रतिरिक्तोपाधिनिमित्तएवाभ्यासोननिरुपाधिकइतिबोद्धयतिननुत्तत्रा

पियदिनामेति पूर्वानुभवसंस्कारमात्रोपाधिमात्रमिहापि विद्यते स्वतंत्रपदार्थोपाधिरेव निराक्रियत
इति परिहरति वाढमिहापीति न पूर्वानुभवसंस्कार एव भ्रमहेतुर्न पूर्वधातिसंस्कार इति नियमो स्तीति
भावः। नत्वात्मनिसोपाधिकस्य निरुपाधिकस्य बाध्या सस्योदाहरणत्रयेणोव सिद्धत्वात् न च दाकाशो
दाहरणो न वेदांतविहितेन कृत्यमस्तीत्याशंक्यवोधांतरनिशकरणेनासंगत्वसिद्धिः प्रयोजनमित्याह तत्र
यद्यप्यनिर्व्वनीयतयोवति अरुणादिना स्फटिकादेर्गुणागुणित्वेन संभेदयोग्यस्याप्यनिर्व्वनीयतया च
रुणादेरसंभेदावभासः सिद्ध इत्यन्वयः कथं पुनर्न च दाकाशोदाहरणो नासंयोगत्वसिद्धिरिति तदाह। तत्र ही
ति नन्वदाहरणो रेवात्मनो विकारित्वेकत्वा संगत्वानां सिद्धत्वाच्चागमेन कृत्यमिति नेत्याह तेष सर्वमुदा
हरणज्ञातमिति प्रमाणं मंतरणोदाहरणमात्रादर्थसिद्धययोगात् प्रफदाहरणसंभवादिति भावः अस्य
त्यस्य विषयत्वादिति भाष्यं स मात्मन्यध्यासोपपत्त्यर्थं तत्रास्त्यस्य स्तत्रिमित्ता रूपा संश्वदशितो वि
षयशब्दार्थमिदानीमाह तद्वयं यपीति गोण्याहत्या विषयश्चाह प्रयोगे किं गुणसाम्यमिति तदाह। प्र

विच.
६१

मेयस्यवेति ननु सविकल्पाध्यासस्य सविकल्पकमेवाधिष्ठानं वक्तव्यं तथा दर्शनान्न निर्विकल्पविन्मा
त्रं तत्र कथमहंकाराध्यासेन सविकल्पके हंकाराध्यास इति बोद्धव्यं ननु व्यवहारायोग्यत्व इति निर्विकल्प
त्वं केपि सविकल्पाध्यासदर्शनादज्ञानाध्यासेन पूर्वाहंकाराध्यासेन वा सविकल्पके विद्वद्भासे संभवत्ये
वौ तत्राहंकाराध्यास इत्याह। नानादित्येनेति ॥ नन्वविकारि चैतन्येकतानस्य निष्कलंकस्य भावानंदस्य
संगस्यात्मनो न प्रमानृत्वमुपपद्यते प्रमाणा क्रियापरिणामाभावात् न य प्रमातृत्वं हीनस्य कार्यं च भो
क्तृत्वं संभवत इति प्रमातृ प्रमाणा प्रमेयकार्त्तकर्मकार्यभोक्तृ भोगभोक्तव्य संसर्गलक्षणस्य व्यव
हारस्यात्मन्यसंभवादहंकारस्यैतन्नतया तदाश्रयत्वाद्योगादुक्तिन्न व्यवहारमिदं जगदापद्यत इति
प्राप्तमथ स्वभावैतन्न्यप्रकाशेनैव विषयप्रकाशयत्तस्य विशेषाश्रयगतत्वाच्च सर्वप्रकाशयेदित्ययव
स्थोचतस्माद्विकारसमर्थत्वात्मेत्यत्रापरञ्चाह न नावश्वगतात्मवादिना मिदं बोध्यं संभवति। कथं यदि
नामिदं बोध्यं संभवति। कथं यदि तावदात्मविषयेन्द्रियमनश्चक्षुष्यसन्निकर्षादिनोत्पाद्यमानं विज्ञानं कि

६१

यावागुणोवायावदात्मसमावायुत्पद्येत निरवयवे प्रदेशाश्रयत्वा नुपपत्तेः तदायुगपत्सर्वमूर्तद्वयसं
योगलक्षणत्वात्सर्वगतत्वस्य स्वाश्रयात्मसंयुक्तवस्तुनः सर्वस्यावभासिविज्ञानं स्यात्प्रदीपादिषु।
क्रियाप्रकाशयुगायोः स्वाश्रयसंयुक्तेव स्वरूपं नुरुपप्रकाशाद्यतिशयहेतुत्वाददृष्टे नैकविदेव विषये
ज्ञानं नियम्यत इति वेत्त प्रदीपादिषु यावत्संयुक्तवस्तुवभासिष्वदृष्टेन वस्तु सामर्थ्यमतिक्रम्य नियमादश
ना सुखदुःखाद्यनिमित्तान्ताद्यप्येकस्याय सर्वविषयावभासने वा दृष्टे नियमानुपपत्तेर्जनकमेव ज्ञा
नं प्रकाशयन्ति न सर्वमिति वेत्त वस्तुनादिषु प्रकाशकत्वदर्शनात्। क्रियारूपेऽपि ज्ञाने समानमेतदिष्टा
दिव्यापाराणामनुद्दिष्टेऽपि विषये स्वाश्रयसंयोगे सत्यतिशयहेतुत्वदर्शनात्। क्रियारूपेऽपि ज्ञाने स
मानमेतदिष्टादिव्यापाराणामनुद्दिष्टेऽपि विषये स्वाश्रयसंयोगे सत्यतिशयहेतुत्वदर्शनात् निरवयव
त्वादात्मनो न सर्वसंयोग इति वेत्त किंविदपि प्रकाशे तत्क्रियागुणयोः स्वाश्रयमति लक्ष्यात्पत्रसंसर्गा
योगादसंश्लेषे वातिशयायोगादर्थशरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशे समवायेव ज्ञानं न यावदात्मसमवा

प्रतिलिखितः शीघ्रं ते हरा... ह्यरे... कर्मसंवे... शेष...
प्राप्ति... क्रिया... विषय...
वभासक... मित...
मंतः कर...
विशेष...
माका...
मकार...
तत्त...
महे...
गत...

विवरः

६३

योरुत्तमासायोगादिति तत्राह प्रधानक्रिया हितप्रमात्रवस्था विशेषावच्छिन्नापरोक्षेतेकस्यामि
ति एका मित्यर्थः परिणामस्योभयसंसर्गाद्यं जकाभेदेन चंगया विच्छेद इति भावः । ननु भयत्रवेतन्या
मित्यत्र विशेषात्तद्वटावच्छिन्नो नुभवः प्रमाता किंवा तः करणावच्छिन्न इति न विशेषस्यादिति नेत्या
ह ततश्चात्मनो तः करणावस्था विशेषोपाधि ज्ञानितो विशेष इति प्रमातेति वाक्यशेषः कर्तुं हि प्रमा
तृत्वा न कर्मणः तत्रांतः करणात्कार्यत्वात् तद्वच्छिन्न एव प्रमातेत्यर्थः । ननु वेतनस्यैकत्वे प्रमाते
व फलमिति विरुद्धमापन्नमिति तत्राह विषयानुभवशचितो विषयस्थापरोक्षेकरसंफलमित्यं
तः करणावच्छिन्नतया प्रमाता विषयावच्छिन्नतया फलमिति भावः ननु क्रियाफलयोरंतःकरणान्तर
समवायिनोपि तत्राश्रयत्वं दत्तं तः करणाविषयतया च भिन्नविषयत्वमिति क्रियाफलयोरेकाश्रय
त्वेकविषयत्वनियमविरोध इति नेत्याह तिक्रियैकविषयताफलस्येति विषय इत्याश्रयस्याप्यफल
त्तरा मंतः करणात्मनोरध्यासे नैकाश्रयत्वं वेतनस्यापि तद्वत्तद्वत्त्वादेकविषयत्वमिति ननु

६३

बुद्धिस्थमर्थं पुरुषश्चेतयत इति सांख्यसूत्रि रूढमात्मास्वेतन्योपरक्तं चेतयत इति तत्राहैवं वाहं
कर्तेति प्रथमं बुद्धिस्थमर्थं तदात्मतामापन्नः पञ्चाश्चेतयतीत्यर्थः । उक्तं तावत्सर्वगतस्यात्मनो विद्याद्युत्प
काशस्य परिच्छिन्नातः करणपरिणामो यावन्मिष्यत्कृपेक्षया विषयविशेषं प्रति प्रमात्तत्वं ननु केयं च
मिष्यत्किरावरणमिभव एव न स्वरूपातिशयः तनूक्तोपाधिः किप्रमाणाकः उक्तं कीदृशी भिरित्येतत्सर्वं
मन एवेति धीशब्दाद्यज्ञानपरिणामवन्मनो विज्ञानं बुद्धिरिति तदेव सुपाधिवशान्नियमेपियद्योदि
तं चैतन्यस्य सर्वविषयाविशेषितत्वात् सर्वमस्य युगपदवभासेतेति तत्परिहरति तत्र प्रमात्रः स्वयं ज्यो
तिष इति परिणामसंस्पृष्टकर्मोपाधिनियामात्रसंस्पृष्टे चैतन्यामिष्यत्किरिति नेकस्य प्रमात्रसर्ववि
षयावभास इति भावः ननु कर्मकारकेपि चैतन्यमभि व्यक्तं चेत्सर्वप्रमात्तसाधारणतया सर्वेषामव
भासतामिति नेत्याह । कर्मकारकमपीति एतत्प्रमात्तचैतन्याभिन्नतयेवाभि व्यक्तं तद्विषयचेतनं न च
मात्रं तस्वैतन्याभेदेनाभि व्यक्तमतो न सर्वेषामवभास्यत्वमित्यर्थः ॥ ॥ ननु स्वयंप्रकाशमानस्य

विव.
६४

प्रदीपादिवत्संसार्यशेषवस्तुप्रकाशित्विप्रान्निकथमहंकारोपाधिनियमा कल्पतेनवांतःकरण
परिणामसंसृष्टिविषयादन्यात्रैतन्न्यमुपरक्तमपिनप्रकाशयतीति युक्तं प्रकाशसंसर्गस्यैव प्रका
शमानतामिधानात्। विषयांतरेषु चैतन्न्यस्यासंसर्गित्थानोपरागइति चेत्। अतः करणोपितस्य सं
सर्गित्थानोपरागागइति तदुपाधिः नापिन किं विदपि प्रकाशे तस्यादेतदंतःकरणावच्छिन्नो जीवः प्र
तिबिंबस्थानीयः परिच्छिन्नस्तसंसृष्टमेव विषयं प्रकाशयेत्। ब्रह्मविवस्थानीयं सर्वगतत्वात्
वमवभासधिष्णति न च ब्रह्मणि सर्वदर्शित्वं सुखावदानत्वं जीवमनुगच्छति जीवगतं वा किं विज्ञातं मु
ख्यस्वामतादिवन्नब्रह्मवुगच्छतीति सर्वमुपपन्नमिति नेत आस्तथा सति विषयावच्छिन्नवैतन्न्यस्य ब्रह्म
वैतन्न्यतया हंकारावच्छिन्नजीवानुषंगमावात् सर्वज्ञत्वमिव विषयावभासोपि जीवस्वनस्यानुजी
वस्वनस्यानुजीवोपाधेरंतःकरणस्य विषयस्य वपरस्पर्शान्वयादुभयावच्छिन्नमपि वैतन्न्यमन्योन्यसं
सृष्टमिति युक्तो जीवस्वविषयावभासइति नेत युक्तं। तथा सति सर्वगतेन ब्रह्मणानिन्यसंसृष्टमंतः ६४

करणमितितदुपाधो जीववत्सत्वेन न्यायेन भेदाभिप्रेत्येव सर्वज्ञं जीवस्य तत्पवत्सत्वात् शोभाय म
तं सर्वगतमपि वेतन्यमविद्यावृत्तत्वात् स्वयमपि तावत्प्रकाशते न वत्स्यमप्रकाशमाश्चेतन्यप्रका
शः प्रदीपवत्प्रकाशप्रभवभासयितुं नमो गुणिमन्त्रिणादित्यवत्परिद्विष्टेन नाथज्ञानेन सर्वगतमपि
वेतन्यं निरोधीयते तत्रातः करणोपरागेणावरणमिभवात्तत्रैवामिप्यक्तं वेतन्यं किं विदेव प्रकाश
यतीति तदपि न युक्तं कार्यभूतेनातः करणेन स्वोपादानात् नानामिभवायोगात्तस्मान्न युक्तं किं विर
ज्ञानेहंकारोपाधिवर्जनमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ युक्तं वायमुपाधिः सर्वगतस्यापि जीवस्यासंगित
या सर्वसंयोगात्प्रकाशस्य वसंयुक्तवत्स्वभासित्वाद्ब्रह्म सर्वोपादानतया स्वान्नामित्रं जगदात्मा
तमिवावभासयति न जीवो नुपादानत्वात् कथं पुनः सर्वसुदेशा अवहिततया सर्वगतस्य विषयांतर
स्य संगितया संसृष्टस्यातः करणसंसर्गिता संभवेदुच्यते ॥ यथा गोत्वादयो जातिविशेषाः केसरादि
मद्यत्तपंतरप्रदेशसन्निहिताः पितृभावविशेषादश्वादिभक्तिसंगितयानेन नमिप्यक्ता अपिसार

विवा.
६५

आदिमपिडसंगितयाव्यज्जंतो यथावपदीपप्रभावाद्याकाशरसगंधादिप्रदेशव्यापिष्वपि स्वभाववि
शेषात्तातिनप्रकाशयंती रूपसंसर्गितयातदेव प्रकाशयत्येवं वैतन्यमपि स्वभावविशेषादतः करणो
संसृज्यते नान्यत्रोत्तियुक्तं यथावकेवलेन वद्विना न दह्यमानपितृणाद्ययः पिडसमारुहेन दह्यते न
थाहंकारसमारुहेनात्मना केवलेन न प्रकाशपात्रविषयाः प्रकाशपंत इति युक्तमहंकारोपाधि
वर्त्मन मथवा सोपाधिकत्वात् जीवः परिच्छिन्नो न सर्वमवभासयति । जीवावच्छेदनिमित्तांतःकरणपरि
णामसंसर्गकृताभिव्यक्तित्वाद्धिषयावच्छिन्ने वैतन्यस्य जीववैतन्यतावनविरुद्धते ब्रह्माकारपरि
णितांतःकरणसंसर्गाभावाच्च न नित्यवद्व्ययः प्रकाशप्रसंगः न वांतःकरणस्वरूपमात्रसंस
र्गिणोभिव्यक्तिरंगीकृतातद्गतधर्मादीनामपि प्रसंगात् । जीवाकारादहं हतिपरिणतांतःकरणेन वजीवो
ऽभिव्यज्यते न्युत्थं न्यथा सुषुप्ते रतः परिच्छिन्नत्वात् न सर्वाविषयावभासिताथवा ज्ञानाहतः स्वयमप्र
काशमानतया विषयानानवभासयन्तः करणोपरागादावरण निरोधानेन तत्रैवाभिव्यक्तः तसंसृष्टम

६५

वविषयमवभासयति। दृष्टं वदति चिकट आदिकार्यस्पर्शोऽयमृच्छादिकारण स्वभावतिरोक्षयकत्व
मिति सिद्धे वात्मनः प्रमादत्वादि व्यक्तेति विषयस्पर्शे तन्पविवर्तत्वात् नृदमिन्नमपि वेतनमहम
वभासे कुरूपमुक्तं तत्रापि सिद्धांतः प्रसंगो बोध्यति ननु नीलादिविषयोपिवेदितियत्किं विनाम्या
दपसिद्धं तस्य सर्वसिद्धांतसंकरः स्यादस्ति वात्र महार्थसिद्धांतभेदः क्षणिकादिज्ञानाद्भेदेनार्थ
क्रियासामर्थ्यसत्त्वशून्यविषयमाहुर्विज्ञानवादिनस्तत्त्वदर्शिनस्तद्वितीयाश्रवेदनादभेदेपि वि
षयस्य भेदेनाप्यर्थक्रियासामर्थ्यसत्त्वस्थायित्वं वा वाधितमस्तीति वदन्ति तत्र कथं सिद्धांतसंकर
रइति चेद्विदुः संवेदने क्वं दर्शयति मेवं परस्परव्यावृत्तावित्यस्वेककपताप्रत्यभिज्ञानाद्भेदोपि चरसं
वित्पदे संविदित्यवभासतइति तत्राह विच्छेदावभासेपीति। स्वरूपवत्प्रमितापरोपाधिविच्छेदेन न
बाध्यतइति भावः नन्वेकत्वेपि संविदो विषयादभेदः किं न स्यादिति तत्राह यादिस्यादित्यनुवृत्तस्य
वृत्तानां भेदे नुवृत्तत्वाकाशवृत्तादिवदित्यनुमानमुक्तमिदानीं प्रत्यक्षोपिविषयसंविदेदस्या

हा किं व ते रपीति नीलात्मकसंविदिति नीलमेवोच्यते युगपद्विषयविषयिसंविद्ययानम्फपग
 मात्पुत्रगवभासइत्यहं संवेदनमात्रमहंतीतं पस्यामीति कर्मतया भेदः प्रत्यक्षइत्यर्थोऽत्र विज्ञानवा
 दी चेष्टयति नेतद्वयोरपीति त्रयं भावः संविदो न्यवेनीलं न तत्र संवेदनेऽवभासेन भासते चेष्टवं किमि
 ति नावभासते विशेषसंबंधाभावात् नीलस्य संविदो जनकत्वा विशेषसंबंध इति चेन्नोदियस्यापि विषयता
 प्रसंगात्तस्मात्त्वाभाविका साक्षात्प्राप्ते संबंधादेव विज्ञाने नीलमवभासत इति सिद्धांती उभेदावभा
 सोपि प्रत्यक्षोत्तराकथ्यमपह्नयते इत्याह कथं पुनरहमिदं ज्ञानमीति विज्ञानवादी लुनेतत्त्वमेकसं
 वित्यति प्राप्ति किं तु संविद्यमेतत्क्रमवतीति परिहरति नायं तदवभास इति क्रमवर्ति चेत्येन संविकाले
 अन्यत्रावभासेनेदं त्रितयं युगपत्प्रत्यक्षमेवावभासते ततः प्रत्यक्षविरुद्धः क्रम इत्याह सिद्धांती कथं
 पुनस्तोषित्याह विज्ञानवादी तद्वा सना समवेत समनंतर प्रत्ययसमुत्थमित्यहमित्यहं कल्पनोपाय
 हं कदा विद्विज्ञाने भवत्यनंतरं वेदमिति विषयविकल्पितं विज्ञाने भवति ते एव विज्ञाने वा मना सज्जानी

यज्ञानस्य पूर्ववत् सजातीयज्ञानमेवावासनानान्यः संस्काररूपकं तत्र वासनाद्वयसमेता ज्ञानातीति
क्रियाविकल्पयात्कारणवित्तमानुरूपेणाहमिदं ज्ञानातीति विषयक्रियाहं कल्पता विकल्पितं व्याकारं
रूपकं किं ज्ञानमुत्पद्यत इत्याहमिदं नी किं पुनरेवमिति न हि केवलमहमिति चेदुमिति वेदमिति वा ज्ञाना
मीति वा प्रत्ययादृष्टाः किं उपपन्नमत एव प्रत्ययो ह मिति ज्ञानातीति कर्तृकर्मनुभवात्मको दृष्टस्तस्माद्यथा
तिभासमेवाहमिति विज्ञानाद्भिन्नमथ क्रियासमर्थनीलं वरुचनुमंतव्यमिति भावः सत्यं नानुभवमा
त्यसंवेदनादमिन्नं नीलं चेत् किं विज्ञाने नीलस्य प्रतिभासान्यथानुपपत्ता कथं स्यादिति चेद्विज्ञानं
विषययोः क्रियानिमित्तासाधारणपरस्परसंबन्धादसाधारणो विषयावभासः स्यात्तत्क्षणिकसाक्षात्
उक्तसंबन्धाभावे यदि स्वाभाविकामेदसंबन्धो न स्यात्तत्रैतन्नेनासृष्टस्य प्रतिभास एव न स्यात्तत्प्रा
भासानुपपत्तिरभेदसाधयतीति विज्ञानवादी वर्णयति तत्राविधुंसिनः क्रियासुपपत्तेरिति तत्र प्रत्यक्षेण
विज्ञानानां क्षणिकत्वमुच्यते। एकं वानुमानेन प्रत्यक्षेण तस्माद्वैवर्तमानावभासि ज्ञानं स्वात्मनोऽव

विवर.
६७

तमानात्र व्यावृत्तिमपि गमयति नीलज्ञानमिवानीलव्यावृत्तं नीलमतो वर्तमानं रूपमात्रं विज्ञानं प्रत्यक्षमिति। न तावत्प्रत्यक्षेण विज्ञानमेवावभास इत्याह यद्येवमहमिति संविद इति ननु सत्यपि मेवावभासे न सादृश्यात् तस्य ह्यवभासत इति शङ्कते इत्याह न सौ दृश्यादिति कोयमभिप्रायः यदित्तावत्संविदो न्ये मेवे ज्ञानांतरगम्यश्च सादृश्यदोषात् स्पष्टं नावभासत इत्यभिप्रायः तदा धर्मिप्रतियोगि संविदोः संविदेतरा विषयत्वात् तयोर्भेदग्रहः स्यात्। विषयत्वे वा धर्मिप्रतियोगिभेदसंवेदने कल्पितं तदभिन्नं वस्पादय संविद्वत् रूपमेव भेदः संवेदने मेव तद्ज्ञानं मिति तत्राह। संविदोऽपि वेदित्यपि वेदित्यपि वैक्यप्रतिभासे सादृश्यकालं न प्रमाणा विरुद्धं मित्रमोरेक्यभ्रमश्च सादृश्ये कल्पनायां प्रमाणां तदभावाच्च न सादृश्यसिद्धिरित्याह। अपि च तद्वत्प्रतिभास इति न चैक्यावभासस्य व्यामोहत्वात् न सादृश्यकल्पना प्रमाणा विरुद्धेक्यभ्रमश्च मित्रेषु सादृश्यमंतरेणानुपपन्न इत्यर्थी पतिमूलत्वे सादृश्यकल्पनात् सिद्धं सादृश्यमि न्याहा ह्येवादीत इत्युपपत्ती ते व्यामोहत्वादि तिलैव मेक्यभ्रम सादृश्यसिद्धोरित्येतरा अयादिति परिहरातीनेता

६७

रतराश्रयत्वादिति न न्येकप्रतिभासस्य प्रामाण्यमो हत्वा त सादृश्यकल्पना प्रामाण्यं न स्वतः सिद्धति किंच
सादृश्यस्य निर्धूलत्वप्रमाणविरुद्धत्वापेक्षया सादृश्यस्य निर्धूलत्वप्रमाणविरुद्धत्वमेकस्य प्रामाण्या
पेक्षयेति जल्पं तवापीतरेतराश्रयत्वमिति बोद्धव्यति स्यादेतदेवमो ह्यपीत्येकप्रतिभासोन सादृश्या
भावापेक्षः किंच स्वतएव प्रमाणमिति परिहरति नेतस्वारसिकमिति। ननु सादृश्यमपि स्वतएव सिद्धमि
त्याशंक्याह। ननु सादृश्यकल्पना स्वतः इति कृतस्तर्हि सादृश्यसिद्धिरित्यत आह। अप्रामाण्यप्रविके
त्येकप्रमो हि मित्रेषु सादृश्यं कल्पयतीति भावः। ननु केयप्रत्यक्षज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति वेत्ततस्यात्म
निसा संभवति कथं विज्ञानस्वभावस्य ह्यात्मनः। श्यापित्वे स्वयंप्रकाशस्य ज्ञानांतरागम्यत्वात्
दिनाशसंस्काराभावाच्च रूपस्य वा विनाशादविनाशिनः संस्काराभावाच्च स्वयंप्रकाशस्य दानीतन
स्वरूपव्यतिरिक्तप्रमाणकारणाभावाच्च न प्रमिज्ञानामयशामर्थवला संविदेकप्रतीयते प्रबोध्युभवसं
स्कारसहितादिदानीतनवपुषमिति कारणं ज्ञातमेकस्य कालद्वयसंबंधविषयप्रत्यक्ष

विवर०

६८

तपमिज्ञाकारणतावदात्मनिसंभवति न च स्वरूपज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञानस्य दीपप्रभाव इति मान्यकाशि
नः पूर्वापरपरमार्शात्मकत्वायोगात् सो ह्यमिति। च विषयाकारमप्यगमे स इत्यहमिति वाकारभेदेन वि
षयभेदात् तज्ज्ञानभेदासिद्धेस्तस्मात्तात्मनि प्रत्यभिज्ञेति। युक्त्या व्यामोहत्वसिद्धिरित्यत्रोच्यते तत्कर
णविशिष्टतावदात्मनि प्रत्यभिज्ञानं नृमः नानेकलंकात्मस्वरूपमात्रे तस्मिन् तावदवस्थायिनां शास्त्रेकग
म्यत्वात् संसारवस्थायामंतःकरणविशिष्टरूपानपाया तस्यैव प्रत्यभिज्ञायाः स्थायित्वाभिधानात् तत्र
वांतःकरणजन्या ह्यप्रत्ययाधीनत्वादिशिष्टात्माभिव्यक्तेः पूर्वकालविशिष्टात्माभिव्यक्तेः पूर्वकाल
विशिष्टात्मानुभवनिमित्ताहं इति संस्कारसहितमंतःकरणमेवेदीनीतनाभिव्यक्तिनिमित्तं सत्य
र्वापरकालविशिष्टात्माविषयं प्रत्यभिज्ञानमुत्पादयति ननु पूर्वापरमिज्ञयोरविषयतया भिव्यक्तस्या
त्मनः कथं प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमिति चेदोपायश्चासंवेदनस्य स्रु संविदितरूपस्यापि कालांतरे स
संस्कारजनितस्मृतिविषयतया मिहाप्यभिज्ञायामविषयस्यापि प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं न विरुध्यते। न ६८

त्वस्यैव प्रकाशस्य विषयतेनानुपपन्नानेवं देशकालांतराः करणविशिष्टतया विषयतोपपत्तेयथा धर्म
 साधामेकसमधिगम्यस्यापीदानीं फलदानायोन्मुखीभावादित्येव धर्मविशिष्टतया वर्तमानफ
 लोदयलिंगादिगम्यत्वं तद्वत्तत्रैकस्यैवात्मनः प्रत्यभिज्ञायां कथं कर्तृकर्मतया युगपद्विरुद्धरूपान्वय
 ननु सर्ववादिनां देहव्यतिरिक्तानुमानविषयतया कर्तृकर्मभावः संप्रतिपन्नस्तन्नानुमानादो विषय
 स्य कारकतया भावादाकारमोत्रतया विषयत्वात्तत्र कर्तृतेवात्मनो न कर्मता प्रत्यक्षेन उपनविषयस्यापि
 स्वविषयज्ञानजनकतया कर्मकारकात्वात् अत्रैवात्मनो युगपदेकस्या क्रियायां रूपद्वयापत्तिरि
 न्नपत्त्यतेऽतः करणविशिष्टतयात्मनो ज्ञानवृत्तत्वात् परकालविशिष्टतया च ज्ञेयत्वमित्यप्यादिभिरस
 दविराध इति सोऽहमिति वप्रत्यभिज्ञायाः स्वानुभवसिद्धत्वाद्यथा कथं विनिर्मितं कल्पयितव्यं। व्यवहा
 राविसंवादात्तत्रांतित्वायोगात्तत्र सोऽहमिभ्याकारभेदाद्यभेदेन ज्ञानभेदे युक्तः किं ज्ञानं तत्तत्तत्कामि
 न्याकारभेदनाथभेदाद्विज्ञानस्य तत्तत्तत्कामिभावप्रसंगात् अन्यविज्ञाने तत्तत्तत्कामिभावादिधर्मोपसंगो विक

त्यव्यवहारसमन्तसन्पत्तोस्तीतिवेत्तथास्थायित्वादिव्यवहारश्चकालादिधर्मोपाधित्वादिज्ञानेविकल्प
 व्यवहाराद्व्यविशेषः इत्यादिभेदः सति काले स्थायित्वादि विकल्पप्रत्ययाः सोहमिन्पाद्यनुभवासिद्धा
 व्यवहाराविसंवादितीर्थक्रियासमर्थोश्चदृश्यंते। नतथात्तणिकालादिव्यवहारा इति अत्र प्रभाकरात्म्यं
 तेनेवप्रत्यभिज्ञमयाविषयत्वेनायमात्मा सिध्यति किंत्वा अमत्वेनेति तदयुक्तं पूर्वापरकालविशिष्टस्य
 त्वाणमात्रप्रतिपत्तिमिज्ञानाश्रयत्वायोगात्तदाश्रयतया स्थायिसिद्धभावात्तनुपूर्वकालं संवेदनमि
 दानीमनुस्मर्यमाणं स्थाश्रयंतदानीतनमात्मानं साधयति स्मृतिः स्थाश्रयतयेदानीतनात्मानं सा
 धयतीति कालद्वयविशिष्टासिद्धिरिति नेतस्मरं स्मृतिपूर्वांनुभावेहितत्तत्कालमात्मानं साधय
 तोऽभिज्ञाप्रत्यक्षद्वयवदिकल्पमात्रद्वयसंबंधः केन सिध्यतीति वक्तव्यं पूर्वापरसंवित्त्वद्वयमेव साव
 यतीति व्यवहारादिधर्मिज्ञानद्वयव्यतिरेकेण प्रत्यक्षमिज्ञोपादानात् किं कृतावच्छेदमेव संविद्यंसा
 धयत्येकैककालद्वयवदान्माश्रयत्वाभावात्तनुसंभूत्यपूर्वापरसंविद्ययंतदंतमात्मानं साध

६५

यन्योन्यस्यान्योन्यसंविद्धिशिष्टात्मविषयत्वाभावादयसंविद्धयमेपूर्वापरसंविद्ध्याश्रयास्मैकत्व
 विषयसंविदंतस्सुमादयतिसिद्धंतर्हिप्रत्यभिज्ञानमात्मविषयकिंवातुभूतंमयेन्याश्रयविशिष्टपूर्वसं
 विष्टपूर्वसंविदनुस्मृतेः स्वातुभवसिद्धत्वात्प्रत्यभागातयेवेदानीं पूर्वानुभूतात्मसिद्धिः न पूर्वसंवेदना
 श्रयतयातस्याविद्यमानस्वेदानीमसाधकत्वात्स्वयंप्रकाशमानं हि संवेदनमाश्रयंसाधयतिनस्मृतिवि
 षयतयापरप्रकाशमन्यथाधर्मादीनामपिपरतः सिद्धानास्वः श्रयात्मसाधकत्वसंगतस्मात्सिद्धमा
 त्मनिप्रत्यभिज्ञानमिति॥ ॥ स्यात्तदनुमानात्कृणिकत्वमिति वटादौसाधयन्पथातेत्यदशनादिति वट
 सन्धानादिरित्युच्यते। तान्यपि स्वसत्तात्तणादुत्तरणे विनाशव्याप्तानि वटसत्त्वादेत्यस्य तणावच्छिन्नवटसत्त्व
 वदित्यनुमाने ततश्च सतो नंतरे विनाशत्वात्तृणिकत्वसिद्धिरिति तृणिके स्वेक्यं सादृशा निबन्धनमि
 तितत्रपत्यनुमानमाह दोसत्तादर्शनादिवादिरिति वटसत्तावच्छेदकाः तृणावच्छेदके। ये अंतर्हि ति किं
 शावच्छेदकत्वेनानाभिमतः तृणास्त्वांसहणाः सर्ववटसत्ताव्याप्ता इति साधयते कालत्वात्सत्तावच्छेद

विवरः ककालवदिति प्रत्यक्षमानमभावाद्युभवविरुद्धमन्ते सत्त्वाद्युमानमिति बोध्यति तस्यानुभव इति तर्ह्य
 १० तत्प्रज्ञात्पूर्वज्ञावच्छिन्नवदसत्त्वात्तानामनन्तरं तस्यानुमानमपि प्रत्यभिज्ञाविरुद्धमिति परिहरती
 हापि इति। तस्यानुभवो भिन्नानुमानं बाधनेन प्रत्याभिज्ञाऽनुमानानुद्वेलेति नेत्याह। नद्युभयोरिति। सर्वभा
 वाः। ज्ञातृकाः अर्थक्रियाकारित्वात् यदज्ञातं तदर्थक्रियाकारियथा शशविषाणमित्यनुमानात्
 रं दर्शयितुं स्थापितोर्थक्रियानुपपत्तिमाहायमन्यतयो सो स्थिरत्वाभिमत इत्यादिना ननु स्थिरस्यैव नि
 मित्तसंयोगादन्यथा भूतस्य क्रिया पूर्वकं कार्यं युत्पादयतुं सामर्थ्यं न ज्ञातृकस्येति। सिद्धं। तीव्रोद
 यति। कथमयोग इति इत्थमयोग इत्यादि परिहारः। क्रमेणोत्पन्ने कानि कार्याणि सातत्येन क्रूर्य
 दित्यर्थः। एकं वानेकं वा कार्यं सत्तत्त्वोपरमत इत्याह। योगपद्येनेति क्रमपहं हूषयति। न तावदि
 त्यनेककार्याणिकतुं समर्थं श्वेतुष्फलकारणस्य भावादेकस्यानेककार्यदर्शनाच्च मत्तदेव क्रूर्य
 दिति भावः। द्वितीयं पहं हूषयति। नापि योगपद्येनेत्यर्थः। क्रियाकारित्वज्ञात्वात् सत्त्वस्येति भावः।

अतः सत्कर्तुः कालान्तरे पुनः कट्वनिमित्ताभावादकर्तृत्वे वा सत्त्वा अन्वदेव सत्त्वमित्फपसंह
रत्पतोर्थक्रियाकारित्वादेवे सिद्धं ती उस्थायिनः सत्तदेव कार्यं कृत्वा कृष्णं शून्यं स्पापिना संत्वप्राप्तिः
त्वस्यार्थक्रियाकारित्वलक्षणात्वाभावादित्फपथादयत्पथकेथमित्यदिनातत्राह। स्वविषयज्ञा
नजननमिति। युक्तं बाह्यार्थानामेतादृशं विषयसत्त्वं विज्ञानं उच्यते विषयविज्ञानस्य विषयतया पु
रुषान्तरज्ञानं जनकमित्यर्थक्रियालाभः संविदामिति। न न्येकसंतानज्ञानानामन्योन्यविषयविष
यिजाः भावोपि पुरुषान्तरज्ञानस्य विषयतया पुरुषान्तरज्ञानं जनकमित्यर्थक्रियालाभः संवि
दामिति नेत्याह। न संतानान्तरेपीति पुरुषान्तनज्ञानं प्रति पुरुषान्तरज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वादनुमेयत्वा
दनुमेयत्वादिति भावोऽनुमानज्ञानविषयतया तर्हि संतानान्तरज्ञानस्य संतानान्तरज्ञानं जनक
मिति नेत्याह। अनुमानेपीति। प्रत्यक्षमेवार्थजन्यं नानुमानादीति तेपि मतमित्यर्थः ननु सर्वं संवे
दनं ज्ञातं सर्वज्ञज्ञानस्य विषयतया जनकं भवति तस्य सर्वविषयप्रत्यक्षत्वादित्याह। न सा

र्वज्ञोपीति। साक्षादिति सद्विज्ञानोपलक्षवेरवधानेन सर्वज्ञज्ञानोपरक्ततया तदभेदेनेत्यर्थः। तत्र
 हेतुः। संसारविदेकरूपत्वप्रसंगादिति। संविद्विषययोरभेदोपगमात्संसारिकज्ञानैः सोपलक्षैः स
 र्वज्ञज्ञानं हृषितं स्यादिति भावः। ननु सर्वोपलक्षोपरक्रमपितत्वज्ञानेन बाधितत्वात्तदोषभावहति।
 ननावत्तदेव ज्ञानं सोपलक्षवत्वाधेनेषां विबाधयोरैकस्मिन्क्षणाऽनुपपत्तेर्ज्ञानांतरस्य न पूर्वज्ञा
 नोपलक्षोविषयः येन तदनुवादेन बाधः स्यात्। विषयत्वेव बाधज्ञानेऽप्युपलक्षानामभेदः स्यात्तर्हि वि
 नैवोपलक्षैः सर्वज्ञज्ञाने विज्ञानान्तरं प्रसृतं इति चेत्तदाह। तद्रूपत्वइति सर्वस्य लोकोपलक्षान
 वभासनादुपदेशयोगइति भावः। यन्न स्वविषयज्ञानजननमर्थक्रियाकिञ्च सज्जानीयत्वात्तरे
 त्पादइति चोदयन्पथेत्परमाहवरमक्षणास्मात्सत्त्वज्ञात्वप्रसंगात्पयमर्थीहमिति संज्ञानपति
 तानि विज्ञानानि स्थामित्वानुसंधानकल्पनाभ्यां रागादिवोषेर्विषयेष्वोपलक्षतानि पूर्वपूर्वसज्जा
 तीयविज्ञानलक्षणासंस्कारेभ्य उक्तरेत्तरा एफत्पद्यते तत्र सर्वमिदं क्षणिकमिति भावनयानादित्व

कल्पनानिवर्तते खलु ह्यभावावनया इव गुणकर्मशब्दविशेषणाविशेष्यकल्पनाविनष्टमिति।
 खः सिति भावनया रागादिदोषप्रवृत्तिषु खडुः खो पलवाः तीयन्ते खलु ननु एभावनयश्च न्यमिति। भा
 वनया इवैष योपलवविगमस्ततश्च भावनाभेदे श्रुतुर्भिश्च तद्विधिसंसारविरोधिमिश्च तद्विधोप
 लवे क्रमेण मंदीतमेते भावनाप्रकर्षपर्यन्ताश्मनतश्च उत्पत्त्यात् सर्वोपलवविरहिविज्ञानमुत्पद्य
 ते तस्मात्संसारसंतानस्यात्यत्वाच्चरममिति तस्य कार्योत्तराभावादसत्त्वप्रसंगात् क्रमेण सर्वमसद्वत्
 र्वस्यादिति। ननु वरुणोऽपि स्वसंतानज्ञानाविषयतया जनयतीति नेत्याह। नवसर्वज्ञज्ञानजनन
 नेति। तुल्यस्वभावयोः कार्यकारणभावएवैकसंतानतानामवरमज्ञानसर्वज्ञज्ञानयोर्विशुद्धत
 या तुल्यस्वभावयोः कार्यकारणभावादविद्धिन्नसंतानइति भावो माह संतानविच्छेदइति नेत्याह। पु
 त्तयभावप्रसंगादिति। संतानविच्छेदो हि मुक्तिरभिप्रेतेति भावोऽथ सर्वज्ञसंतानस्य तुल्यस्वभा
 वतया जनकत्वात्तसंतानैकमेव मुक्तिरिति तर्हि विषयतया जनकत्वमेव नास्तीत्याह। नवसंवि

संविदो विषय इति प्रत्यक्षत्वं विषयशब्देनोच्यते परुषांतर संवेदन स्यात्तु मेयत्वादथवा प्रत्यक्षत्वे सं
 वेदन स्पष्टेहान्नरसंबंध एवानुमीयत इति सर्वप्रमाणा विषया संविदित्यथवा संविदात्मना भेदाभा
 वादित्ययमर्थः। संविदसंविदंतरा न संविदाकारेण भिद्यते। प्रतियोगिनो संवित्त्वप्रसंगादेक। संवि
 द्स्यादसंविदाकारेण भेदेऽपि संविदे केव स्यादिति न संविदा विषयिभाव इति। किं वेद्यर्थक्रियाम
 कारणसत्त्वे हेतुः प्रतीतिनिमित्तं वेति विकल्पहेतुत्वे दृष्टाणामाह स्वकारण निष्पन्नत्वादित्यर्थः।
 नवतिष्ठन्नमप्यर्थक्रियात्। सर्वमसदिति शक्यं वक्तुं शशविघाण उल्लेखेनाकारणत्वप्रसंगात्।
 तीतिपक्षेन वस्था दृष्टाणामाह। नवतत्र तस्याप्यप्यन्यत इति। ननु कार्यमर्थक्रियायानामज्ञाना
 निचक्षुर्वेवा सुतरोत्तराणि कार्याणि निश्चयं सिद्धातीति न प्रतीत्यनवस्थेति बोधयति। ननु स्वज्ञा
 नार्थक्रियाया इति तर्हि कार्यकारणभूता ज्ञानकार्यना ज्ञानानां स्वयं स्वनेवावभाष्यत इति स
 पार्थक्रियेति नेत्या। न हि स्वरूपमेवेति। शक्यं स्पष्टं हकारि कारणापेक्षमपलपन्यथकारि
 तस्मान्नाथोक्त्या कारिलक्षणं सत्त्वं किञ्च स्वभाविक

मिति सत्तत्कार्यं कृत्वा तस्मिन् भूतस्यापि स्थायिनः सत्त्वं न विरुध्यत इति इदानीं क्रमेणापि कार्यं कृत्वा स
त्त्वं न विरुध्यत इत्याह। यत्पुनः क्रमेणेति शक्तस्यापि सहकारि संनिधानविशेषक्रमोपेत्या कार्यं क
मो युज्यत इत्याह। स्थायिनेपीति। शक्तस्य सहकारिका रणा येन मलपन्यथ कारणस्येति। निगू
मि संधिकत्तरमादाकारस्य अपि नतरमिति माहृत्तहि शक्तस्याशक्तस्य सहकार्यं पेतेनितत्राह
सहकारिविच्छं स्यादिति। शक्तस्यैव सहकार्यं करत्वा नु भवविरोध इति भावोऽशक्ता एव पदार्थाः सा
मग्री लक्षणकारणो न्यत्रोपरस्परमपेक्षं त इति नाननु भवविरोध इत्याशंकते प्रकाराकारणोत्प
न्नय इति। कार्यं प्रत्यशक्ता अपि पदार्थाः सामग्री कारणं प्रतिशक्तावानवेति विवकल्पयन्यथ तत्कार
णस्येति उभयत्र हृषणवेदिमाद्यष्टनापेक्षे तत्कार्यं ननु शक्ता शक्तयोपरपेक्षा भावे कथं सहका
र्यं नु भवः कथ्यते ननु कार्यस्याप्यसत्त्वा विशेषा सर्वस्मात्तन्म किं न स्यात्कारणं स्यात् विशेष संवे
धीहीनस्य सर्वस्य तन्मनकता किं न स्यादित्यवस्थायां कथं कार्यकारणभावमात्रं त्वया व्यवस्था

विव

७३

प्यतेऽथान्वयतिरेकसामर्थ्यात्कार्यकारणनियमइति सहकारिणोपितथेत्याह। तस्माद्यथेवहे
नोरिति। कतर्हि सहकार्युपयोगइति तत्र मतांतरमुपन्यस्य पूर्ववादिनं हृष्यति यस्तु मन्यते। स
हकारणनियमइति सहकारिणोर्षपेक्षेने सत्त्वात्तन्निमित्तेशोषोत्पत्तौ शक्तौ वा न शक्तौ चेति वि
कल्पादेव त्वेह प्रणामाह। विशेषात्तत्रावि सहकारिसहस्रसंविनिधानेपिकिवि कुर्वदृष्टमित्य
र्थः। हेतुत्वे हृष्यणमाहायहेतुरिति। तत्र प्रथमविशेषस्य विशेषांतरापेक्षायामनवस्थाप्रसंगादोष
परिहारायैकविदेव सहकारिभिः कारणे विशेषोत्पत्तेरकार्यजननायैकविकारणे विशेषज
न्मानापक्षमेव सहकारिभिः कार्यजन्यतइत्यप्यवस्था। स्वयमेव दर्शयति। अथ मतं न सर्वकार्य
मिति तावन्पेवाभवदुक्तताविशेषस्यैवेत्यर्थः। तर्हि शक्तिमताकारणेन स्वात्मन्युपकुर्वन्न
पिसहकार्यापक्षतइतित्वयेव स्वपक्षो निवस्तइति परित्यहरत्यनुपकुर्वन्नापितदीति आह साक्षा
त्कृणिकवादीनानुपकुर्वन्निति सर्वस्य सहकारित्वप्रसंगादित्यर्थः। कतर्घुपकारइति तदाह स्व
ति। न ह्यशक्तं ७

७३

रूपेण नोपकरोतीति कार्ये हि सहकारिणा ज्ञायमानसु पक्रियत इत्यर्थः। तर्हि त्रुणिकस्येवति
न्यस्यापि कार्योपकाराय सहकार्यपेक्षानविरुध्यत इति परिहरति॥ नित्योपितर्ह्यनाध्यातिशय
इति। तदेव प्रपंचयति। यथैव त्रुणिको भाव इति। सामग्री साध्यत्वादिति वङ्गकारकव्यापारसाध्यत्वादि
त्यर्थः। पुनश्चोपकार्ये कार्यमेवोपकास्त्वं सहकारिणामपेक्षतेनानुपकार्यकारणमित्याशंकते। अथ
मतं त्रुणिकोपि नैवापेक्षत इति यदप्यमन्त्रिको भवति तदपेक्षत इति संबंधः नित्योपितर्हि कारणकार्यमपि
सहकारिणामपेक्षक्रमणा भविष्यतीति नेत्याह। नित्यस्य पुनर्जनकास्येति सहकारिणा कारणस्य स्वस
र्वदाभावात् सर्वदा कार्यजननादित्यर्थः। ननु सहकारिणामपि सन्निधानमपेक्षत इति नेत्याह। कोहेउ
रितिकारणसहकारिणोऽपि संबंधः कार्यश्चेत्सोपिकारणसहकारिभ्यां सदा भवतीति कार्यजनमप्रदा
भवेदित्यर्थः। ननु त्रुणिकादपि सहकारि संबंधपेक्षा किमिति सदा कार्यं न ज्ञायते विशेषवति सत्ताज्ञ
णेका रिभ्यां सदा भवतीति कार्यजनमप्रदा भवेदित्यर्थः। ननु त्रुणिकादपि सदा कार्यजनमाभावात् पूर्वात्

तयोर्विशेषाभावादिति।

विवर
७४

रकार्यज्जन्मप्रदामवेदिन्यर्थात्तवाहत्तणिकसुयोजनकइतिइदमयुक्तं सर्वतइत्ययमर्थः नता
वदसिखलक्षणास्वेधूमखलक्षणांप्रतिकारणात्वमवगच्छंशकं तस्मात्त्रापवर्गिणोरन्वयव्यतिरेक
बुद्धिद्वयकालावस्थानायोगाकित्वसिधूमसंतानयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामग्निखलक्षणातिधूमखलक्ष
णानांकारणानीति सामान्योपाधौ प्रमातव्यं। तत्राग्निखलक्षणां विशेषाभावादेगारंगतादप्यग्निख
लक्षणाद्भूमज्जन्मकिनस्मात्काष्ठखलक्षणाभावादिति वेन्नतस्यापि स्वसंताने विद्यमानत्वादग्निकाष्ठख
लक्षणासंसर्गापत्ताविद्यतइति। वेन्नः संतानद्वयनित्यत्वेन निमित्तसंनिधानास्यापि सदस्यसंगात्त्राप्यन्या
पेक्षोतिवेदिहापिनित्येपिसहकारिसंनिधानस्य कदाचिद्वा नित्यवन्कार्यजननप्रसंगेन युक्तोवर्त
तइति ननु सहकारिसंनिधानादेव कार्योदयनियमोपि धूमकाष्ठसंतानयोर्नापकायोपकारकसंबंध
इत्याह। किमत्रायुक्तमिति परिहरति नियमइति सहकारिणां कार्यणान्वयव्यतिरेकनियमपि
नोपकार्योपकारकसंबंधइत्यत्रिर्विरुद्धेत्यर्थः। नन्वयव्यतिरेकनियमयोस्योपकारोपकार

७४

कसंवासाः कदृष्टेतिदृष्टाकार्यकारणयोरित्याह तथ्याहियः कश्चिदिदिकायपि कारकसंवंधा
 भावेजलधूमयोरिवान्वयव्यतिरेकनियमानुपपत्तेरितिभावः ननुयथोरैवाग्निधूमस्वलक्षणयोः का
 र्यकारणभावोदष्टः तत्रैवान्वयव्यतिरेकनियमो नाग्निधूमसंतानयोर्येनविशेषाश्रयवद्विषयलक्ष
 णेषुधूमस्वलक्षणकारणेषुकाष्ठसंयोगासंयोगाभ्यां धूमभावाभावदर्शनेन सहकारिकारणेषु
 न्वयव्यतिकरेकनियमापेक्षालक्षणोपकारसंवंधस्यातस्मान्नकार्यकारणस्वलक्षणादन्यत्रसामा
 न्योपाधौ कार्यकारणयोग्यताप्राप्तिरिति तत्रादेवं हि कार्यकारणभावसिद्धिरित्यादिसामान्योपाधौ
 हिव्यवहरोदष्टेतिभावः अस्तु सामान्योपाधौ ननु जनकयोग्यतानियमः ततः किमिति तत्राह
 तत्रयदिनक्षणिकं कारणमिति तदेव साधयति तथापि हेतुपरंपरे प्रतिबंधादिकारणस्य स्वयंशक्त
 त्वादित्यर्थः । नापि कार्यं सहकारिणामपेक्षत इति कारणदेव जननादित्यर्थः । ननु वद्विषयलक्षणा
 धूमजननिकाष्ठसंसर्गस्यापि संनिधानात्तदपि सहकारिकल्प्यत इति तत्रागपि हि कृशानुलक्षण

विवर-
७५

स्पष्टमज्ञानयोग्यस्पर्काद्यसंसर्गाभावात्तदहेतुबलत्वात्तदस्यतिरेकस्पर्दर्शनमन्तरेणान्वयमात्रा-
 त्तसहकारित्वसिद्धिरित्याह। काकतालीयमुच्यते इति तर्हि माभूत्सहकार्यपक्षेति कारणमपि
 माभूदित्याह। तथा च कार्यकारणव्यवहारइति तस्मात्कैणिकनित्ययोः सहकारिसंनिधानक्रम-
 स्वाविशेषात्कारणत्वमविशिष्टमिन्फसंसंहरति। तस्मात्कैणिकस्यापीत्ययमर्थः यथैकस्मादसिद्धि-
 चलत्वात्तदामानदेशेवङ्किरुपरिष्ठत्वात्तस्मात्पुरुषे विज्ञानमिति सहकारिभेदाद्देशभेदे-
 नैकस्मादनेस्मकातिकार्याण्यन्पद्यन्ते तथैकस्मात्कारणात्कालभेदेन सहकारिभेदात्कार्यभेदे-
 ः तस्मात्तत्पि विषयाभेदे हं संवेदनस्य यथा प्रतिभा समक्षीयात् संवेदनाद्भेदेनाप्यर्थक्रियासम-
 र्थतया दस्यपित्वमस्तीति महदेतद्वि सिद्धं न वै लक्षणमस्तीत्यप्यसंहरति। तदेवमहं कर्तुं सदे-
 करूपावगमादित्येव किं विज्ञाम्येन वसिद्धांतसंकार्ये मंत्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यपानम्फ-
 पगमाददेवतास्वर्गेश्वरमोक्षानम्फपगमात्। त्वणिकप्रमाणसंबंधस्य त्वणिकस्यैव सत्त्वाम्फपग-

माल्लोकायतबौद्धाणद्वयपरिणतः प्राभाकरोभेदाभेदाभ्युपगमात्संज्ञाद्यप्राभाणपावलोकायतकृप
णकाशद्वयपरिणतोवार्तिककारेयस्तुकाश्चिह्नपपाकपादावननशिरोविवस्तत्त्वदर्शनतत्त्विष्टपर
सपक्षेपतीव्रवायुविहितविवेकविज्ञानलवः स्वपरपक्षगुणदोषविभागाहरीकृतविज्ञानोभेदाभेदाभ्या
वांधमोक्षादिसंकरमिव ऊर्वन्हुर्जनरमणीयावाचं ऊर्त्तुपतिसुगतविज्ञानवादसमानोयंवेदान्तवादश्चि
समं प्रदायश्रवणपरिचयशून्यतयादर्शनविदेकमनवबुद्धमानोनापवाभ्यः। किञ्च शोवनीय इत्युपपन्न
योविद्वाद्भिन्नवविज्ञानेपपंवस्यकल्पितत्वंवतस्यवउत्पं। सत्पंविज्ञानेप्रतिभाष्यमानत्वंवतवतस्यव
उत्पमिति। विज्ञानवादसूचवीयंदर्शनंकिनस्यासत्पिप्रतिभासत्वेपिनुमिष्याविभागोस्तीतिवेदिहा
पिसत्पिपिमिष्यात्वेऽर्थक्रियासमर्थसत्त्वासत्त्वविभागोऽप्येवकल्पितत्वेनेवविभागसिद्धिरितिचेत्प्रतिभा
सत्त्वेपिनसत्पिमिष्याविभागसिद्धिरितिचेत्तदेवविभागदर्शनंसमंकिनस्याद्वैतादिमिष्यात्वं
मास्तिमितिचेत्तत्राप्रतिभास्यसत्त्वस्याप्यसिद्धवाशुक्तिरुज्जतवटयोरर्थक्रियाभावाभावसत्त्वास्त्वपि
व

भागदर्शनाद्वदृश्यतेव सायाधीति द्विषादिकारणां श्रूयतेव देवासुरसंभामादिषु मायाविनिर्मितशस्त्र
 भेदानां दाहच्छेदभेदादिहेतुत्वमित्यलमिति प्रसंगेन ननु विषयस्यापि वेतन्यमंजकतयाऽपरोक्षत्वेऽ
 नुमानादिष्वपि तथा स्यान्न तथा दृश्यत इति बोध्यति। ननु नानुमेयादिष्विव नंतः करणपरिणाम
 संगततया गपत्वापत्या विषयस्वेतन्यप्रतिमंजकत्वेन तदनुमेयादिष्ववर्तमाने संभवात्तेषु वर्त
 मानधर्मद्वयो गान्नापरोक्षतो निपरिहरति। नानुमेयादिष्वपरोक्षत्वात् त्वमित्यव्याप्तत्वादिनिकारक
 त्वमंजकत्वधर्मद्वयानुपपत्तेरित्यर्थो न हि विनष्टे घटेऽग्निसंयोगाल्लौहित्यमुत्पद्यते। नन्वतीताना
 गताकारेण हृष्ट्यादवर्तमानन्वमपि दृश्यते। नष्टेष्वयुगपदतीतन्ववर्तमानत्वायोगादतीतताधर्म
 स्यापि वर्तमानकालो वटादिखिन्नान्वयितया वच्छेदकः। किञ्च प्रतियोगितयेति घटादिवन्वर्तमान
 लौहित्यगमनाश्रयात्वादर्शनादतो नानुमेयादिषु कारकमंजकत्वयुक्ते प्रत्यक्षे पुनरिदियसंयो
 गस्य गुणस्य गुणि व्यापारमंतरणा व्यापाराद्यक्तो विषयस्य सामर्थ्यं तर्भावति। कथं तर्हि विषयमापा

राभावेनुमेयादिषु विषयाकारताविज्ञानस्येति तदाह जिगादी न भवेति। न च तीते वर्तमान विषय
त्वत्तन्मवत्कारकात्त्वमपि स्यादिति नेत्याह। प्रमेयस्येति। विषयत्वं नामानुमेयेषु प्रमादृष्टिः सात्वा
भावस्तद्धर्मो न भवति विज्ञानाकारतापिन विषयव्यापारः किञ्च विज्ञानस्येति। नातीतेर्थक्रियाकारि
त्वं जानातेष्वानुमेयादिषु फलापेक्षया सकर्मत्वं न कर्मकारकापेक्षयेति सकर्मकारकात्वेन प्रपन्न
वदपरे ज्ञतापि स्यादिति। **अथ** सुपवर्णदानी मस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति भाष्यं योजयति। तदेव मह
कारं यं धिरिति। ननु शरीरहेतु इत्यादि बहुविधोपाधिसंस्पृष्टमात्मानं वर्णयति कतिस्तत्र कथं
हंकारस्योपाधितेति। वोदिते हंकारतश्चंकारे परकाज्ञानोपाधिकस्यैवात्मनो वस्थ्या त्रयोपि वा ह्यव
हुविधोपाध्यांतरनिमित्तो यं व्यपदेश इत्याह। स पुनरेवं भूतो जायस्व प्रयोरिति। गतागतमावरन्नित्य
नेकोपाध्परागउच्यते। स विकल्पकैषिष्ठाने स विकल्पाध्यास इति वदतोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति परिह
रुक्तोऽदानीं विनिर्विकल्पकोपि स विकल्पकाध्यासः संभवतीत्याह। किं न केवलमिति ननु निष्पानु

विवरः

७७

मेयश्चात्मा कथमपरे ततया सिद्ध इति नेत्याह। न ह्यात्मना प्रसिद्ध इति स्वपरयोर्मध्ये हं विदितमिति क
र्तृकमसंबंधावगमशून्यत्वाविशेषादनुभवनिमित्तज्ञानाश्रयत्वमनंतरस्य विशेष इति चेन्नात्मपदाया
नुभवाभावे संबंधावगमायोगादनुभवसंबंधाभावाविशेषेवात्यतश्च यज्ञानानुमानायोगादिति भा
वोऽस्तु तर्हि विषयानुभावाश्रयतया सिद्धिरिति नेत्याह। नवस्वेद्यज्ञाने नैवेति ननु संविस्वोपाधिसा
धयति न कर्मकारकमिति न तावदाश्रयत्वमुपाधिविषयेभावादाश्रयविषयत्वमुपाधित्वेति चेत्किं विषय
त्वं नाम संवित्पुत्रकव्यवहारयोग्यत्वमिति चेदात्मापि तर्हि विषयः स्यादाश्रयव्यतिरिक्तत्वे सति संवि
द्यावर्तकत्वमिति चेन्ननुपपि प्रसंगो न वाश्रयव्यतिरिक्तत्वे सति संवित्पुत्रकव्यवहारयोग्यो विषयः सं
वित्तदाश्रयसंबंधस्यापि विषयत्वप्रसंगान्नवसंबंधो नास्ति न प्रकाशानेवेति शक्यं कृतस्मा संयुक्ता
दिवस्त्वेवावभास्यत इत्यस्तु ते ह्यात्मविषयज्ञानांतरादिति नेत्याह। नवज्ञानांतरातीति कृतस्तद्वशा
नांतरं विषयाद्यनुभवसमकालं भिन्नकालं वा भिन्नकालत्वदूषणमाह। भिन्नकालत्व इत्येककालमिति

७७

वेत्तब्राह्मणस्येककालमिति। निरवयवस्य युगपदेकदेशे वा मित्रविदेशे वा परिणामद्वयायोगादियर्थः
एकस्य युगपत्तामस्येनपरिस्पन्दद्वयमनुपपन्नपरिणामस्तु संभवतीत्याह। ह्यमाभूदिति। परिणामद्व
यमपि काश्चिन्नयुगपत्तसंभवतीत्याह। मेवमिति। योवनस्थविरयोः कश्चिन्नशरीरवृत्तिर्वादिति
नवभागेन परिणामो निरवयवत्वादिति भावस्तस्मादिति। परिशेषाच्च यं यकाशतयापरोक्षत्वोपसं
हारेण स्पष्टमानेनैकैर्द्वयग्राह्यत्वमधिष्ठानस्य वक्तव्यं नापरोक्षतामात्रेण कल्पमितीति शङ्क्या काश
दृष्टांत इति भाष्यतात्पर्यमाह। ननु न कविदिति अत्र शब्दस्य बाह्यैर्कैर्द्वयग्राह्यत्वात्तद्वत्त्वं न इव न
तिरेकेणोपपत्तिर्भवति। विशेषगुणास्तेवक्तव्ये स्पृशद्दिगुणवत्तुष्टयसद्वृत्तित्वभावाद्वाह्यैर्द्वयग्रा
ह्यत्वादिकालमनसां विशेषगुणान्मत्वाद्भूतवत्तुष्टयात्मदिगादिव्यतिरिक्तद्वयस्यैव विशेष
गुणाः शब्दस्तद्गुणाश्चाकाश इति वैशेषिकादयो नुमिमते वैद्वल्लोकायतास्तन्नुपलब्धिलिङ्गान्मत्त
द्व्याभावमाकाशमनुमिमते प्राभाकराणां त्वस्यैव काशोऽनुपलब्धिलिङ्गो मत्तद्व्याभावमात्रत्वा

विवर

७८

त्रि। साक्षीवे

द्रावांतरस्यैवामावत्वात्तत्तपणकवार्तिककारीयं शुवा सुपमाकाशमिच्छंति तथा सति स्पर्शव
त्वमपि स्यादस्त्विति चेन्न। रूपस्पर्शवत्पेव इत्येव च रदिप्रवृत्तिनियमानौ च सुः प्रसारणास्पृष्टा
काशाचुमानलिंगदर्शनेन तथा सिद्धत्वात् तस्मादप्रत्यक्षेण काश इत्युक्तमथ वेद्यतयामनोमात्रे
गम्यतया वाऽपरोक्ष इत्यर्थ इन्द्रा नीलमिव नीलमित्यर्थ एवमविरुद्धमित्यादि स्पष्टार्थः प्रतिपन्ना
पाधौ निरस्यमानमर्थमविद्यान्वयाव्यतिरेकाभ्यामविद्यां मन्यंते इत्यर्थो न केवलमविद्यान्व
यव्यतिरेकसामर्थ्यादविद्योपादानतयाऽविद्यात्वं किञ्च विद्याविपरीतत्वाच्चेत्याह। तद्विवेके
नेति। नन्वविद्यासु पवस्स्यत स्याज्ज्ञाननिवर्त्यत्वप्रसददर्शनेनाध्यासनिवृत्तिसिद्धेः किमध्यासो
पवर्त्तनेनेति बोध्यति। यद्येवमध्यास इति प्रकम्पेति। पुरुषाकाक्षया अनर्थ निवृत्तिविषयत्वा
दनर्थस्यैवाविद्यात्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं कथमिति। पुरिद्धरतिनेत आरमिति॥ अनर्थस्यैवाविद्या ७८
तमकत्वेतदाश्रये विद्याध्यासविषयत्वप्रयुक्तत्वावैरादोषाभावः सिद्धोऽध्यासपरिणामितया
अथ ये वा वस्तुतस्तान्निमित्तगुणदोषात्तावाह तेषां नूनमसर्वानर्थनिवृत्तिः क्वचिद्यतीति न तत्कळवचनमुत्तरं नार्थ
मित्याह तदेतदाह यत्र परध्यासरति। अवि

५२

अथ त्वप्रयुक्तगुणोपाभावः कथ्यते कथमनाद्यविद्याध्यासस्य नित्यत्वे तन्पावभासात्वात् तत्राध्या-
 सपरिणामः कदाचित्काध्यासपरिणामस्याविद्योपादानत्वादविद्यासंभेदात्माश्रयत्वसिद्धिरि-
 ति। प्रज्ञेति सूत्रकारस्य ज्ञानेन बंधनिवृत्तेरर्थोऽसूत्रेण मुख्यते ह तसंकीर्तनपूर्वकसूत्रभाष्यस्य
 तस्य माहैवं तावद्युष्मादस्मादित्यादिनेत्यत्र प्रमातृप्रमाणप्रमेयकर्तृकर्मकार्यभोक्तृभोगभोक्षक-
 त्वणस्पत्यवहारत्रयस्य शरीरेन्द्रियादिष्वहं प्रमाध्यासपुरःसरत्वं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षोपन्यासः
 कृतोऽनुविधिप्रतिषेधपरिणेशाच्चाणीत्येव वक्तव्यं तन्निष्ठत्वात् सकलशास्त्रस्य किमिदं मोक्ष-
 पराणी नित्यं तत्राह मोक्षपरत्वं चेति कथं पुनरित्यादिभाष्यस्याध्यासोपादानं व्यवहारत्रितयमित्यत्र
 प्रमाणांतरप्रतिषेधं दर्शयति। बाढसुक्तं तत्रापमवसिध्यतीत्यस्मिन्नर्थे भाष्यं योजयत्यत्र
 वाक्यमविद्यावद्विषयाणीत्यविद्यावदुपादानत्वेकाग्रमाणानुपपत्तिरिति तदाह विद्यावद्विष-
 यत्वशक्त्यनेदेहेन्द्रियादिष्वित्यादिपरिहारभाष्यं विभागेनावतरयति। संग्रहवाक्यमस्यैव प्रपञ्च-

णाविद्याविद्योपादिता। कथं पुनरित्यादिपाठोऽहं यति। प्रमाणांतरप्रतिषेधं दर्शयति। प्रमाणांतरप्रतिषेधं दर्शयति। प्रमाणांतरप्रतिषेधं दर्शयति।

निष्पन्नो

विवर०

७७

इति। व्यवहारवित्तयमध्यासोपादानमित्यत्रार्थापत्तिरितिरेक। अनुमानप्रदर्शनाय यत्राध्या-
साभावः संशतिपन्नस्तत्र व्यवहाराभावो दृष्ट इति मतिरेकव्याप्तिभाष्ये दर्शयति। न हि देहे
द्विषादिष्वीति देहादिशब्दार्थविभागेनाध्यासं च कथयति यतो देहे हेममिमान इत्यादिना प्रमा-
णांतरप्रदर्शनाय व्यवहारस्वयमूलाध्यासे प्रत्यक्षमुक्तमनुवदति। सर्वो हि मनुष्यो हि मित्यत्रार्थ-
प्रयोगो देवदत्तस्पृश्यश्च प्रकालोतस्यैव कर्तुः करणमृतदेहे हि द्रिषादिष्वहेममाध्यासपुरःसर-
प्रमाणात्त्वादिव्यवहारवन्तोतस्यैव सुषुप्तिकालादन्यकालत्वाद्याः कालस्तथा विध्व्यवहारवान्न
भवति न स न स्पेक्षु सुषुप्तिकालादन्यकालो यथा तस्यैव सुषुप्तिकाल इति व्यवहारवित्तयवोदार्शि-
ताध्यासोपादानमंतरेणानुपपन्नमध्यासाभावे व्यवहारादर्शनात् सुषुप्त इत्यर्थापत्तिः ननु कर्तृ-
करणयोः संबंधमात्रं व्यवहारे पेक्षते न तदात्म्यसंबंध इति तत्र परिशेषानुमानार्थोपत्तिरिदं
संबंधांतराणि व्यावर्तयति न तावच्च स्वामिसंबंध इत्याह स्वत्वेन संबंधिनेति सुषुप्तौ फलस्य भावादिम

न॥

७८

भवत्येवमुक्तं विधायित्वमेव व्यवहारनिमित्तं तदाभावात् सुषुप्ते व्यवहारविपर्यय इति बोध्यति। अ
 पराद्याह। तदा विधायित्वमिति तस्मिन् विधाया विनियोगे विस्मयक संबन्धः सति। किमिति तत्रा
 ह। ततः आत्मन इति नन्वेतत्संबन्धं मूलोपेयव्यवहार इति किमिति प्रमाणा मित्यत आह तदा बो
 धिष्ठा मीति ननु भूत्यादयो पितृदिक्षा बुधायिनस्तत्तद्वरीरेणापि व्यवहारः स्यादिति नेत्याह न वद
 त्वादिषु तदस्तीत्यनेन यदीहानुविधानयोग्यतामात्रसंबन्धः सुषुप्ते पितृदिक्षित्वापि व्यवहारः स्या
 द्येहया बुधायिमानत्वं संबन्धोऽप्यतरेतदभावात् तस्मात्त्वादिव्यवहारेण स्यादथ दृश्यते
 यंसंबन्धो व्यवहारमूलमिति नेत्याह। नेतसंविदि बद्धमानवतो युक्तिमिति नवगोणत्वं सुखानु
 भवविरोधादिपादगोणीत्यादिनेच्छाप्यध्यासमूले वेत्याह। अपि केच्छापि परिणामविशेष इत्यं
 तः करणाध्यासमूले वेच्छेति यत्पक्षमाह तस्यावानुभव इति नवात्मानात्मनोः संयोगसमवायौ व्य
 वहारनिमित्तं सुषुप्तेऽपि भावात्तमोक्तमोक्षा नृयसकमोरभ्यत्वसंबन्धियाधिष्ठेयत्वादीनां भोग्या

विवर.
८०

द्यध्याससापेक्षत्वात् शरीरविभावाद् व्यवधानेन मोक्षपत्तं मूलसंबन्धनिवृत्तौ तस्माद्य
त्किं विदेतसंबन्धांतरमित्यतः परिशेषादर्थोपपत्तुमानाभ्यामध्यास एव व्यवहार इति चेद्यदि भोगभोग्य
तासंबन्धासु निमित्तस्थित्यर्थेन ननु उपमानतासंबन्धस्तन्नात्मनः सर्वशरीरदेशकालाव्यवधा
ने सत्यत्रैव भोगान्वयस्य मूलसंबन्धान्वेषणात् तस्माद्यत्किं विदेतसंबन्धांतरमित्यतः परिशेषादर्थो
पपत्तुमानाभ्यामध्यास एव व्यवहार इत्यसिद्धमित्यपसंहरत्यतः स्वयमसंगस्यापीति ननु सर्वश
रीरसंनिधानाविशेषे सत्यात्मनः कथमस्मिन्नेव शरीरे ध्यासनियम इत्यनादिस्तावदविद्याध्यासस्त
त्रैतपरिणामत्वाल्लिंगशरीरित्कार्यवृत्तसूक्ष्मशरीरस्यत्वात् संश्लेषाद्वा स्थूलशरीरध्यास
नियमो न विरुध्यते न पुनमातेव व्यवहारोऽप्यनाध्यास इति नयमानत्वेनैवाध्यासपरिनिष्पन्नमि
त्याह तेन यद्यपीति यत्तद्ध्यासपरिनिष्पन्नाहंकारात्मसंपिंडितोपादानत्वे कारणबोधादप्रामाण्यं
प्रमाणानामिति तत्र यदि प्रतिपन्नोपाधौ केनोपि प्रमाणेनाबाधत्ववृत्त्या तत्त्वावेदनप्रमाणपक्ष

रा ४

हो १

८०

निरुप्यते तदंगीकृतमेवायमिति परमार्थस्य त्वं शेषाध्यायानि पितृव्यवहारसमर्थवत्त्वं
मत्ताप्रामाण्यपहानिरुप्यते न तत्र बाधाभावादितादृशं तथा निरूपेत्ताणामिति विधिबुधोपदर्शित
मिति व्यवहारंगतायां प्रत्यक्षेणाध्यासमूलतायां प्रत्यक्षानुमानार्थोपपत्तिभिः प्रदर्शितं नुभयमित्य
र्थेऽर्थक्रियासमर्थत्वाच्च शब्दादिप्रत्यक्षाणामविद्यानिवृत्तिवद्वात्मावगतिलक्षणार्थक्रियाहेतु
त्वं मिथ्यात्वेऽपि शब्दादीनां निरुप्यते न न्यथोक्त्या संवादात्प्रामाण्यसंगो न ज्ञानो देवार्थतथात्वं
वदथा विगमादेवार्थोक्त्या सामर्थ्यानिश्चयादन्यथा तवापि तथात्वज्ञानात्प्रामाण्यसंगो न नुभयज्ञान
नस्याप्यध्यासोपादानत्वात् मिथ्यात्वमापन्नं यदित्वावच्छुरूपमिथ्यात्वमुच्यतेऽंगीकृतमेव तदर्थवि
षयमिथ्यात्वं न तत्र ह्यपि बाधाभावात्पुनर्वस्यापि बाध्यादेव मिथ्यात्वं न ध्यासोपादानगम्यत्वात् न
तु दृष्टकारणजन्यस्य विषयतोऽपि मिथ्यात्वं दृष्टमिनेत्याह दोषत्वांगं च इति प्रामाण्यकारणे
बुधसुपश्चाद्भवद्दोषः फल्यते स आगत्य कश्चिदुक्तः प्रामाण्यकारणत्वेनैव यो दोषो व्यवतिष्ठते

सनदोषः कारणत्वादविद्याभ्यासश्चैतन्यस्याद्वितीयत्वभासप्रत्येवदोषो न द्वेतावभासप्रतित
 स्पकारणत्वाद्यभ्यासकत्वादिवहुरादिदोषोऽस्त्वितिष्ठते सनदोषः कारणत्वादविपि संस्तथाविष
 पापादृष्टोदयमनुमापयंस्तत्रप्रमाणात्वाद्दोषस्तद्वदित्यर्थश्चैतन्यदोषत्वादेव तत्प्रकाश्याव्य
 वहार्यवस्तुविपरीतं व्यवहारयोग्यं वस्तुप्रदर्शयति। दोषत्वाविद्यायाः चैतन्यस्य तथावभासविरोधि
 तस्यान्यथावतिभासनिमित्तत्वात्कथमागंनु केदोषबुद्धिर्नैसर्गिक इत्येतावन्मात्रेष्टमाहान
 वसर्वासाधारण इति ननु भाष्यकारेण दोषमात्रमेव विधायतोपि ज्ञानमिच्छात्वे हेतुरुक्त इति नेत्यो
 हानैसर्गिकं वदोषमिति नन्वविवेकित्ववहारो ध्यासमूलो भविष्यति न विवेकित्ववहार इति नेत्याह
 इत्येतदेवंपश्चादिमिच्छाति यथा दिदृष्टान्ते ध्यासमूलतां व्यवहारस्य दर्शयति। तथा वपश्चादयस्य
 ध्यासमूलमाने हेतुस्तस्य व्यवहारस्य विवेकिश्चपि पक्षधर्मतामाहानदेकरूपयोगहेमा इति। त्वदे
 उदर्शनं हेतुमंतं मध्या समनुमितीति। अस्तदेकरूपकार्यदर्शनं इति ध्यासमूलत्वादिदृष्टान्ते ध्यासस

इवेप्रमाणं बोदयति ननु पश्चादीनामिति । पदार्थद्वयदर्शने सति प्रत्यक्षानुमानागमोर्भेदापत्तिप
त्रावध्यासः परिशिष्यत इत्याह । प्रोढमन्तिभ्य इति स्वाभाविकप्रत्यक्षेण विवेकदर्शने शेषमाहेव
मिति ननु अनुमानागमविवारहीनानामप्यदृष्टार्थव्यवहारदर्शनात् । प्रत्यक्षेणैव विवेको गृह्यत इति
बोदयति । ननु गोपालांगनादय इति । न प्रत्यक्षेण विवेकगृहः कित्वाधववनादित्याह । न तदभिप्रेत्य
वहार इति प्रत्यक्षेणैव विवेको विशेषतः प्रत्यगात्मानं प्रति पद्ये रन्तित्याह । तथा चोत्प्रेष्टा इत्यतो निगमन
वाक्येषु पपन्नमित्याह । तस्माद्युक्तमिति तस्य व्यवहारस्य काल एव कालो यस्य आसुसोसोऽध्यास
स्तत्कालः स पश्चादिभिर्विवेकिनामपि समान इत्येवं तावत्प्रत्यक्षादीनीत्फक्नुवादीनतेनान
ध्यस्तान्मभावेनेति भाष्यं पूर्वव्याख्यातं तदव्यादयं ध्यावष्टेतत्रेयमाशंका भवत्वध्यासस्य
वहारनिमित्तता तथापि रजताध्यासादिव निमित्तकारणमेवाध्यासो व्यवहारस्यामेव केवलं स
पादानमिति तत्राह नतेनानध्यस्तान्मभावेनासंगस्येत्यमर्थः । रजनाद्यध्यासानां व्यवहारश्च

विवरः
८२

कोटिनिहित्यत्वाभावात्तदन्तरेणावात्मनिप्रमात्तत्त्वव्यवहारदर्शनात्त्रिमित्त्वाकारणतेवयुक्ताऽहं
 पुनराश्रयकोटिनिहित्यत्वात्केवलात्मनिषुषुप्तेव्यवहारादर्शनादुपादानकारणस्याभ्यर्हितत्वाद
 न्वयवतिरेकवतोऽप्यासस्योपादानकारणात्वमेवव्यवहारप्रतिकल्पयितुंयुक्तमिति। शास्त्रं पुन
 रित्फत्तरभाष्यस्याशंका। तस्यापीति तात्पर्यमिदं न शास्त्रं। योचित्यहं पृथग्पृथग्यतिरेकज्ञा
 नमभ्यनुज्ञानातिप्रभुपुञ्जमाप्तिपति। ननु फलनेयमिकेति। फलवोदनातावत्पश्चादीनाम
 सिन्नेवंजन्मनिलक्ष्यं शक्यत्वात्तत्तन्मस्य एवस्यवस्वर्गस्यपश्चाद्वोदनाफलत्वाभावाज्जोतिषोम
 दिफलत्वोपपत्तेर्विरतिशयपीतेरत्रैवभावात्तदेहान्तरसंबन्धिनमात्मानमापादयति नैयमिकेनै
 मित्तिकतोदनात्तुसुतरां फलश्रुत्यात्वात् फलवत्त्वं वदन्नेनैवोपभोक्तुं शक्यत्वात्प्रायश्चित्तस्य
 दोषनिर्हरणफलत्वाद्दोषफलस्यासिन्नात्मनिभोक्तुं शक्यत्वाज्जन्मातरस्यैतादृशत्वात्। फ
 लादर्शनेवकोरीयादिवदंगवैकल्यप्रतिबंधतया सहकार्यभावकल्पनोपपत्तेऽमंजौषधादिसिद्धे

नानेनापिशरीरेण स्वर्गादिभोगसंभवाद्देहमतिरेकज्ञानोपयोगइतितत्रदेवताधिकरणम्
येनमंत्रादिप्रामाण्याद्विशिष्टदेशकालशरीरादिभोगंस्वाद्यादिफलंश्रंगीकृत्यैवधाकृमितिप
रिहरति। सत्यमेवंतथापीति। ननुमंत्रादिसमन्वयप्रामाण्यमनपेक्षैवोदनाभिरिवयतिरिक्ता
त्मापेक्षतेकर्ममात्रनिर्णयप्रवृत्तेनभाष्यकारेणात्मानोनिरूपितत्वादितितत्राह। तथाचविधि
भिरैवापेक्षितश्चेच्छ्रुतेणापिभववितव्यमित्यर्थः। नन्वनपेक्षितस्यासूत्रितस्यवभाष्यकारेणानु
पादनमशुक्तमित्याक्षिपतितत्कस्यहेतोरितितत्प्रमाणंवादरायणस्यानपेक्षत्वादिति सूत्रावयवे
नमंत्रादिप्रामाण्यहारेणपरंपर्यासूत्रितएवात्मेतिपरिहरतिधर्मजिज्ञासेनिकायार्थविवारं
प्रतिज्ञायैपेवंसूत्रार्थपरंपर्याभूतेष्वर्थप्रामाण्यमाश्रित्यभाष्यकारेणाप्यर्थविवारकृतः नवो
दनासामर्थ्यमाश्रित्येतिपरिहरतिधर्मजिज्ञासेनिकायार्थविवारस्थितिज्ञायैपेवंसूत्रार्थपरंपर्या
भूतेकथमवगम्यतइतितत्राह। तथाचोदनादिभूतमितितर्हिबोदनापेक्षितत्वात्समन्वयोप्य

विवरः
८३

त्रैवर्कं ग्रीय इति नेत्याह। सत्त्वरूपवगम इति ननु तस्मै यत्तत्सालेनापि क्षिते वापि क्षिते
त्वात्किं तन्वा एवात्मविचार इति नेत्याहोपयो गामां वा दिनि न हि धर्ममात्रेणैति रिक्तात्मन
मपेक्षते किंच फलमपेक्षते किं च न प्रयतते चेति निरित्यर्थः। ननु फलमपेक्षते चेत्तत्रापि य
यत्रोक्त इति नान्यथा सिद्धत्वादित्याह। भगवांस्तु पुनरिति ननु तस्मै वा तत्र विचारितं न बोधना फलमि
तित्वा ह तत्र वदेहांतरेपभोग्य इति तच्च सर्वमिति स्पष्टार्थः। ननु समन्वयसामर्थ्यादेव इति रिक्ता
त्मा सिद्धे रात्मविचारः पिष्टपेषणमिति नेत्याह। तस्मिन्निश्चयेति। ननु प्रमाणान्तरयोग्य स्पष्टभाव
विशेषयोः शङ्कस्यापामाण्यानामसिद्धिरिति तत्राह। अतस्तस्मिन्निश्चये पराकांतवास्तेनेति। विशेषप
रिहारफलेन विचारणेत्यर्थः। सत्यं विनापितेन सिद्धोदित्यादिनोक्तमर्थं संक्षेपेणैति दर्शयति। अस्ति
उत इति प्रमाणं स्वर्गादा विवेत्यर्थः। नतो न विनेति व्यतिरिक्तात्मना विनेत्यर्थः। ननु सूत्रमाद्यका
राभ्यां देवताधिकरणे मुखत एव देवतादिषु मंत्रादिप्रामाण्यं नास्तीत्युक्तं तत्कथं सूत्रावयवसामर्थ्या

८३

त्यामागपुत्रैर्मनुमतमिति मन्यते नैष दोषस्तत्र देवतायां विग्रहवत्वे सन्निपत्योपकारकत्वप्रसं
 थायाग्योनुपलब्धिविशेषात्कर्मणि विशेषप्रसंगाभिप्रायेणोक्तत्वात्तावमागपाभिप्रायेणार्थ
 वादलिङ्गनामपितत्र तद्वादशलक्षणपञ्चमागत्वे नोदाह्रियमाणत्वादिति तथापि न वेदांतवे
 दमित्यादिभाष्यव्याख्यानं स्पष्टार्थतत्राशनायाधतीति मित्यादिना कर्तृत्वयाधिकारान्वयभोक्तृत्व
 याः क्रमेणानिरस्यते शब्देभ्योदिभाष्यव्याख्यानंतत्त्वमसीति वाक्यार्थावगमादिभ्यां द्विकथं प्रनव
 तिरेकज्ञानेनाध्यासस्य सहसृत्तिः परेज्ञापरेज्ञविभागाच्च द्वैकत्वद्वित्वज्ञानवदविशेष इति कोवि
 त्स्त्वृत्तशरीरस्यात्माविद्याकार्यत्वात् कार्यकरणायोर्भेदभावात्स्थूलसूक्ष्मशरीरस्यास्यैकपि
 वस्तुत्वेनाशरीरेण संश्लेषात्तत्र भेदज्ञानेऽप्यध्यास इत्यपरे। सर्वथापि यावदपरे ज्ञानमध्यासा
 ननिवृत्तं तदिति भावः तस्मादित्यध्यासप्रमाणोपसंहारः न केवलं प्रत्यक्षानुमानार्थोपनिमित्तिरेवा
 ध्याससिद्धिः कित्वागमोपविधेर्वोद्धारमधिकारिणां ब्राह्मणादिशास्त्रैरेव दंष्ट्रेतनवितनयोर

विवरः
८४

स्त ३

क्यावभासंदर्शयतीत्याह। तदेव दर्शयति। तथाहीति। योऽप्योगामयात्फज्जलामयवानित्यर्थः।
तत्संकीर्तनपूर्वकमध्यासो नामेति लक्षणभाष्यमवतारयत्येवमध्याससद्भावप्रसाधेत्यादिना किं
मिति पुनरत्रोक्तं लक्षणं। अत्रादशतितदाह कस्यपुष्पादर्थस्येति भाष्यं यो ज्ञयत्यतस्मिन्नपुष्पादर्थ
इत्यादिना तन्मात्रात्मनो रितरेतराध्यासं पुरस्कृत्येत्यादि प्रत्यक्षतो दर्शितस्याध्यासस्य विभज्यप्रदर्श
नायोत्तरं भाष्यमिति त्याह। तदाह पुत्रभाष्यादि विन्याहितथांतःकरणधर्मानित्यतः प्राक्तनोपपत्तयः स
द्यथाः। अत्र उत्तराध्यासे विशिष्टे पूर्वपूर्वाध्यास इति कथयितुमात्मन्यध्यास्यतीत्यात्मशब्दात्तमा
हा। अस्मदर्थश्चाहं प्रत्ययिसंभिन्न इति ननु शरीरमप्यध्यास्यते न धर्मा एव त्वमत्राह
धर्मिणोपीति ग्रहणमित्यध्याहारो धर्मशब्दसहितो किमिति गृहीत इत्यत आह। धर्मशब्दस्त्विति शास्त्रियस्य
वहारस्य लब्धेन प्राधान्याच्च धर्माध्यासस्य प्राधान्येन ग्रहणमित्याह तन्निमित्तयेति ननु ततः करणधर्माः का
मादयो रंदादिव संबंधितयावगमाध्यासमर्हतीति नेत्याह। तथांतःकरणधर्माश्च कामाही निति तथा

८४

रोत्र ५

६५

हिसत्पुंतःकरणेभावादसतिच सुषुप्तेषामभावादसतिच सुषुप्तेषामभावादंतःकरणधर्माः कामाद
यः संबंधितयाध्यसंतेनतादात्म्येनेतिभावोनन्वात्मसमवायिनामेवकामादीनामंतःकरणास्पृशान्वयव्य
तिरेकोकरणविषयतयान्यथासिद्धेनकार्यस्यकारणपरत्वंवर्ततेनियमात्करणनियमाभावात्करण
कल्पनादुपादानकल्पनस्याभ्यहितत्वावच्छेदिकादिकारणांतरभावाच्चनहंकामीत्यादिप्रत्यक्षप्रत्यक्षप्रत्य
यादात्माप्युपादानांतरमस्तीतिवेवेदंश्यादिवसंबंधिप्रत्ययादुपादानत्वेतादात्म्यादहंकामइतिस्पातस्मा
न्नायसहकृतान्वयव्यतिरेकावतःकरणस्यैवकामाक्षेपादानत्वंकल्पयतइतिभावोऽतःकरणमित्यहंप्र
त्ययिनइत्यादिस्पष्टार्थोशेषस्वप्नवारसाक्षिणिप्रत्यगात्मनीतिपदद्वयमावृष्टेस्वप्नशब्देनाहंकारयंथिरि
त्पादिनासाक्षिशब्दार्थमाहासंगतयाविकारित्वेनेत्यादिनाकथं पुनः सर्वांतरस्यात्मनः प्रत्यग्वृत्तिमितिहेहा
दिषुविप्रसृतवेतन्यस्यवित्तसमाधानविषयेतरनुप्रवेशभ्रमापेक्षयेत्पाह। सशब्देहादिष्विदंतयतिननुनसा
क्षिवेधमंतःकरणांकिंविस्मैदियविषयेषुसमवहितेषुज्ञानोत्पादकमसामर्थ्यगम्यमितिनाम्यथासिद्ध

४२

1971

विवरण
८५

सा ४५१

त्वदामनयकमज्ञानजननसामर्थ्यकल्पनयान्यथासिद्धः कमज्ञानोत्पादोद्व्यांतरकमसामर्थ्य
 कल्पनागोचरावरं प्रसिद्धमेवात्मनः कमसामर्थ्यकल्पनालाघवं ननु नार्थापत्त्यामनः कल्पयामि
 येनान्यथासिद्धिः स्यात्किं त्वनुमानेन तथा ह्यात्मनः सर्वविषयसंनिधानेकमकार्योत्पादः कर्तुः
 कमकारिसाधारणकरणपेक्षः संनिहितवडविषयस्य कर्तुः कमकार्योत्पादनत्वात् संनिहित
 वडकेष्वप्येवदत्तस्य कुटारसापेक्षकमभेदनवदिति भेदसांभनः प्रतीदियसंयोगव्यापारेक
 मवृत्तिनिसाधारणः कारणंतरभूतनेकांतिकत्वात्फलस्य वृत्तात्पततः कमवर्त्तिन्याकाशस्य
 योगकुटारादिव्यापारेत्वात्नेकांतिकत्वादियोगप्रतिविषयसंयोगव्यापारेद्यमनं विज्ञानादिवि
 शेषगुणजन्यस्वाश्रयेद्व्यांतरसंयोगलक्षणसमवायिकरणापेक्षं नित्यद्वयविशेषगुणजन्य
 त्वदसंयोगव्यापारेवायमनं विज्ञानादिविशेषगुणजन्यस्वाश्रयेद्व्यांतरसंयोगलक्षणसम
 वायिकरणपेक्षं नित्यद्वयविशेषगुणजन्यत्वमसंयोगजन्यवरमागुगतथाकजलोहेत्यवदि

附註

6.

८५

तपनुमानं यत्तद्व्यांतरंतमन इति नेतृरीरेदिय संयोगस्य सिद्धत्वाद्द्व्यांतरसंयोगानुमानायो
 गास्वप्नस्मृत्यादिज्ञानेन पिशरीरदिसंयोगानपायात्तद्व्यांतरसंयोगानपायात्तद्व्यांतरसं
 योगकल्पनानुपपत्तेश्चात्रानुमानायापत्तीमनसिप्रमाणमागमावशागेवमनः सिद्धं न वे
 दियकत्वमणु परिमाणे परमाणुवदयोग्यात्वापातादनंतपरिमाणे मनसि युगपत्संयोगा
 द्युगपत्तज्ज्ञानप्रसंगात्म्यमपरिमाणेवमनसि सत्त्वावस्थायार्धदियाभावेपिमनोदर्शना
 त्मममून्यत्रगतमित्पनुमवावसाहिवेद्यमेवमन इति तं वक्ष्यताम् नमित्यात्मनोतः कर
 णादिष्वप्यासोदर्शितस्तदयुक्तमितरतराध्यासे ह्योरध्यस्यमानत्वा निथ्यात्वापातादयो
 रप्यधिष्ठानचेदयो विशेषावभासोन स्यादिति तत्राह यदियुष्मदर्थस्यैवेत्ययमर्थः एकतराध्या
 सेऽन्यतरस्य सामान्यावभासोऽन्यतरस्यैव विशेषावभासश्च स्यादन्तः विज्ञादरूपेण द्वयो
 रविशेषावभासो द्वयोरितेरध्यासंगमयति अध्यासे विशेषावभासस्याध्यसमानताप्रयुक्तत्वा

विवर.
८६

ननु द्वयोरपि मिथ्यात्वापातश्चेतस्योवेतने स्वरूपा ध्यासाभावात् संसृष्टतयोवा ध्यासात् ननु वि
शेषावभासादधिष्ठानत्वविरोधः अधिष्ठानधर्मतया विशेषस्यापत्तिरधिष्ठानांतरधर्मतया
पत्तीतिरित्यंशस्तु स्पष्टार्थः ननु द्वयोः सामान्यविशेषात्मनावभासमनयोः नाध्यासः संभव
तिसामानाधिकरण्यमस्ति वेदोऽपि मिति नेत्याह। नात्र विवदितव्यमिति ननु विशेषावभासे ध्यास
विरोध उक्तः नेत्याह न। हे दृष्टे सुपपन्नमिति तद्विपर्ययेणांतःकरणं दिष्टित्वादिशब्दो विरुद्ध
इत्याह। नन्वेतः करण एव प्रत्यगात्मन इति अंतःकरणं विशिष्टस्यैव बहिरध्यासः कृत इति न
चाह। अत एव तद्विपर्ययेणेति ननु तस्मिन् भाव्ये विशिष्टस्यैव ध्यासः कथमुक्त इति धर्मग्रह
णामर्थ्यादि ताह। अन्यथा वेतन्यपात्रे करस्य तियद्यपि वेतन्यस्य विषये ध्यासेतः करण
मुपाधिस्तथापि वेतन्यमेव विषयावच्छिन्नप्रतिभासतेनांतःकरणमिति प्रतिभासाभिप्रायेणा
क्तमितीह सत्यमाह भवानिति तस्यैव विषयस्यात्मानं प्रति कार्यकरत्वं मापाद्येत्यर्थः ननु

ग

८६

बाहिर्यहंकारस्यैतन्पवसंबंधोवमासतेहंमनुष्यइत्यादावित्यतआहानएवबुद्धादिष्वेति
 विन्मात्रावगमादेवसर्वपादार्थेधात्मत्वविभ्रमइत्यर्थः॥अन्यथाहंकारस्यैतन्पाव्यतिरेकास
 एवात्मेतिप्रतिपत्तिः स्यादिति ननृपन्मासकोलेनेसर्गिकोयंलोकवृद्धारइत्यारम्भकत्वंभो
 कत्वप्रवर्तनइत्यतःपाकनोयंयस्येष्टार्थः अत्रसांख्यव्यतिरिक्ताःसर्ववादिनःसुतएवकार्य
 त्वभोक्तृत्वशक्तिमतःपृथगिमात्रुनिमित्तभक्ष्यासइतिवदन्ति॥त्रिरकरोतिनेनकर्तुर्भोक्तृत्वेति
 सर्वलोकप्रत्यक्षइत्यादिस्पष्टार्थः॥॥अस्यानर्थहेतोरितिभाष्यसाम्प्रतिपृथक्संकीर्तनश्वकंता
 त्पर्यमाह।एवंतस्मिन्नेणाथोपात्तयोरिति नन्वनर्थस्यप्रहाणायैतिवक्तव्यंनहेतोःप्रहाणायैत्यतआ
 हाहेतोःप्रहाणपाहीनिप्रयोजनभाष्यमाक्षिपति।नत्वनर्थहेतुरभासोनाबदिरिति ननुशास्त्रा
 माण्यानिवृत्तामिति नप्रत्यक्षविरोधादित्याह तथाहि मनुष्यात्वादिति न हि सादित्वमनादित्वं वा वि
 नोविनाशयोर्निमित्तं किंच विरोधिसंनिपातासंनिपातविरिपरिहरति नायं दोष इति लोके ताव

विवरः
८७

दनादिप्रागभावो निवर्त्तते सुगतानां तत्त्वपरिभावना प्रकर्षणा जातिवासना संतानानां निवृत्तिरिति
प्राज्ञैर्यायिकादीनामप्यदिमिथ्या ज्ञानपवाहपरमाणुश्यामतावन्निवर्त्तते सांख्यानामप्यविवेक
को निवर्त्तते विवेकेन मीमांसकादीनामिदानीं तदनधर्मतत्त्वनिवृत्तिविवेकज्ञानप्रागभावो नादिनिवर्त्तते
तानादिभाव रूपमात्मवन्न निवर्त्तते इति चेन्नानिर्वकनीयत्वादज्ञानस्यानादिर्न निवर्त्तते इति सामान्य
मासि ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिविशेषमाशिरतः सेवबलवती ननु स्वोपादानगतोत्तरवस्था विनाशः
तत्र कथमनादेर्निरुद्धादानस्य विनाशः न स्वाश्रयगतोत्तरवस्थेत्येतावत्तदप्यथा परमाणुश्या
मत्वादीनामनिवृत्तिप्रसंगादभाववत्त्वत्वादात्मकदज्ञानस्यानिवृत्तिरिति वन्न सद्धेत्तत्तत्प्रागभा
ववन्निवृत्तिरिति किं न स्यात् किं न हि निर्मयाज्ञानाज्ञानकृतो विशेषान्वयश्च फलं यत्तु व्यतिरेकज्ञानेप्य
ध्यासो न निवर्त्तते इति तत्राह न त्वेमासि वाक्यादिति ननु व्यतिरेकब्रह्मात्मज्ञानयो रव्यासनिवृत्तौ को
विशेष इति तत्राह तद्विब्रह्मणोर्वाच्छेद्येति न च व्यतिरेकज्ञानवबोधनिमित्तं इति श्रुतिरित्यपि

कात्मा

त्यो

तः संसारः किं ब्रह्मात्मानं व बोधनिमित्तं

न

॥

स

म्यां दर्शितं अतस्तत्त्वज्ञानान्निवर्तत इति भावः ननु ज्ञानमज्ञानस्येव निवर्तकं कथमध्यासनिवृत्तिरिति तत्राहततः कारणनिवृत्ताविति । नन्वहंप्रत्ययोपपत्तस्तथाभूतजज्ञविषय एव सकि मित्यज्ञानं न निवर्तयतीति ब्रह्मात्मतानवभासकत्वादित्याह । अहंप्रत्ययः प्रनरिति न्युविचारद्वियेकज्ञानांतरमुत्पन्नं निवर्तयेदिति नाप्रमाणज्ञानत्वादित्याह । नापि ज्ञानांतरमिति ननु नार्थनिवृत्तिः शास्त्रस्य प्रयोजनं किं न निरतिशयज्ञानं दावाप्तिरिति पुनः प्रयोजनभाष्यमात्रिपतिननु निरतिशयानंदं ब्रह्मस्य तद्विषयं शास्त्रजन्यं विद्याफलमानं दावाप्तिस्तथानर्थनिवृत्तिरपि श्रुता कथं प्रयोजनात्तेषां ह ननु नार्थस्यापीति तर्हि कस्तु फलस्य संकीर्तनं कर्तव्यं न फलांशस्यतिवोदयति उभयंतर्हीति न प्रयोजनत्वेन वक्तव्यं न दावापि विषयत्वमिति देशसामर्थ्यादेव प्रत्यक्षाकांक्षया प्रयोजनत्वमिदं श्रुतार्थाभ्यां प्रयोजनसंप्रर्प्ता सिद्धिर्विषयनिर्देशतामश्चेति युक्तेभ्योपदेश इत्याह । न वक्तव्यमित्यादिना ननु ब्रह्मात्मतेव विषयो भवतानं दावाप्तिस्तु पृथक् प्रयोजनत्वेन निर्दिश्यतामिति नेत्याह । नवसाविषयाद्वा हेरिति ब्रह्मात्मतेवानं दावाप्तिरिति

विवरः
८८

तर्थाः। नन्वनर्थानि वृत्तेरपि फलववनविषयत्वात् सापिशामुस्यविषयइतिनेत्याह॥ समूलानर्थहानिदि
तिव्रह्मात्मैकत्वमेवशास्त्रविषयः फलत्वर्थसिद्धमितिभावः तद्विव्रह्मात्मैकत्वशास्त्रविषयएवानर्थनि
वृत्तिर्नफलववनविषयइत्याह। अनर्थहेतुप्रहणमपितहीतिननुनत्वमसिवाक्येननर्थानिवृत्तिवि
षयतयानावगम्यतइतितत्राहयतः सर्वेषुकेसंतेषुइतिवाक्यार्थस्यभावरूपपुत्रपित्रह्यपदार्थस्यान
र्थभावविशिष्टतयेवप्रतिपादनाशोपिविषयइत्यर्थः। ननुनपदार्थप्रतिपादकवाक्यमसिक्वैक्यप्र
तिपादकमेवेत्याशङ्क्याह। तद्यथासदेवसोम्येदमित्यादिसमर्थायदेकंवाक्यमित्ययमर्थः। अलौकिक
त्वाद्ब्रह्मपदार्थप्रतिपाद्यतादात्म्यवाक्येनेकवाक्यमिति ननुब्रह्मणिनिः प्रपञ्चशास्त्रविषयेपिजीवगता
नर्थनिवृत्तिः कथंशास्त्रविषयइत्याशङ्क्याह। तथासतितादृशेनतत्पदार्थेनेति एवमपि स्वाभाविकनि
प्रपञ्चताशास्त्रविषयोऽविघातकार्यनिशङ्क्युनिः प्रपञ्चब्रह्मात्मतावगति सात्कार्यलभ्योनशास्त्र
विषयोऽविघातकार्यप्रतिभासाभावस्तत्प्रतिभासविशेषादेवमुक्तंशास्त्रेणप्रतिपादयितुमशक्यत्वा

रसः

मण
८८

॥
दितिपरिहरनिषेधेवंब्रह्मात्माकमतिनांतरीयकमिति ननुयथाप्रतिभासिकाविद्यातत्कार्यविरोधा
न्नतदभावविशिष्टोवाक्यार्थः प्रतिपन्नशक्यमेतथाब्रह्मणिप्रपंचवाक्यासविरोधाच्च निःप्रपंचब्रह्म
त्मत्वेनावेदयितुंशक्यमरेस्थलादिवाक्येरितिउच्यतेनतावत्सत्यत्वादिसिद्धोब्रह्मणिप्रपंचस्तस्यतद
गोचरत्वात्तत्रवाक्यैर्ब्रह्मप्रपंचसिद्धिमन्त्रेणब्रह्मसंबन्धाकामःकारणमात्रकल्पकत्वात्तस्यनन्विदंसर्व
यदयमात्मेत्यादिसप्रपंचवाक्यैर्ब्रह्मणिप्रतिभासतेप्रपंचःसत्यंतेषांब्रह्मणाःसर्वापादानकारणत्वसा
मर्थसिद्धतावोत्पन्नत्वादेननिषेधसमर्पकतयानिषेधवाक्यैरेकवाक्यतयाच्यमानिःप्रपंचविरोधित्वाभा
वान्नवसर्वापादानतयास्वात्मभावःसिद्धेसप्रपंचवाक्यैःसर्वात्मताप्रतिपादयितुंशक्यतेनननिषेधवाक्यै
रनिषेधाकांक्षितसमर्पणानेकवाक्यतासंभवेवाक्यभेदंकावास्वातंत्र्येणप्रयोजनवन्निःप्रपंचब्रह्मविरु
द्धं सप्रपंचप्रयोजनशून्यंनपमात्रंशक्यं दृष्टुंशुच्यतेननस्यनिःप्रपंचत्वापुरुषार्थेतिशक्तश्चाश्व
मस्पर्शमरूपमवयंनिवाप्यतंमृत्फसुखात्यमुच्यतेइति। दृष्टुंशुच्यतेनस्यसप्रपंचतानर्थकरीतिनवतत्र

विवर.
८५

पृथगेत्येवमिति चेद्वैक्यवाक्यतायुक्तानवनिषेधप्रपञ्चानुवादप्रतिभासोनिःप्रपञ्चमिति बाधतेता
दर्थानुवादस्य ननु प्राप्तप्रपञ्चब्रह्मणिसप्रपञ्चवाक्यैः प्राप्तपुनस्तन्निषेधो नर्थकर एव प्रज्ञानादि
पञ्चकस्य ह्येवमिति चेन्न ननु मिति न्यायादुच्यते अद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं सर्वजगदुपादानत्वप्रतिपादन
सामर्थ्यादेव प्राप्तस्यैव ब्रह्मणिसप्रपञ्चस्याद्वितीयपुरुषार्थसिद्ध्यर्थमनन्तद्वनिषेधोयुः ज्ञातो ननु तर्हि
सर्वोपादानत्वसामर्थ्यादेव सप्रपञ्चताप्रमितिः प्राप्तानश्रुतसामर्थ्याप्राप्तसप्रपञ्चस्य साक्षात्निषेधश्च
निविरोधेनोक्तत्वात्तर्हि सर्वोपादानत्वसामर्थ्यादेव सप्रपञ्चताप्राप्तिर्न्यायवद्वाधश्रुतोपादानत्वसामर्थ्या
देवश्रुतिकारजतादिवत्यतिभासात्प्रतिपन्नमेव बलवत्प्रमाणेन बाधतेनाप्रतिपन्ननापि प्रमितं नवोपा
सनाप्रकरणपठितसप्रपञ्चवाक्यैर्ब्रह्मतया प्रमीयते न्यपराणां तत्परवाक्यविरोधादपि तत्परेणाप्युपा
सनासंभवात्। सृष्टिवाक्यैरद्वितीयप्रतिपत्तये निषेधप्राप्तिपरे प्राप्तत्वाच्च तस्मान्निःप्रपञ्चब्रह्मात्मप्रमितो
शास्त्रीवलोकिको वा प्रमितिर्न विरुध्यते ननु जीवोपि वाक्यार्थप्रमिति विषयः तस्मिन् सप्रपञ्चे प्रत्यक्षावगते क

*

न

यं निःश्रंपं ववाक्यार्थप्रमिति रिति उच्यते न तावदनुमानादिगम्यः कर्तृत्वादिश्रंपं नोपरोहत्वात् न अपि न ह्युप
दिगम्यः प्रत्यगात्मनो बाह्ये इति विषयत्वात् मानसप्रत्यक्षगम्य इति चेत् कितव प्रमाणसत्त्वमनस्यात्मनि
बंधोपलक्षितसतियसुषुप्तेषु पलक्षे रन्वयश्चतिरेको प्रमाणमिति चेन्नान्यथा सिद्धत्वादात्मनिकर्तृत्वा
दिश्रंपं वसुत्राकारणा तयाप्यन्वयमतिरेकोपपत्तेः सुषुप्ते कर्तृत्वाद्यनवभासः किं मनसो भावार्त्विवाख्य
यमभावदिति संदिग्धमतिरेकत्वात् तृतीतिकारणमप्यपेक्षत इति चेन्नात्मवैतन्येनैवावयवधानात् प्रतिभासो
पपत्तेः ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वरागद्वेषसुखदुःखादयोऽप्यात्मनि स्वयंप्रकाशा इति बोद्धव्याभाकरः कल्पयं
ति नैतद्यत्कृतं तेषां द्रव्यवैवर्द्ध्यं प्रकाशगुणकल्पनया तद्विशिष्टात्मप्रकाशकल्पनादात्मन एवैकं प्रका
शगुणं परिकल्प्यत इत्युच्यते तरेषां प्रकाशत्पनाया लक्ष्मीयस्वात् तेषां गुणात्वे सति गुणस्य गुणान्तरभावात्
स्वयंप्रकाशताते एव प्रकाशगुणा इति चेन्न प्रकाशगुणस्वाश्रयोपाधावादिपादाविवानुत्पत्तेर्बन्धस्य स्व
सत्तायां प्रतीतिमतिरेकभावोपि न स्वयंप्रकाशमनतां कल्पयति नित्यात्मप्रकाशसंसर्गादपि तदुपपत्तेर्न कर्तृ

ती३ प्रभास २

दि-

विवर
७०

प्रकारणाभावेपि बंधापरोक्षे प्रमाणकारणांतरं कल्पयितुं प्रकृतिः प्रपञ्चागमविरोधा विज्ञेयायां मिरिति
मिथ्याकारणांतरं कृते श्वेतस्मादज्ञानादिसत्यमिथ्यावस्तुसाधारणेन साक्षिमात्रेण वेद्यत्वात् प्रपञ्च
स्य सत्यतो निःप्रपञ्चब्रह्मात्मत्वमिति भ्रमप्रपञ्चप्रत्येयानवाध्यतो तस्मादविद्यातत्कार्यप्रपञ्चप्रतिभा
साभावस्य न हि रोधादेव ब्रह्मात्मा विशेषणत्वेन प्रमात्रमशक्यत्वाद्ब्रह्मात्मावगतिनांतरीयकतया प्रा
तिभासिकबंधनिवृत्तिरिति सूक्तं न त्वनर्थनिवृत्तिर्न शास्त्रविषयश्चेत्कथं विषयावगति सामर्थ्येन
भवेत्तत्र किमनर्थनिरासः पर्यनुयुज्यते तत्र निरासप्रतिभासो वा यदि निरासस्तत्राह लुक्तं वैतदिति तत्त्वावभा
सविरोधित्वादविद्यातत्कार्यत्वाच्चेति भावः ननु नेदं रजतमिति ज्ञानं तत्र रजतविपर्यासं निवर्तयति इह त्वहं ब्रह्मा
सीति ज्ञानं वस्तु स्वरूपनिष्ठं प्रपञ्चविवेकविषयं तत्कथं विपर्यासनिरास इति बोधयति ननु नेदं निरासकृत इति
अत्र ह ज्ञाने विपर्यासविरोधिनी विरोधिसत्तिकादिभावांतरात् ज्ञानं प्रथमं न वस्तुतत्त्वाभावात् ज्ञानं वस्तुतत्त्वावभा
सत्त्वाभावज्ञानेनाभ्यासनिरासेन भावपेक्षानविरोधिभावांतरात् ज्ञान इति परिहरति नेदं रजतमिति यत्रेति वक्ष्ये

*

७०

सा ३

णिउविरोधिभावांतरज्ञानादध्यासनिवृत्तिरित्याहोऽहंउतविज्ञानमेवतादृशमिति। ननुसर्वोपिआपरिः स्व
 विषयमेकसाधयतिनानांतरीयकमर्थोतरमतोविपर्यासनिरासविषयोज्ञानव्यापारोवक्तव्योनभावांतरविषयइ
 तिनेतिहृष्टांतमाहउल्लोन्नमनव्यापारइवेतिअन्यविषयव्यापारादन्यविषयस्यनानांतरीयकसिद्धिसाधयति। तथा
 हकृत्रमनव्यापारइतिननुव्यापारएवोभयविषयइत्यभयविषयतयेवासिद्धयतिनान्यतरज्ञानांतरीयकमितिनेत्या
 हनवोन्नमनकारणस्येति। भवउत्पत्तिवृत्तात्मज्ञानाभ्यांरजतबंधयो। नानांतरीयकोनिरासनिरासप्रतिपत्ति
 शुक्लमिति। क्वकमेणसंबंधः ब्रह्माहमितिवाक्यार्थबोधोहं ब्रह्मेववेत्ताहंकर्तेति। नानांतरीयकबोधनेदंरज
 नमित्यत्रापेक्षेवयोजनोच्यवक्तव्यमेवद्वयार्थकिंनस्यादितिनेत्याह। तस्मात्कृतिकेयमित्येवनिराकाहमितिअ
 नुवादइतिवाक्यार्थज्ञानानांतरीयकसिद्धस्यानुवादइत्यर्थः। अर्थोतरज्ञानेनार्थोतरस्यनानांतरीयकप्र
 तिभासेहृष्टांतमाह। अतएवाख्यातपदस्येति। वाक्यार्थभूतक्रियावाक्यत्वादर्श्यातस्यवाक्यत्वंक्रियाज्ञा
 नसामर्थ्यादेवसर्वसाधनानां विकल्पेन क्रियाद्यप्रतिपत्तौपदान्तराण्यन्यतमनियमार्थानित्यपवदन्

सापि नानांतरीयकेत्याह। तदेवं विपर्यासगृहीतेवस्तुनिति। एवमितिमेवपथानिरासस्त निर
 आतमितिपक्षिरूपीत्यर्थः अभिनवेनदर्शयति। नाहंकर्ताब्रह्माहमिति५

तत्रविषयसन्निवृत्तप्रतिपादनेवाक्यस्य सान्दर्भिकत्वात् नान्तरातीयकं निरासज्ञानं अस्त्यत्र पुनः प्रत्यक्षं बाधकं तत्रविषयसन्निवृत्तप्रतिपादने विधि
४ नान्तरातीयकं निरासज्ञानं बाधकं न ४

वि. क. यप्रतिपत्तावबुद्धादसुखेनान्यनिवृत्तार्थानीत्यर्थः संभवति वनित्यवदन्वयप्रतिपत्तिरेकस्य बद्धसाधनतोपपत्तेरु
॥१॥ थावाद्ध्ययजतिवोदने सादिरुदाहरणांतरं कृतार्थापत्तेर्वाधांतरं प्रतिपत्तौ कथं इदं देवतयोयमिच्छत्यन्यथा
नुपपत्तिगम्यतया यजत्यर्थं तेषां शंकाह। कथं कित्यामात्रावाविनश्ति ननु यत्र विषयसंगृहीतस्य वस्तुनो वि
रोधिभावांतरात्मविषयवाक्यं विषयसंनिवृत्तयति तत्र विषयसन्निरासस्य नान्तरातीयकज्ञानमिहाप्यपरोक्ष
ज्ञानाहं धनिवृत्तेरुभयविषयमेव ज्ञानं नान्तरस्य नान्तरातीयकतेत्याशंकाह। प्रत्यक्षं बाधस्यापीति न तावद
नुपलब्धिगम्योरज्ञताभावः परोक्षे दृश्यमानत्वादथ संयोगजन्यइति नेत्याह संयुक्तविषयत्वादिति र
जततदभावो न संयोगयोग्यावित्यर्थः तादृक् मशाहमित्यपसंहारस्य प्रार्थः ननु ब्रह्मविद्याफलमनयहे
तु निरासो न वेदांतरं मफलं तत्र कथं तत्पहाणायावदांतरात्पाशक्याह। वस्तुनो ययोगोपीति उपादानं वेदांता
रं भवत्यर्थः तर्हि ब्रह्मविद्याफलत्वात्तत्र शास्त्रस्यानर्थनिरासः प्रयोजनं न परंपरयापि पुरुषाकांक्षितप्रयोजनं नो
पपत्तेरित्याह प्रयोजनत्वं वेति॥ ॥ विद्याप्रतिपत्तय इति प्रतिपत्तिशब्दमाह प्रतिपत्तिरिति विद्यागवादि वदिति ज्ञा

सं ४

॥१॥

नं हि वस्तुतः प्रतीतिश्च ज्ञातुं सत्ये वा घामे वेत्यर्थाः । तत्र प्रत्यक्षांतरेषु स्वविषयेण सहा परोक्षावभासा वि
 द्याभवति । अत्र शब्देन वविषयेण सहा परोक्षे निश्चयो विवक्ष्यते तदिह न संभति इत्याह । सत्यमेव मन्यतेति ।
 अत्र विद्येति शक्तितात्पर्यं विधिवारस्य सह कृताच्छाद्यत्वात् । ज्ञानमुत्पद्यते तदभिधीयते तस्य प्रतिष्ठा स्ववि
 षयेण सहा परोक्षं मिति तत्रासंभावनंति विज्ञस्य ब्रह्मात्मजा परिभावेनाश्रयनिमित्ततदेकाग्र्ययोग्यतोऽयं
 ते विपरीतभावनंति शरीराद्यध्याससंस्कारप्रवयोनन्वपरोक्षावभासनिमित्तप्रमाणागृहीतेव स्वरूपनिर्माभस्य
 विधिविज्ञेयोषादपरोक्षे निश्चयाभावे दर्शनमस्तीति तत्राह तथावा । लोके स्मिन्ने शेकालश्च नित्यथाह रदेशव
 त्तिन्मादमरीवफलादौ तथा विषयस्तु दर्शनसंस्कारमन्यतया विपरीतसंस्कारवत्तया अप्रत्यक्षदृष्टेऽपि न निर
 श्विनोति असंभावितविशेषां शापरोक्षे निश्चयो नोत्पद्यत इत्यर्थः । ननु प्रमाणादनिश्चीयमानः कथं तर्क
 तया निश्चीयत इति तत्राह तत्र प्रमाणानामिति ॥ प्रसिद्धे व सहकारि संपन्नो फलसिद्धिरित्यर्थः । ननु तत्र
 कस्यापि प्रमाणान्वेकं प्रमाणद्वयादर्थनिश्चयो भवति अप्रमाणात्वेन तत्र मिति मन्वानाह अथ को यमि

वरण.

१५२

ति अत्र माणामपि तर्कः सहकार्ये वस्तुन्यविशेषत्वादिपाहा तत्त्वमाणाशक्तिविषयनदितितेषां तत्त्वं
तदित्थं च ते प्रमाणाविति निमित्तं तद्वैकल्यकारि संवत्तौ फलसिद्धिरित्यर्थं दितत्वे संभवप्रत्ययस्तर्कौ
न निश्चयात्मक इत्यर्थः ॥ तत्रैवे निरूपितं प्रथमे तत्रै ज्ञानानां प्रमाणपमप्रमाणपंच स्वतः इति कोविदुभ
यमपि परत इत्यन्ये प्रमाणपं परतो प्रमाणयस्वत इत्यपरे च प्रमाणपं परतः स्वतः प्रमाणपमिति वेदवादि
नस्तत्र नवतावत् ज्ञानां प्रमाणपमप्रमाणपंच स्वतः इति युज्यते विरोधान्न वयमिति मेदेन व्यवस्था सत्यमर्थं नस्त
थैव यतीति तस्मिन् प्रमाणा प्रमाणप्रतिभासा विशेषात्कस्य किमित्पनवगमाद्यवहारभावप्रसंगान्न वस्तु
मूर्तविभागवत्प्रमाणा प्रमाणविभागः प्रत्यक्षतो वभासते इत्यर्थं तच्च व्यक्तिमेदेन व्यवस्थीयते ना फभयं पर
तः प्रमाणा प्रमाणविभागविधानस्य स्वरूपानवगमात्तापि प्रामाण्यमर्थपरिच्छेदसामर्थ्यकारणगुणज्ञा
नान्नरेतो वगम्यते नवस्थापातान्नापि ज्ञानकारणवतिरिक्ताकारणात्प्रामाण्यं जन्यते ह त्वमात्राप
वर्गिणि ज्ञाने तदयोगात्प्रतिभासतो भ्रान्तिसम्यक्ज्ञानयोर्विशेषाभावे वस्तुनादिरुणजन्यत्वावगमा

१५२

अथ नि

त्याकप्रामाण्यनिश्चयाभावाद्यवहारभावप्रसंगात्प्रामाण्यनिमित्तवत्परादिगुणज्ञानस्यापि गुणांतरज्ञानत्वावगमं तरेण गुणानिश्चयनिमित्तत्वायोगात्प्रतिभासतोऽन्तरे विशेषात्स्वतो गुणजन्यत्वा निश्चयात् तज्ज्ञानस्य गुणान्वयमतिरेकयोश्च प्रामाण्यप्रतिबंधकदोषाभावविषयतया न्यथा सिद्धत्वाद्दोषनिवृत्तिरिति रेकेणेंद्रियादिषु गुणादर्शनाच्चान्तोपि प्रामाण्यस्य ज्ञानेन सह जन्माभावः अर्थकिया संवादज्ञानत्वात्प्रामाण्यनिश्चयेऽपि बुद्ध्योर्नवस्थादिदोषसाधनज्ञानानामेवार्थकिया संवादात्प्रामाण्यं न फलज्ञानानामर्थकियांतराभावात्तोनानवस्थेति चेत्तद्वदेव साधनज्ञानानामपि तत्त्वतएव स्यादन्यथा प्रवृत्तस्यार्थकियात्तत्प्रामाण्यप्रामाण्यावयववृत्तिरिति तरेणैतद्वत्त्वस्यान्नवप्रामाण्यनिश्चयाय प्रवृत्तिरसंदिग्धात्वात्तज्ज्ञानानां स्वरूपकपरीक्षादौ प्रत्यक्षवृत्त्यात् दृश्यते अर्था निश्चय इति चेन्न प्रथमज्ञानस्यैव संशयादिप्रतिबंधनिरसित्वाऽन्तरज्ञानानां तस्मात्तज्ज्ञानोत्पत्तिमात्रप्रयुक्तार्थव्यवहारदर्शनात्प्रतीतोऽर्थश्च स्वत एवार्थनिश्चयः प्रामाण्यं च प्रामाण्यस्य जन्मदोषसहिताकारणत्वात्प्रतीतिर्बाधादिति परत एव प्रामाण्यं सुक्तं न वा प्रामाण्यस्य परतो जन्म संभवति प्रामाण्यप्रामाण्यत्वादिति चेन्न ज्ञानसंशय

विवर.

॥३॥

मिथ्यात्वानामप्रमाणानां भावरूपत्वात् ननु स्वतः प्रमाणस्य कथं परतो प्रमाणपं स्वभावविरोधादिति
 वेदोषप्रतिबन्धवलादमेरिक्शेभ्यस्पर्शेन विरुध्यते स्वतः प्रमाणपादेव वावदोषावग
 मं ज्ञानादेव व्यवहारदर्शनं तस्मात्प्रमाणपतयतीत्यो गुणतत्त्वज्ञानांतरा घनपेक्षमेव ज्ञानं स्वतः सत्
 येव निश्चयमवधारणमिति मिति स्थापितं तदेतद्विरुध्यते तर्कप्रत्ययापेक्षया ज्ञानस्य स्वविषयप्रतिनि
 श्चायकत्व इति बोद्धव्यं नन्वेवं तर्कसापेक्षं स्वमर्थमिति परिहरति न स्यात् स्वमहिम्ने वेत्यादिना प्रमा
 णादेवार्थापरोक्षनिश्चये तत्प्रतिबन्धविगमे तर्कस्योपयोगो नाथ निर्वर्त्यहेतुत्वे तत्कृतं नन्वेवं बाहिर
 र्थप्रमाणप्रतिबन्धसंभवात् तद्विगमाय भवतु तर्कोपकारो न तथा त्वनिस्वयंप्रकाशे प्रतिबन्धाभावादिनि
 त्ना हतया वा त्वमसि वाक्ये च पदार्थ इति असंभावयन्निष्पापरोक्षभाव उच्यते ॥ विपरीतमिति वपा
 रोक्षमुच्यते ॥ अत्रायमाशयः ॥ लोके तावद्विषयस्यापरोक्षता संविदे भेदाद्वा विषयस्यावधानतया
 स्वसंविजनकत्वाद्वा प्रमाणकरणोदियसंयुक्तत्वाद्वा भवत्कृतकारणत्रयहीनेषु मेया रोपा रो

॥३॥

सदर्शनात्तत्रैव ह्येव सर्वसंविदुपादानत्वाद्ब्रह्माकारशब्दप्रमायाजन्मसंवेदनेपितदभिन्नं
 यावात्तज्जनकतयावावृक्षापि प्रथममेवापरोक्षतयावभासतेतद्विषयस्यातिष्ठत्वेनेकाग्रतादोषाद्वि
 पर्ययसंस्कारदोषाच्च प्रतिबद्धधांत्यापरोक्षवद्वभासतेतत्रापरोक्षज्ञानमुद्दिश्य यज्ञादीनां शमादी
 नानिदध्यासनादीनां विविधानां सामर्थ्याद्यज्ञादिनिवर्हितकल्मषप्रतिबंधं शमादिनिरुद्धविपरीतप्रवृ
 त्तिदोषं मननसंदर्शितप्रमेयादिसंभावनायुगाप्रदीपो ज्वलितमतिशूक्ष्मतरत्र ह्यात्मविषयनिदध्या
 सनप्रत्ययपरिनिर्मितदेकाग्रवृत्तिगुणं वित्तेंदियं पारोक्ष्यविध्वंसनिमित्तप्रतिबंधनिशेनशब्दादेवाया
 परोक्षनिश्चयनिमित्तं भवतीति गम्यते लोकेवातिशूक्ष्मवस्तुनिर्द्धारणे वित्तेंकाग्रविशेषापेक्षादर्शनात्त
 र्कशब्देन वा त्रैतादृशं सर्वप्रतिबद्धिरासि विवृतद्वर्पणमुच्यतियौक्तिका संभावना विपरीतभावना न नि
 रासितकारणं प्रथमज्ञानेन तत्तत्त्वात्तत्त्वं तत्त्वोपनिषदमिति तद्विदितपत्त्येन वा ह्यावगतिरेव त्वं शब्दस्य
 दर्शितशुपपन्नं भवत्परोक्षवगतेरेव सम्यगवगतिरिति त्रयं न्यूनं न प्रथमोत्पन्नं शब्दज्ञानमेव प्रति

चित०

॥ ४

वाचविगमापेक्षयापरोक्षत्वमासंभवति। किञ्च शब्द एव प्रथमं ब्रह्मणि परोक्षज्ञानमुत्पाद्य पुनर्ब्र-
ह्मि तद्विन्नतदर्पणसहकारिकारणापेक्षया द्वितीयमपरोक्षज्ञानमुत्पादयति। शब्दादीनां नद्वितीय-
यादिनाऽपरोक्षज्ञाने विनियोगसामर्थ्याद्यथा संप्रयोगो मिज्ञानमुत्पाद्य पुनः पूर्वानुभवसंस्का-
रापेक्षया प्रत्यभिज्ञा मुत्पादयति तद्वन्न स्वयंप्रकाशब्रह्मणि परोक्षज्ञानं विभ्रमः स्वयंप्रकाशेऽपि प्र-
रुपांतरसंवेदने परोक्षानुमानदर्शनादिति सर्वथा परोक्षस्य प्रयत्नांतरं लभ्यतां कृतं प्रत्यक्षप्रतिप-
त्तिशब्दग्रहणमित्याह ततः प्राग्विद्योदितापीतिकेऽपुनः सहकारिभिः शब्दाद्यमाणादापरोक्षं लभ्यत-
इति तत्राह वाचिप्रकारश्च वेदांतेष्वेव निर्दिष्ट इति ननु मनननिदध्यासनयोः कथं श्रवणं प्रत्यगावा-
प्तिमोयावता ब्रह्मण्येव शक्तितात्पर्यं विशिष्टवेदांतशब्दावधारणात् श्रवणशब्दामिधेयादात्मनवबुद्धेऽप्य-
नमनमर्थसंभावने पप्रतिपर्यालोचनाद्वारजनिता ब्रह्मणि प्रत्यया ह्यतिरुत्पद्यन्ते ततश्च प्रमाणा युक्ति-
संभावनाभ्यां परिनिश्चितविषये तदेकाकारं विन्नमेव समाधानं निदध्यासनमुत्पद्यते तदेवं निदध्या-

॥ ४

नानाप्रम

पृ ५

मनस्वरूपोद्यकारितयाश्रयणमनयोक्तदंगमावेव^वगतेनयुज्यतेश्रवणं प्राप्तामनननिदध्यासनयोरित्य
 चोच्यते। यस्मिन्पक्षे शक्तितात्पर्यं विशिष्टशब्दावधारणं प्रथमं ब्रह्मणि परोक्षज्ञानमुत्पाद्यमनननिदध्या
 सनसंस्कारविशिष्टं करणापेक्षयाऽपरोक्षज्ञानमुत्पादयति। तत्र परोक्षज्ञानस्य निदध्यासनोपका
 रित्वा तदंगत्वेपि तात्पर्यं विशिष्टशब्दावधारणादपरोक्षज्ञानोत्पत्तौ मनननिदध्यासने श्रवणस्य फलो
 पकार्यं गतामश्रवातेन च परोक्षफलोदयेपि निदध्यासनांगते श्रवणमननयोर्किं न स्यात्प्रयाणमपि सविष
 योपकारविशिष्टाद्दर्शप्रसूमासवस्रमप्रधानतावाकिं न स्यादित्युच्यते शक्तितात्पर्यं विशिष्टशब्दावधा
 रणं प्रमेयावगमं प्रत्यवधानेन कारणं भवति प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यवधानात्मन मनननिदध्यासने
 बुविज्ञस्य प्रत्यगात्मश्रवणसंस्कारपरिनिष्पन्नतादिकाग्रहणकार्यद्वारेण ब्रह्मानुभवहेतुतां प्रतिपद्ये
 तेति फलं प्रत्यवहितस्य कारणस्य विशिष्टशब्दावधारणस्य व्यवहिते मनने विदध्यासने तदंगी
 येते यदा उच्यते शब्दादेव प्रथममपरोक्षानुभवफलं विज्ञानस्य न श्रान्तिविहेतुसंस्कारस्वविज्ञातः

विवर
॥५

के

करणादोषादर्थेपिपरो ज्ञानुभवफलतयाविध्यांसावतिष्ठतेतदामनननिदध्यासनेवित्तगतविज्ञेपादिदोषप्र
तिबंधनिरासेनापरोक्षफलप्रतिष्ठांरुतयाप्रमाणस्यफलोपकार्यंगमिति न विरुद्धतेन्यशास्करणमंत
रेणनिदध्यासनादेवापरोक्षानुभवफलजन्मसंभवति। तस्यप्रामाण्यासिद्धेश्चावगतब्रह्मात्मविषयत्वा
दापरोक्षस्यतद्वारेणप्रामाण्यनिश्चयइतिवेत्तैवमुत्पन्नस्यहि विज्ञानस्यप्रमाणांतराधीनविषयसद्भाव
निश्चयाधीनप्रामाण्यल्पनाद्वरंस्वस्यैवकृतप्रमाणान्नपत्वकल्पनमन्यथापरतःप्रामाण्यादितरत्रस्व
तःप्रामाण्यातस्मादकृतंश्रवणस्यफलोपकार्यंगतामनननिदध्यासनयोरिति॥ ॥ ननुब्रह्मापरोक्षज्ञानं
नानर्थनिवृत्तिनिमित्तमस्यपितस्मिंशंसारानुवृत्तिदर्शनादन्यथासद्य एवशरीरपातःस्यादितिबोदयति
। नन्यात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तिरिति। ननुयतिरेकज्ञानात्तत्त्वज्ञानस्यविशेषोद शितः सत्यफलतो न वि
शेषइत्याह तथाहि जीवस्येतिनेतद्यत्कृतत्वापरोक्ष्यात्समूहलाभ्यासनिवृत्तेरन्वययतिरेकशास्त्रसि
द्धत्वादित्याह॥ भवतुतत्राविद्ययाइतिनत्वध्यासविरोधित्तिरेकावगमवत्तत्वावबोधोध्यासविरोधपि

य

॥५

विवर.
॥६

प्राथम्योपाधित्वस्याविद्योपाधित्ववदविरोधात्तत्त्वज्ञानानुसंधानादेवक्रमेण संस्कारनिवृत्ते कि
वित्कालमेषां स्थायैव विदेहसृक्तिर्न विरुध्यते विद्यालेशो वा न मोलेश व संस्कारशब्देना विधीय
त इति निर्वचनं ननु सर्ववेदांता इति निर्वचनं ननु सर्वे स्पष्टार्थाः तत्र निर्विशेषवत्प्रतिपत्त्यर्थं
वेदांतेषु सगुणा ब्रह्मोपासनां तावत्प्रासंगिकत्वं दर्शयति सत्यमुपासनाकर्मवित्तिनित्यमिति
शेषवेत्तवत्प्रतिपाद्यं तस्य कथं सगुणोपासनालंबनं संप्रपंचं ब्रह्मांगभूतं स्याद्येना धित्वविधा
नमुच्यते इत्यध्यारोपापवादं न्यायमभिजेत्याह तत्रापाकृतां शेषप्रपंचमिति निराक्रियमाणे प्रपं
चे कथमुपासनास्त्वेना विधानं निराकरणवत्पयविरोधादिति तत्राह स्यां वावस्थायामिति नन्वाधि
त्यविधाने गोदोहनवदधिकृताधिकरतास्यादिति मुमुक्षोरेवोपासनास्त्वधिकारः स्यादुच्यते अपा
प्रणयनस्य प्रकृततयोद्देश्यत्वात् न गोदोहनविधिना नुष्ठेयतया सिद्धिरतः प्राज्ञोद्देश्यतत्वात् प्रणयन
स्य स्वतंत्रपक्षकामिनो यो सत्त्वात् प्राप्तिप्रणयनस्य दर्शयमाणमासाधिकारिणा एव पक्षकामस्य गो

पा
॥६

रोहनेष्यधिकारोदर्शितः सप्रपञ्चवस्तुप्रतिपत्तिस्वाधीयमाणामुसुहोरमुसुहोऽशुशुहोदविशेषेण
 जेतिमदाश्रित्यविधानं सुसुहूणाममुपपद्यत इति न सुसुहू अधिकारकल्पनकिं त्वष्टीत्पविधानमात्रमे
 वेति निरवयं अतो महातात्पर्यं ब्रह्म एवेत्यप्यसंहरति तस्मात्तदर्थोपजीवित्वादि तिनन्ववस्तोपासनाय
 पीत्पादेरयमर्थः साक्षाद्वापरंपर्यावांतःकरणमुद्दिहारेण ब्रह्मात्मेकात्वावगतिः पराः सर्वदेहांता इति वे
 दंतविषयप्रयोजनयोरेव विवासादुपपत्तिविषयप्रयोजनत्वमिति कथयिष्यामः यथावायमर्थ इति म
 ध्यस्थानात्पर्यायमाह प्रतिज्ञाते इति शरीरमेवेत्यादि सद्यो विदेतांतां शरीरकत्वे विविचारस्य कथं शरीर
 कत्वमिति तदाह । न हि वेदांतानामिति ननु विचारकर्तव्यतामात्रं सूत्रार्थस्तत्र विषयप्रयोजनप्रयोर
 सूत्रितयोरुपादानं वेदांततद्विचारसंबन्धित्या नोपपद्यते इत्याशंका मप्यनुग्रहस्तसंकीर्तनपूर्वकसुल
 रभाष्यस्य तात्पर्यमाह सुसुहूत्वे सत्पनंतरमिन्पादिना कथं ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षः प्रयोजनमर्थो सिद्धमिति
 तदाह पुरुषार्थवस्तुकामनेति प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिविषयेष्टसाधनानामिधीयते सैव हि विधिरिति वक्ष्यामोय

विव.
७७

स्मिधात्वर्थप्रवृत्तिर्हितसाधनतालिंगादिपदेरुपदिश्यते स धात्वर्थः सामान्येन हितसाधनो वि
कारिविशेषणेन फलविशेषणसामर्थ्या संबध्यते सामान्यप्रतीतिर्विशेषपर्यवसानमन्तरेणानुपपत्तेर
तश्च विवाहे हितसाधनतयावगम्यमानः स्वसामर्थ्यसिद्धान्तद्वारेणाकारिविशेषणैर्मोक्षविशेषफले
पर्यवस्यति तथैव ननु पुरुषार्थकामिनो यत्र नियोग उपदिश्यते तत्र नियोगो धात्वर्थस्य पुरुषार्थसाधनत्वं
कल्पयन्ति तत्र विविधममानो विवाहे नियोगसामर्थ्यान्मोक्षसाधनमिति कल्पतां किमिह साधनविधियाम
र्थकल्पनयेति नेतसारमनुपपत्त्यभावात्तथा हि नियोगस्वरूपतावन्न फलधात्वर्थसंबन्धमन्तरेणानुपप
न्नमनामनियोगेनेयमिकेवादर्शनात्पवर्त्तकत्वमनुपपन्नमिति चेद्यदि फलकामनापिनियोगेन प्रवृत्तावपे
क्षते तेव तर्हि प्रवृत्तिहेतुर्नियोगः प्रपञ्चादिषु न स्याः पवर्त्तने स्वातंत्र्यदर्शनादथ नापेक्षते कामका
र्हि फलकामनामनपेक्षैव बलवदतिरिक्तवृत्तिर्लौकिकानुष्ठानश्रुपुरुषे नियोगेन प्रवर्त्तमानेन फलसंब
धकल्पनावकाशः सलिलादिनोदनेपि संगान्ननु फलकामिनो नियोगः प्रपञ्चादिषु न स्याः फलसाध

७७

र्थसंबंधमन्तरेणान्यथाफलकामिनियोगेन स्यात्कोयममिप्रयोयदितावत्फलकामनानियोगाधिकारिविशे
षणानस्यात्फलकामत्वर्थसंबंधमन्तरेणेति तत्र जीवनादीनामसाध्यानामप्यधिकारिविशेषणान्दर्शनात्
साध्यस्पविशेषणपरेण शब्देन साध्यानामविवक्ष्यतेनाद्योदपिसाधात्वविवक्षातत्र प्रमाणस्यार्घ्यदर्शनात्काम
नेकसिद्धस्वरूपाधिकारिविशेषणं स्वर्गस्य तद्व्यावर्तकत्वात् किंचान्यसाध्यस्यापि व्यापारान्तरेधिकारिविशे
षणान्दर्शयतेऽद्योचुकामोभैतुं चरेत्पर इति कामः प्रायश्चित्तं कुर्वीत श्रामकामसंज्ञेत्पादौ न वाधिकारिविशे
षणान्त्वमपि स्वर्गकामनायाः संभवत्ययोग्यवच्छेदासंभवान्नया हि स्वर्गकामपदे दर्शयितुं मासनियोगस्य
पुरुषेण संयोगान्न व्यवहिनति निमित्तविधिनेव पुरुषासंन्यस्य सिद्धत्वात्तपिनियोगस्यास्वर्गकामसंबंध
वच्छेदाय विशेषणं तत्रापि दर्शयितुं मासनिमित्तविधिसंबंधविरोधमत्र वनित्यकामनियोगभेदः सांगदर्शयितुं
मासनियोगस्याविशिष्टत्वादधिकारिमात्रभेदात्तस्मादंडं प्रेषानच्चाहेति यदि विशेषणं स्वर्गपरमिदं वचनं
विशिष्टपुरुषपरमिति फलवचनमेव तत्र स्वर्गकामपदमर्थोऽस्वर्गकामोधिकारी भवति फलवचनं न वाधनव

ननान्वितामिधानमर्हतीतिननियोगाभिरधानयवकाशस्तत्तयेष्टसाधनमेवलिङ्गादिशब्दाद्योविधिरित्यनेषां
 मन्यन्तेविषयविनियोज्यत्वाद्येनियोगोमिधायमानोपिविषयनियोज्ययोरन्वयश्चसामर्थ्याद्वगम्यतेऽन्यथा
 धिकारिणोविषयोएककर्तृकामानन्वयेनैवचुष्टीयमानेविषयनियोगस्यनिर्हृत्ययोगाच्चतस्याधिकारिणाध्वान्व
 योन्वीयमानःतद्विशेषणेनस्वर्गेणाप्यवेतिविशिष्टान्वयस्यविशेषणेनाप्यन्वयात्तत्रान्वयोऽप्युगाप्र
 धानभावाद्देतेनोपपद्यतेइतिस्वयःप्राधान्येनकर्मगुणाभावेनतिसंप्रत्ययतेसाधनसंबन्धइतिनेतस्माद
 जीवनग्रहदाहादिविशेषणेनापिधारास्यान्वयप्रसंगात्केदोभूतिवेत्तीवनादेर्धात्वर्थप्रत्ययान्वेनान्व
 यविकृतावतिदेशप्राक्तयात्रत्रयावत्तीर्वसौयुर्वसंनिर्वपेदितिस्थात्प्राधान्येनान्वयेजीवनादेरपिकर्मस
 धात्वन्वयात्तस्मात्स्वर्गकामपदंफलविशेषपरतयासामान्येनश्रेयःसाधनविध्याभिधानलिङ्गादिपदेना
 न्वितामिधानंकरेतिननुशास्त्रेफलविशेषान्वयेसामान्येनश्रेयःसाधनत्वापर्यवसानत्वमर्थ्याद्विशेषान्व
 यइत्युक्तमथुक्तंनैषहोषोविशेषसमांक्षयेयःसामान्यसाधनाविधिसामर्थ्यात्स्वर्गकामपदंफल

एत
 १

विशेषान्वये सामान्येन श्रेयः साधनत्वापर्यवसानसामर्थ्याद्विशेषान्वयः फलकमसुक्तं नैकरोषो विशेषसाका
हृत्तयेयः सामान्यसाधनत्वविधिसामर्थ्यात्सर्गकामपर्यवसानं फलविशेषपरंकल्पते विधाकां हृत्तनिबन्धनत्वात्पदान्तरता
त्यर्यस्पतनश्च विधिसामर्थ्यात्फलसंबंधः फलकं ननु तद्वत्तद्विज्ञातसमासेन मिहितेति विशेषणं त्रिंश
यागस्य कूरणताभिधानेऽप्योतिष्ठो मेनेति तृयानोपपद्यते इति यागोऽप्योतिष्ठो मस्यामान्यविशेषप्रकृत्यर्थभेदोप
रक्तकरणत्वभेदाददोष इति अलमिति प्रसंगेन विषयसिद्धिः कस्य मिति तदाह तस्यासत्कृत इति तदेव मित्याह
कावुकीर्तनं प्रथमं तावदिति भाष्यस्य तात्पर्यकथनं ननु विषयनिरूपणं समन्वेय लक्षणैर्नैव गम्यते प्रयोजनं व
चनार्थाभावेनैव प्रमीयते तत्र किमिति विषयप्रयोजनं प्रथमसूत्रेण सूचीयते इति तदाह शास्त्रादिभिरिति नन्वे
कस्य सूत्रवाक्यस्यानेकार्थत्वमसुक्तं इति तदाह सूत्रं वैतदिति तत्राथ शब्दत्वादिपदव्याख्या भाष्यसावृत्तसं
कीर्तनं पूर्वकं तात्पर्यमाहेवं सूत्रस्यासिद्धेनेति ॥ तत्रोक्तसावद्विवारविधेः फलानुबंधो व्यवहितविषयप्रज्ञात्मा
तानुबंधेदानीं व्यवहितविवारविषयानुबंधमन्यत एवाप्यनुष्ठानं दर्शयितुं प्रथममाहिति सिद्धेन ननु प्रज्ञा

वेवर.
९९

ज्ञिज्ञासेतिवेदांतानामर्थनिर्णयापेक्षितोन्मायकलापोऽप्यतो धर्मज्ञिज्ञासेत्पादिभूतैः सूत्रित इत्यर्थः।
ननुविधिवक्तव्यार्थनिर्णयस्तत्रपक्षस्तत्पाशंकाह। सकलवेदार्थस्यविवारितत्वादिति वेदस्यकार्यमात्रपरत्वादिभ्यः
र्थो ननुवेदांततत्पर्याद्विज्ञाकाम्पत्तेनकार्यमनवगम्येनवनवाक्यप्रमेयमितितत्राह तत्रज्ञानस्यवेतिननुक्रियावि
धिकलापोनिरूपितोज्ञानविधिनिरूपणयेदमारभ्यतइतिनेत्याह। अतःसिद्धैवेत्फत्पत्तिविनियोगप्रयोगादिका
शृणो विधयेतिरूपाणां क्रियाप्रतिपत्त्योरविशेषेणनिरूपितत्वादित्यर्थो ननुयथाप्रथमेध्यायेवेदस्यप्रामाण्यंनि
रूपितं द्वितीयेकमेतत्पत्तिविधिभिर्भूतसुतीयेविहितानामंगं। गिभावोनिरूपितश्चतुर्थेत्तत्रपुरुषार्थप्रयुक्तानु
ष्ठेयपरिमाणंप्रमेनुष्ठानकर्मःषष्ठेविषयेहिताधिकारनिर्णयइतिपूर्वषट्केनप्रकृतिविधयेतिवेदोक्त्वाः कृत
सामग्रांगसंयुक्तोविधिःषष्ठतिर्विकलांगसंयुक्तोविकृतिरित्फचतेतत्रासप्तमेनप्रकृत्फपदिष्टानां अंगानां
विकृतावतिदेशो निस्सीतेऽष्टमेत्वासेयोष्टाकपालरूपादिषट्कत्फपविधानामंगानां सौम्यंवरुंनिर्वपेदित्फादिवि
कृतौद्वयदेवतादिसामान्यद्वारेणविशेषातिदेशो निरूपितो॥ नवमेतुषट्कत्फपदिष्टमंत्रसामसंस्कारकर्मणांवि

९९
१००

शु

कृतावतिदिष्टानां प्रकृतिविकृतोर्देवदेवतामेदेसतिप्रकृतिगतद्वयादिशब्दं विहाय विकृतिगतद्वयादिश
 द्वाध्याहारलक्षणज्ञहोदर्शितो। यथा मयेष्टुष्टमिति मंत्रस्य विकृतो मूर्यायष्टुष्टमिति पदप्रज्ञेपो। दशमे विकृ
 तावतिदिष्टानां मंगानां प्रकृतौ सावकशानां विकृतिगतविशेषणोपदेशादिना बाधो दर्शितो यथा प्रकृतोर्विकृता
 वतिदेशप्रामाणां बहिर्षां रमयं बहिरिति विकृतौ विशेषोपदेशेन बाधः। एकादशे त्वनेकशेषिविविधप्रयुक्त
 वतिस्पृशेषस्य सत्त्वं नुष्टानां देवसर्वशेषिणामुपकारसाम्पत्तं नमोक्तं यथा ग्रेष्टोष्टाकपालउपांशुयाजमं
 तरापजत्पञ्चोमीयमेकादशकपालमिति वषैर्मासकर्मत्रयप्रयुक्तप्रयाजादेः सत्त्वं नुष्टानां देवशेषित्र
 योपकारइति द्वादशे त्वेकशेषिणामुपकारसामर्थ्ययुक्तशेष्यंतरेषु प्रकारं प्रसंगेन
 मदर्थितं यथा पञ्चविधप्रयुक्तांगानां पशुपुरोडाशेष्यकारः तदेवं प्रत्यक्षायमाशंकांतरनिराकरणेन वि
 क्षंशभेदो निरूपितस्तथा प्रतिपाद्यस्य वक्ष्यमाणः प्रत्यक्षादिभिरसिद्धत्वात् प्रतिपत्तिविधायोगाशंकायांतं नि
 राकरणायैदमारणायेदमारभ्यतइति तत्राहम्पदिकाशंकाभावादिति। एषाहवनीयादिवद्वास्तवः सिद्धिर

विवर
१०९

सिद्धौ वा शेषितरूपेणोपोपासनसिद्धिरित्यर्थोऽत्र पूर्ववादी सिद्धांते कदेशीयादृष्यिष्ठं वेदांतानां विधिनि
ष्टत्वमंगीकृत्यैव याधिकाशंका तत्रिराकरणायात्पेक्षामारंभप्रकारं दर्शयित्वा केचिदिति ननु केचिदपि
विधिश्च एतेषां कांक्षितानुबन्धसमर्पणेन व्यवहितमपि वेदांतवाक्याजानंतदेकवाक्यतया संबध्यते
किं सर्वत्र विधिश्च एतेषां शंका ह्यत्रापि विधिः श्रूयत इति । तत्रापि विधेरनुपपत्तिरिति भावः । ननु भा
वकर्मणो विहितानामपि कृत्यप्राप्त्यानां कृत्याश्चेति विधौ स्मरणात्तत्र प्रत्यये न ज्ञानं विधीयत इति त्वा
ह ॥ तत्र यद्यपि कृत्या इति तथापीह तु विधिर्न संभवतीत्यर्थः । ननु गंतव्यमिति गमनविधानवत् ज्ञानं
विधीयतां स न्ययुक्तं भावविषये तत्र प्रत्यये विधानमित्याह यो सावाभिधायीति सूत्र इति त्वर्थमत्र
सूच्यते तस्याभावे न स्वतंत्र फलाय विधातुं शक्यत इत्यर्थः । ननु कर्मसिधायित्वप्रत्ययादपि भाव्यं
विषयो विधिरवगम्यते स्वाध्यायो ध्यानव्यतिरिक्त इति न चाह ॥ यत्र पुनः कर्मप्राधान्येनोच्यते इति तत्रापि खनं ॥ १०९
फलाय वा कर्मविधीयते किं वा कर्मकारकगत फलेति न तत्र स्वतंत्र फलायोत्याह तत्र इत्येवमुक्तं

३३/५

C d No: .....

Folder No: .....

مركز جمعة الماجد للثقافة والتراث - دبي

قسم المخطوطات

رقم المركز: .....

VEDANTIA VIVARANAKHED KARO PAMMONIC

KANTHASA

المؤلف: .....

البداية: .....

النهاية: .....

اللغة: SANSKRIT

تاريخ النسخ: .....

الناسخ: .....

الموضوع: ١٩٩

الأوراق: .....

الخط: .....

الملاحظات: .....

فهرس المكتبة: .....

الكشف: .....

معجم المؤلفين: .....

الأعلام: .....

المراجع: .....

الرقم: 33/4

الجامعة العثمانية

المكتبة: .....

حيدر آباد

المدينة: الهند

المصدر: .....

2006

التاريخ: 7/22

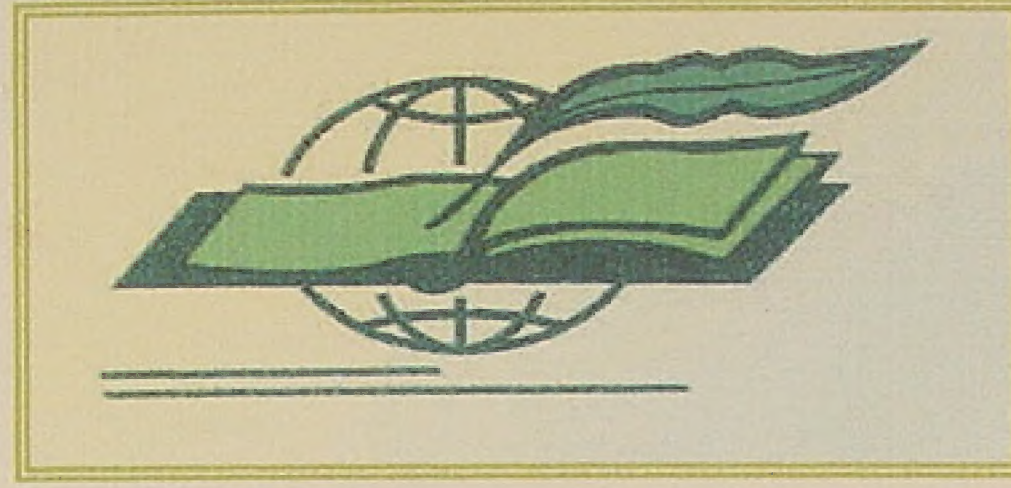
Asl

التوقيع: .....

ASARAF ALD

الاسم: .....

مركز جمعة الماجد للثقافة والتراث - دبي

النهائية